tarih VE toplum

1500 LİRA (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ /ŞUBAT '88

DÜNYA'DA İLK HAVA SAVAŞI/ORHAN KOLOĞLU
BRANDENBURG VE TÜRKLER/KLAUS SCHWARZ
HÜSEYİN KAZIM VE TÜRKÇÜLÜĞÜN ESASLARI/İSMAİL KARA
YILLANMIŞ YILLIKLAR/UYGUR KOCABAŞOĞLU
FAHİR İZ'LE SÖYLEŞİ
DİLDE MODA/FAHİR İZ

50

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
3

METE TUNÇAY
Alman Sol Basını
5

ROBERT ANHEGGER
Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları
9

ORHAN KOLOĞLU
İlk Hava Savaşı
13

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
25

ALAN DUBEN
İstanbul'da Aile Hayatı
26

ZAFER TOPRAK
Evlilik Üzerine Bir Anket
32

KLAUS SCHWARZ
Berlin, Brandenburg ve Türkler
35

GÜNAY KUT
Fahir İz'le Söyleşi
41

FAHİR İZ
Dilde Moda
45

İSMAİL KARA
Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları
47

M.ŞEHMUS GÜZEL
Çalışma Hayatında İngiliz Etkisi
52

UYGUR KOCABAŞOĞLU
Yıllanmış Yıllıklar
57

KİTABİYAT

İLBER ORTAYLI
Bibliyografya Bibliyografyası

SAMİ ÖNAL
Ruşen Eşref'in Kalemiyle Tevfik Fikret

İLBER ORTAYLI
Bir Karantina Tarihi
60

KİTAP DAĞARCIĞI
64

Kapak Resmi:
İtalyan *La Domenica Del Corriere* haftalık dergisinin kapağında (31 Mart 1912) Türk askerlerinin, hava bombardımanına karşı, tüfekle uçak avlamaya çalışmaları.

tarih toplum ŞUBAT 1988 • CİLT 9 • SAYI 50

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Sorumlu Yazı İşleri Yönetmeni
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Sayfa Düzeni
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Şadi Arabacı
Fatih M.Öztan

Satış Müdürü: Şeref Gün
Reklam ve Halkla İlişkiler: Ayşe Silivri
Reklam İçin Telefon: 512 17 32
Ofset Hazırlık: Perka A.Ş.
Renk Ayrımı: Ebru Grafik
Baskı: Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım: Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
34400 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4 06640
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

857. Sokak İzmiroğlu İşhanı
No.306 35250 Konak-İzmir
Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 18.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 37 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 60 $/yıl • Avustralya: 67 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 1500 TL.

OKUYUCULARA MEKTUP

Bir ülkede milli eğitimin önemli bir yetkilisi kalkıp da, "Biz hesapladık, bunların bu maliyetlerle, bu dergileri ve kitapları yayınlamaları imkânsız, hâlâ nasıl sürdürüyorlar, anlamıyoruz..." türünden laflar sarfediyorsa ne yaparsınız? Aslında, bu sayın yetkili tek kelimeyle bir zihniyeti özetliyor: Biz bu işin maliyetini yükseltmek için kağıt zammı vb. yapıyoruz, yine de basıyorlar... biz zamlara devam edeceğiz, bakalım daha ne kadar dayanacaklar... Nitekim daha Aralık ayında açıklanan yüklü kağıt zammından sonra her ay küçük oranlarda ama sürekli zam yapma kararı da bunu gösteriyor. Şimdi ise birdenbire ikiye katlanan maliyetler yayıncılığın zaten pek aydınlık olmayan dünyasını daha da karartmış bulunuyor. Yukarıdaki satırları belirtirken amacımız sizleri üzmek değildi. Ama sizlerin okur, bizim de yayıncı olarak nasıl bir tehdit altında olduğumuzu anlatmak istedik. Ama yine de gönlünüzü ferah tutun, kolay teslim olunmayacak.

Bu ay dergide yeralan yazılar arasında Orhan Koloğlu'nun "Dünya'da İlk Hava Savaşı" başlığı altında yeralan yazısı geniş bir yer tutuyor. Bu sayıda küçük bir "Aile Dosyası" hazırlamayı düşünmüştük. Ancak bazı yazıların yetişmemesi yüzünden konuya dair sadece iki yazıyı sunabiliyoruz. Bunlardan ilki Alan Duben'in "Seksen Yıl Önce İstanbul'da Aile Hayatı". Duben, yapmış olduğu çalışmalar sonucunda Osmanlı ailesinin çok eskiden beri çekirdek aile olma özelliklerini taşıdığını, bu tür aile yapısının yalnızca Meşrutiyet ve Cumhuriyet'le birlikte gelişmediğini, kökenlerinin daha eskiye dayandığını öne sürüyor. Zafer Toprak ise yazısında Cumhuriyet'ten önce *Süs* dergisinde yapılan ilgi çekici bir anketi aktarıyor.

Tarih ve Toplum bu sayıdan başlayarak Türk tarihçileri, dilbilimcileri ile söyleşilere başlıyor. Günay Kut'un Fahir İz'le yapmış olduğu söyleşiyi diğerleri de izleyecek. Kut'un söyleşisinin yanısıra Sayın İz'in "Dilde Moda" başlıklı yazısına da yer verdik.

Geçen ay sunduğumuz Klaus Schwarz'ın yazısının ikinci ve son bölümü bu sayıda yayınlanıyor. Robert Anhegger'in *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefâkeş*'in yazarı Evangelinos Misailidis'in hayatına ilişkin yeni bilgiler içeren "Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları" başlıklı yazısını ise iki bölüm halinde sunuyoruz.

Bu sayıda İsmail Kara, geçen ay kişiliği hakkında değerli bilgiler verdiği Hüseyin Kazım Kadri Bey'in bundan sonraki sayılarımızda tefrika edeceğimiz "Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları" adlı eserini tanıtıyor. M. Şehmus Güzel "Çalışma Hayatında İngiliz Etkisi" başlığı altında 40'lı yılların önemli bir olayına ışık tutuyor. Uygur Kocabaşoğlu ise 1903 yılında yayımlanmış Osmanlı Devlet Salnamesi ile Rus Salnamesi'ni karşılaştırarak incelediği "Yıllanmış Salnameler" başlıklı yazısında oldukça ilginç sonuçlara varıyor.

Bu ay kitabiyat sayfalarında İlber Ortaylı'nın iki yazısı var. Ortaylı G. Hazai ile B. Kellner Heinkele'nin *Bibliographisches Handbuch der Turkologie* kitabı ile Daniel Panzac'ın geçen yıl yayımlanan ve bir bakıma karantina tarihi sayılabilecek olan *Quarantaines et Lazarets L'Europe et la peste d'Orient* adlı kitabını inceliyor. Sami Önal ise Ruşen Eşref Ünaydın'ın *Tevfik Fikret-Hayatına Dair Hatıralar* adlı eserini tanıtıyor.

Geçen ay başladığımız küçük kitap tanıtımlarının yeraldığı "Kitap Dağarcığı" sayfası bir hayli ilgi gördü. Yine bu sayıda Yayın yönetmenimiz Mete Tunçay'ın Alman Sol Basını'nda Türkiye konuları yazısı da yeralmakta.

Müzik yazılarının kaderinden midir, bilemiyoruz; daha önce Todorini'nin yazısında olduğu gibi, geçen sayıda da Bülent Aksoy'un kitabiyatta yeralan yazısında tanbur ile sinekemanın resimaltları yer değiştirmiş. Özür dileriz.

Ek olarak verdiğimiz *İstanbul'da Bir Sene* bu ay tamamlanıyor. Önümüzdeki ay bu ekleri ciltleyeceğiniz bir kapakla birlikte Ahmed Midhat Efendi'nin sürgün hatıralarını vermeye başlayacağız.

Tarih ve Toplum'un fiyatı bu sayıdan itibaren 1500 lira oluyor. Bunu istemeyerek yapıyor ve anlayışla karşılayacağınızı umuyoruz. Önümüzdeki ay daha güzel bir dergide buluşmak umuduyla...

OKUYUCU MEKTUBU

"Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık" eleştirisi üzerine

SAYIN Kevork Pamukciyan'ın, *Tarih ve Toplum* Dergisi Aralık 1987 ve Ocak 1988 sayılarında, kitabım "Photography in the Ottoman Empire 1839-1919" üzerine yapmış olduğu değerli eleştirilerinde bazı noktaları aydınlatma gereği duydum.

MADDE—5 Sultan Abdülhamid II'nin saltanat süresi, kitabımda 32 yıl, 7 ay, 27 gün olarak detaylı bir biçimde yazılmıştır. Herhalde Sayın Pamukciyan 2. sütuna bakmadığı için, cümlenin başı olan birinci sütunun son satırındaki yalnızca 32 yılı görerek "32 yıl yerine 33 yıl olmalıdır" eleştirisini yazmıştır.

MADDE—8 Ernest de Caranza, kitabımın 67. sayfasındaki biyografisinde de belirttiğim gibi, yalnız bizim fotoğraf tarihimizle bağlı olmayan, Fransız, 1856'da Brüksel'de, 1857'de Paris'te sergiler açmış, bu ülkelerin fotoğraf tarihlerinde ismi geçen, 1982 yılında yine Paris'te benim de izlediğim bir sergisi açılan fotoğrafçıdır. Ayrıca arşivimde olan kendi çektiği fotoğrafına ve *Tercüman* Gazetesi'nin arşivinde bulunan albümdeki fotoğraflarına E.de Caranza diye imza atmıştır. Yetvart Alyanak'ın *Jamanak* Gazetesi'nin 18 Temmuz 1945 sayısında "de Caranzo" olarak yazılması, *Jamanak* Gazetesi'nin dizgi hatasından gelmiş olabilir.

MADDE—11 Araştırmalarımın daha başından başlayarak, Pascal Sébah'ı Ermeni Katolik mezarlıkları kayıtlarında aradım ve ismine rastlamadım. Kendi ortağının Levanten olduğuna dair yazdığı mektuptan daha geçerli bir başka kanıt bulunursa elbet bu yeni bir bilgi olarak durumu değiştirir.

MADDE—12 Aşil Samancı'nın biyografisi üzerine yaptığım araştırmalar sırasında kendisinin Ermeni Katolik olduğuna dair yazılı bir belgeye rastlamadım.

İKİNCİ BÖLÜM MADDE—8 Weinberg adı, Alman veya Avusturyalı olarak yakıştırılabilir olduğundan, Patrik Mağakya, Paşpiskopos Ormanyan'a 1903 tarihinde yazdığı mektubunda "Alman" demiş olabilir. Fotoğrafçı Jean Weinberg'in ağabeyi Sigmund Weinberg, Türk sinema tarihi ile ilgili önemli bir kişidir. Nijat Özön, kitabı, "Türk Sinema Tarihi, 1962"de kendilerinin Polonyalı Yahudi olduklarını belirtmiştir. Ayrıca eski sinemacılarla yaptığım görüşmeler sırasında özellikle hem sinemacı hem de fotoğrafçı olan Baha Gelenbevi, Jean Weinberg'i tanıyan bir kişi olarak bunu doğrulamıştır.

Bitirirken; Sayın Pamukciyan, *Tarih ve Toplum*'un Aralık 1987'deki yazısının son bölümünde, yine *Tarih ve Toplum* Dergisi'nin Ocak 1988 sayısında bazı fotoğrafçı isimleri eklemiştir.

Ben kitabımda eksiksiz bir stüdyolar listesi yazmadım. Fotoğrafın İmparatorluğa girişi sırasında, erken seyahat fotoğrafçılarından başlayarak, nasıl bir sosyal belgecilik dönemine gelindiğinin ve bu arada stüdyoların da bu dönemdeki rollerinin belirlenmesi açısından, o güne kadar adı duyulmuş ve önemli olan stüdyoların listesini ekledim. Bu stüdyolar, 19.YY'da faaliyet gösterdikleri ve ilklerden oldukları için bu türde yazılan bir kitaba girmişlerdir.

İletişim çağının böylesine yoğun yaşandığı yüzyılımızın fotoğraf tarihi yazılırken, stüdyoların adı bile geçmeyecektir.

Saygılarımla... *ENGİN ÇİZGEN*

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ Pazar gecesi saat on buçuk kararlarında Beyoğlunda Çiçekçi Sokakta Madam Lüiç'in mutasarrıfa olduğu ve odabaşı Naço'nun müste'cir [kiracı] bulunduğu kâgir hanenin üst katından ateş zuhur ederek derhal asâkir-i şâhâne ve memurin-i sâire yetişip sa'y ü gayret olunarak bir tarafa sirayet etmeksizin mezkur hânenin üst katı muhterik olduğu halde bastırılmış, esbab-ı zuhuru derdest-i tahkik bulunmuştur... (20 Şubat 1888)

☐ Evvelki gece Üsküdar'da Validebağ civarında reji kolcularıyla tütün kaçakçıları beyninde [arasında] bir müsademe vukû bulmuştur.

Tarafeynden altmış kadar silah atılmış ve silah sesleri Tophanelioğlu polis ve jandarma merkezinden işitilmesi üzerine bunlar yola çıkarak kaçakçılardan Nerdibanköylü Şevki nâmında birisi derdest edilmiştir... (20 Şubat 1888)

☐ Öteden beri tütün kaçakçılığıyla meşgul olan İslâm ile iki Hristiyan geçen hafta vukû bulan karlı fırtınada Arnavutköyü arkasında vâkî Zincirlikuyu civarında Şiddet-i Şitâdan donup vefat etmiş ve cenazelerinin evvelki gün Arnavutköyüne nakl olunup defn edildiği mevsûken haber alınmıştır... (20 Şubat 1888)

☐ Dünkü gün saat dokuz raddelerinde Divanyolunda Gedikpaşa civarında serseri güruhundan elli altmış yaşlarından birisi elinde bulunan sigarasını yirmi beş yaşında Ermeni milletinden birisinin sigarasından yakmak isteyerek merkum yanmamakta olduğunu beyan eylemesinden dolayı serseri-i merkum hiddetlenerek elinde bulunan sopayı bîçarenin başına urarak sağ şakağını derince surette cerîha-dar eylemesi [yaralaması] üzerine derhal jandarmalar tarafından bi't-tevkif mahall-i mezkur karakolhânesine idhal ile bâ-jurnal mahall-i mahsusuna i'zâm kılınmıştır... (20 Şubat 1885)

TELGRAF HAVADİSİ

☐ Avusturya Hırvatlarından Simon ile Milon'un ve rüfekâ-i sâiresinin ikamet etmekte oldukları Fransız vapur kumpanyası ebniyesinde vâkî odaya duhûl ederek merkum Milon'un yirmi yedi ve refiklerinden Luka'nın on beş buçuk Fransız ve Adriyan'ın üç adet Osmanlı lirasıyla beş lira kıymetinde İngiliz kârı [işi] saatini sirkatle firar eden ve zaptiyece taharrî [araştırma] altında bulunan Hristo nâm şahsın derdest ve icâbının icrâsına teşebbüs olunduğu ve Tepebaşında Yemeni Sokağında... (1 Şubat 1888)

☐ Düyûn-ı umumiyye idaresinde Lisan-ı Türkî mütercimi olduğu halde birkaç günden beri esir-i firâş [hasta] bulunmuş olan Dimitri Naum efendi mübtelâ olduğu hastalıktan rehâ-yâb olamayarak [kurtulamayarak] yirmi altı yaşında olduğu halde dünkü gün vefat etmiştir. Mekteb-i Sultânîde ve ba'de Avrupa'da ikmal-i tahsil edip bilhassa lisan-ı Türkî ile iştigal etmiş olan mütefevvâ mumâileyh pek dirayetli bir genç idi... (3 Şubat 1888)

☐ Arabistan ile Trablus ve Suriye kıtalarına av tüfenklerinden başka harb ve darba sâlih [elverişli] her nev' eslihanın ithali memnûiyeti [yasağı] te'kid edilmiş ve bu yolda ithal olunacak eslihanın müsâderesinden başka cezâ-i nakdî ile hapis gibi muâmelâtın icrâsı dahi vilayâta tavsiye olunmuştur... (3 Şubat 1888)

☐ Diplomasız icrâ-i sanat-ı tabâbet etmekte olan ecnebi ve yerli etıbbânın tahkikâtıyla bunların men'i ve eczacıların dahi tedkik-i ahvâli hakkında Bâbıâlî cânib-i sâmîsinden Tıbbiye Nezaret-i aliyyesine emir verildiği işitilmiştir.

Bu tababet meselesi gazetelerde evvel ve âhir bir hayli bahs ü makali [sözü] mûcib olmasına ve Mekteb-i Tıbbıyye-i Mülkiyyenin ıslahat-ı esasiyyeye olan ihtiyacı vâreste-i bahs ü tekrar idüğüne ve alelhusus bugünkü nüshamızda münderic bulunan eczacılar bendi hasseten câlib-i nazar-ı dikkat bulunmasına mebnî nezâret-i müşârünileyhânın diplomasız etıbbâ ve eczacılar maddesini nazar-ı ihtimama alacağı sırada mekteb-i mülkiyyenin terakkiyatı âcilesini temin edecek vesâit ve esbâbı dahi taharrî etmesi [araştırması] temenniyâtını tekrar ederiz... (8 Şubat 1888)

MUHARRERAT

"Kürre-i Arzda Mevcut Şimendiferlerin Yeni Bir İstatistiki"

□ 1885 Sene-i milâdisi nihayetinde Avrupa kıtasında 487.740 ve Amerika'da 250.663 km. şimendifer mevcut bulunuyor idi.

Almanya'da 37.585 ve Fransa'da 32.491 km. şimendifer mevcuttur.

1881'den 1885'e kadar 93.872 km. şimendifer inşâ olunmuştur.

1885 nihayetinde mevcut olan şimendiferlerin masârif-i inşâiyyesi Avrupa'da 73 milyar ve Amerika ile aktar-ı sairede [diğer taraflarda] 55 milyar Franktır.

Avrupa'da ve şimendifer kumpanyaları ashâb-ı arazi ve emlâka istimlâk zımnında birçok paralar vermiş olduklarından Avrupa şimendiferleri pek çok masarifi mûcib olmuştur:

Amerika ve Avustralya kıtalarında arazî-i hâliyye [boş arazi] çok bulunup emlak dahi ehven olduğundan hükümetler şimendifer imtiyazıyla beraber kumpanyalara arazi dahi terk etmişler ve bir de amele ehven olarak istihdam olunmuştur.

İngiltere ve Belçika gibi bazı memâlikte artık şimendifer inşâsına lüzum kalmamış ise de Rusya memâliki daha birçok hatlara muhtaçtır.

Asya'da Cenûbi Amerika'da ise şimendiferler adeta yeni ihdas olunacaktır... (1 Şubat 1888)

□ Erzurum vilayet gazetesinde mütalâa olunmuştur:

Tiflis'te tab' ve neşr olunan (Misak) nâm Ermeni gazetesinin Bayezıddan alıp neşr eylediği bir mektupta Rusya düvel-i fehimesi teb'asından şaki-i meşhur Kırım Kafkasya'dan bu tarafa tecavüz ve envâ' tazâyihe [türlü edepsizliklere] tecâsür eylediği halde bunun ahz ü giriftine cânib-i hükûmetten ikdâm olunmadığı [gayret gösterilmediği] gibi devlet-i müşarünileyha memâlikinden avdet eden köylülerin telefâtı misillu vukuâtın tekessüründen [olayların çoğalmasından] ve ahalinin emniyetsizliğinden bahs ü şikâyet olunduğu bu kere suret-i mevsûkada istihbar kılınıyor.

Şakî-i merkum Kırım'ın ahz ü girifti hakkında vilâyetimizce ittihaz olunan tedâbir-i müessire ve ikdamât-ı külliyye derecâtı evvelki nüshamızda tafsilen beyan olunduğundan tekrara hâcet görmeyiz.

Şu kadar ki bu bâbtaki sa'y ü gayret kalem odalarını ve telgrafhâneleri dolduran muhaberât-ı evrak ü kuyûd-ı mevcudesiyle sabit ve değil vilâyetimizin... (21 Şubat 1888)

□ Mamuretülaziz gazetesinde görülmüştür:

"Mezra'da vâki mekteb-i rüşdî-i askerî şâkirdânından [öğrencilerinden] Faik efendi nâmında bir çocuk icra kılınan hususu imtihanda muhafaza-i mevkî edememesi tesirâtıyla terk-i dağdağa-i dünya eylemeyi tasavvur ederek ve hânesinde tenha bir vakit gözle yerek hâne halkının herbiri bir tarafta işleriyle meşgul bulundukları sırada tedarik ettiği ipi bir tarafa rabt ve ucunu boğazına ta'lik ile asıldığı bir zamanda idi ki validesi eve avdet edipte ciğerpâresinin teşkil eylediği bir hey'et-i mazlumâne nazarına çarptığını müteâkip bir sadâ-i dil-hıraş ile üzerine koşarak ipi merbut bulunduğu mahalden keser. Çocukta bî-ruh gibi yere düşer. Muahharen i'zam olunan beledî tabibi Murtaza efendinin himmet-i nezaket-kârânesi bîçare müntehir [intihar eden] ez-ser-i nev' [yeni baştan] iktisab-ı hayat eylediği müstahber [haber almış] ve tabib mumâileyhin şu himmet-i âlem - pesendânesi sezâvâr-ı takdir ve teşekkürdür"... (24 Şubat 1888)

İLÂN ve REKLÂMLAR

□ Zîrde vâzı'el-imza halis Lui çuhasının yegâne tüccarı olduğum halde işbu çuhaların birinci cinsi üzerine Gravye markası ve ikinci cinsi üzerine Viyole markası vaz' olunduğunu ve envâ' fasone kumaşların mağazamda mevcut bulunduğunu ve piyasada işbu çuhaların pek çok sahteleri bulunup benim sattığım asıl Lui çuhası makamında sürüldüğünden sehv [yanlışlık] ve hata vukû bulmamak üzere markaların güzelce muayene ve malumât-ı lâzıma için mağazama müracaat olunmasının ihtarını lâzımadan addeylerim... (1 Şubat 1888) Jul Viyole

□ Dört seneden beri Sirkeci iskelesinde 22 numero ile küşâd etmiş olduğum Göztepe suyu deposunda şimdiye kadar rağbet-i umumîyi celb etmiş olduğumdan işbu leziz suyu Tophane ciheti ahalî-i muteberesini dahi hissemend etmek üzere cümlenin rağbet-i umumiyyesini kazanmak ümid-i kavîsiyle Tophanede Defterdar yokuşunun alt başında çömlekçi dükkânına muttasıl yedi numerolu dükkânı dahi depo olarak küşâd eylediğim [açtığım] cihetle leziziyyeti cümlece malûm olan mezkur sudan ehven fiyatla almak arzusunda bulunan zevâtın işbu dükkânlara müracaatla memnun ve mesrur olacaklarını ilân ederim... (9 Şubat 1888)

Sucu esnafından Mehmet Şükrü

"Bilcümle Hanımlara İlândır"

□ Petersburg Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbıyyesinden mükemmel fenn-i tıb ve ebelik sanatını tahsil edip şehadetnâmeyi hâize olan tabibe (Madam Ostrovski) birkaç aydan beri ve icrâ-i tabâbet için Dersaadet'e muvasalat ederek Beyoğlunda Asmalı Mescit Sokağında 9 numerolu hânede ikâmet ettiğinden ve kadınlar ve çocuklar için icrâ-i müdâvât [devâ aramak işiyle] meşgule bulunduğundan vakt-i zuhrdan [öğle zamanından] iki buçuk saat evvel başlayarak öğle vaktine kadar ve öğleyi iki saatten dört saat geçinceye kadar müracaat edenleri kabul edecektir. Ve hânelerden celb ve davet olunduğu halde gidecektir... (10 Şubat 1888)

HARİCİYE

□ Yunan devletinin Avrupa devletlerini taklîden kuvve-i bahriyyesinin takviyesine mübâşeret etmiş olduğu Rum gazetelerinin münderecâtından olmuştur... (20 Şubat 1888)

□ Bükreş'ten Viyana gazetelerine yazıldığına göre Rusya devletinin askerî Romanya'ya girdiği takdirde Avusturya devleti tarafından bu harekete ilân-ı harp nazarıyla bakılacağına dair Avusturya Hükûmeti Romanya'ya teminât-ı mukannaa [kanunî teminat] i'tâ eylemiştir. Bundan maadâ Avusturya devleti Romanya'nın düvel-i müttefika ittifakına girmekle beraber... (20 Şubat 1888)

"Avrupa Devletlerinin Kuvâ-i Bahriyyesi"

□ Avrupa devletleri levâzım-ı seferiyyelerinin tezyîdine fevkalâde ihtimam ve gayret ettikleri cihetle kuvve-i bahriyyelerini dahi ferâmuş etmediklerinden [unutmadıklarından] bu hususta cereyan eden müsababa şâyân-ı dikkattir.

Bir zaman İngiltere devleti birinci derecede kuvve-i bahriyyeyi hâiz bulunduğu halde Fransa devleti heman ona yaklaşmış ve Almanya devleti kuvve-i bahriyyesi bulunmadığı halde donanma peydâ etmeye başlamış ve İtalya dahi büyük büyük zırhlılar inşâ ettirmiştir.

İşte devletlerin kuvve-i hâzıra-i bahriyyelerine dair âtıde bazı malûmât-ı mücmele i'tâ olunur:

Birinci sınıf sefâin-i harbiyyenin bir kıt'asının su gemisi altı bin tonilato ve sür'ati saatte 14 mil ve ikinci ve üçüncü sınıftan bulunan sefâin birinciye nisbetle... (22 Şubat 1888)

Alman Sol Basınında ve Dışişleri Belgelerinde Türkiye Konuları

METE TUNÇAY

• Kızıl Bayrak'ta *(Rote Fahne)* "Türk Düğümü" (2 Mart 1920) ve Sovyetler'in Ankara Büyükelçisi Aralov'la Bir Görüşme (1 Aralık 1921).

• Türkiye Halk İştirakiyun Kongresi'nden Dönen Komintern Gözlemcilerinin Gürcü Dogu Şafağı'nda *(Zarya Vostoka)* Yayımlanan (25 Eylül 1922) İzlenimleri.

Bu metinleri Türkçeye çeviren genç arkadaşlarım Tarık Seden ile Kenan Kolat'a çok teşekkür ederim.

Mete Tunçay

TÜRK DÜĞÜMÜ

Kapitalizm, kendi çıkarmış olduğu savaşı ne ekonomik alanda ne de politik alanda tasfiye edebiliyor. Kapitalizm tüm alanlarda, ne en kurnaz devlet adamlarının, ne en kararlı generallerinin ve ne de en ileri görüşlü bankacılarının bilgeliklerinin kâr etmediği çözümsüz çelişkilerle karşı karşıya bulunmaktadır. Olayların devrimci bir gelişim çizgisi gösterdiği Almanya'da hükûmetin uykularını kaçıran konular tabiatıyla iç politikadaki gelişmelerdir. Dış politika konusunda bilindiği gibi zaten hükûmetin bir şey söyleme yetkisi yoktur. Dış politika konusunda hükûmetin yapması gereken şey, sadece itaat etmektir. İtilâf Devletlerinin devlet adamlarının durumu daha da kötü. Bunların uykularını kaçıran, sadece iç politikayla ilgili sorunlar değil, aynı zamanda dış politika sorunlarıdır.

İtilâf Devletleri emperyalizmi savaşı kazandı. İtilâf Devletleri emperyalizmi, işçi yığınlarını en azından iyi kötü kontrol altında tutabilmek için bu yığınların savaş için verdikleri korkunç kurbanlara karşılık en azından kısmen eşdeğer bir şeyler vermek zorundadır. Umutlar ve hayaller, işte proletaryaya çok eski zamanlardan beri yem olarak verilen bunlardır. Kültür, demokrasi ve küçük devletlerin korunması adına açılan bayraklar altında bu yığınlar savaşa sürüklendi. Şimdi artık bu bayraklar işlevlerini yerine getirdikten sonra, sanki hiçbir şey olmamışcasına alaycı ve zorbaca bir davranışla bu parlak bayrakları yırtıp atmak mümkün değildir. Bu bayrakların yerine koyabilecekleri somut bir şeyler bulunabilseydi ellerinin altında! En azından yenik devletlerden birkaç yüz milyar altın, ya da fethedilen sömürgelerdeki ya da yeni ilgi alanlarındaki yakılmış yıkılmış servetlerin önemlice bir kısmı ele geçirilebilseydi.

Ama işte tam burada, tam bu aşamada, sorun güç bir hale geliyor. Yığınlar homurdanmaya başlıyor ve bu noktada bir şeyler yapılması gerek. Almanya'dan bir şeyler çıkarmak olanaksız. Aynı şey Afrika'daki sömürgeler için de en azından şimdilik geçerli. Uzak Doğu'ya ise Japonya el koymuş durumda. Böylelikle geriye Orta-Asya ile Ön-Asya kalıyor. Ön-Asya! Aman, aman; Avrupa halklarına bu konuda ne masallar anlatılmamıştı: Hele toprakaltı servetleri; hammaddeler, tarıma elverişli topraklar gibi özellikle Avrupalı "kültür getiricilerin" eline ve kesesine bakan muazzam zenginlikler. Daha savaştan önce Ön-Asya'nın bazı kesimleri kapatılmıştı. İngiltere İran Körfezi'ni, Fransa Suriye'yi, Almanya Bağdat Demiryolu'nu, Rusya Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarını kapatmıştı. Bu bölgeler, emperyalist dünya plânlarının at oynattığı ve Avrupalı büyük bankaların milyarlık işlerini gördükleri ideal alanlar haline gelmişti. Ve bütün bunlar, yani muazzam Ön-Asya bütünü ve bu bütünün çekirdeği olan Avrupa ve Asya Türkiyesi, Dünya Savaşı'nın sonunda İtilâf Devletlerinin kucağına düştü. İtilâf Devletleri emperyalizmin bu aşamada doygunluğa ulaşmış olabileceği düşünülebilirdi. Ama hayır! İtilâf Devletleri emperyalizmi, tam bu lokmayı yutmaya hazırlanırken, kendisinin, her bir ağzı diğer ağızların lokmasını kapmaya çalışan çok başlı masal devlerini anımsattığını gördü. İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan; her biri kendilerine bu lokmadan bir parça kopartmaya çalışıyor.

Üstelik, İtilâf Devletlerinin yutmak istedikleri ve uğruna birçok ağızın her birinin kıskançlıkla suyunun aktığı bu lokma, henüz ölmüş değil. Bu lokma henüz yaşıyor ve tüm kuvvetiyle yaşamını sürdürmeyi düşünüyor. Türkiye'deki ulusal hareket, İtilâf Devletleri po-

litikacılarına, isteyebileceklerinden daha fazla güçlük çıkartmakta. İngiltere, Türkiye politikasını belirlerken, kendisini Hindistan'daki Müslümanları incitmemek zorunluğu nedeniyle eli kolu bağlanmış hissediyor. Öte yandan Türkiye'de birbirinden farklı bir sürü ulus yaşamakta ki bunları kaşla göz arasında yutmadan önce, ilk plânda "kurtarmak" lâzım.

İtilâf Devletlerine bu şartlar altında Balkanlaştırma politikasından başka ne kalıyor yapabilecek! Bu ise -bütün tarafların da bildiği gibi- düğümü çözebilmek bir yana, tam aksine onu iyice kördüğüm haline getirecek geçici bir uzlaşma yolu. Balkanlaştırma denilen, kenarda köşede kalmış ülkeler yaratma politikası, tampon devletler politikası, bağımlı olup da sanki bağımsızmış görünümü veren küçük devletler politikası. Bu, gerek koruyucu devletlerin kendi aralarında, gerekse korunan devletlerin aralarında sun'i olarak yaratılan ve ayakta tutulan çeşitli düşmanlıklar ve kıskançlıklar yoluyla elde edilen oldukça dayanıklı bir denge politikası; ancak bu denge, programda olmayan en ufak bir sarsıntıda tuzla buz olan bir "hokkabaz" dengesi. Lloyd George, Balkanlaştırma politikası için örnek olabilecek bir politikacı. Kendisinin Türkiye politikası, Balkanlaştırma politikasını olanca açıklığıyla ortaya seriyor. Sonsuza kadar böyle bu. Özerklik, azınlıkların korunması vesaire gibi kendi büyük, içi boş lâflar.

Lloyd George tipi emperyalist politikacılar da pek tabiî biliyorlar ki, Balkanlaştırma bir çözüm olamaz. Fakat bu politikacıların şu aşamada aradıkları da zaten nihaî bir çözüm değil. Bunlar sadece zaman kazanmak istiyorlar. Kurdukları derme çatma yapının birkaç sene ayakta durabilmesini istiyorlar. Amaçları, bu süre içinde silâhlanma ve pakt teşkili yollarıyla kendi güçlerini Gordiyom Düğümü'nü bir kılıç darbesiyle darmaduman edecek düzeye çıkarmak. Sonra? Yeni düğümler! Yeni karışıklıklar! Yeni Balkanlaştırma! Sonsuza kadar böyle devam. İşte emperyalizmin Milletler Cemiyeti ve Barış politikası budur. Ola ki proletaryanın delidoluluğu, emperyalizmin kurnazlığına bir set çeksin.

İtilâf Devletlerinin takip etmekte oldukları Türkiye plânlarıyla ilgili son haberler, yukarıda belirtilen hususları doğrular nitelikte:

Amsterdam, 27 Şubat. Telegraf gazetesinin Londra kaynaklı ve 26 (Şubat) tarihli bir haberine göre, **Lloyd George** Avam Kamarası'nda Mclean ve Carson'un sorularına verdiği cevapta şun-

Lloyd George

ları belirtmiştir: Türkler'in Konstantinopel'den çıkarılması *hem faydalı ve hem de zararlı sonuçlar* doğurabilecekti. İtilâf Devletleri Konferansı, uzun müzakerelerden sonra, *Türkler'i Konstantinopol'de bırakmanın* en iyi çözüm olacağı sonucuna varmıştı. Büyük Britanya'nın, dünyanın en büyük Müslüman gücü olduğu çoğu zaman gözardı edilmekteydi. Hindistan'daki Müslümanlar, kendilerine İngiliz hükûmetince verilmiş olan söze güvenmekteydiler. Eğer Müslümanlar, barış çabalarının Peygamber'in sancağını yerinden söküp bunun yerine Hıristiyanlık'ın sancağını dikmeye yönelik çabalar olduğu izlemini edinirlerse, bu *İngiltere'nin Hindistan'daki prestiji için son derece zararlı olacaktı.* Lloyd George sözlerine devamla, İtilâf Devletlerinin Türkiye ile yapılacak barıştan elde etmeyi hedefledikleri amaçların şunlar olduğunu belirtmiştir: 1. Çanakkale Boğazı'nın serbest olması, 2. Türk olmayan toplulukların Türklerin egemenliğinden kurtarılması, 3. Büyük ölçüde Türk olan unsurlardan oluşmakla birlikte kul konumunda olan toplulukların özerk bir yönetime kavuşturulması. Başbakan ayrıca, *azınlıkların Türk boyunduruğuna karşı korunması konusunda garantör* olunması gerektiğini belirtti.

Başbakanın sözlerine göre, Karadeniz kıyılarında birbirinden bağımsız altı ya da yedi halk yaşamaktaydı ve bu halklara ulaşabilmek için serbest bir ulaşım yoluna gerek vardı; Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki hâkimiyeti tamamiyle ortadan kaldırılmamalıydı. Fakat buna rağmen her şeyden önce Çanakkale Boğazı'ndaki tahkimatlar tahrip edilmeli ve Türkler'in Boğazlar civarında asker bulundurmaları önlenmeliydi. Hattâ tam aksine, İtilâf Devletleri Boğazlar civarında kendileri garnizonlar kurmayı ve böylece sadece Çanakkale Boğazı'nı değil, İstanbul Boğazı'nı da kontrolleri altına almayı amaçlamaktaydılar. Türkiye sorununun bir diğer çözümü de, Konstantinopel'in uluslararası bir yönetim altına sokulması olabilirdi. Bu ise, bir milyon insanın, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın, belki de ayrıca Rusya ve diğer ülkelerin temsil edildiği bir komisyon tarafından yönetilmesi anlamına gelirdi. Oysa bu çözüm *sadece kıskançlıklar yaratmakla kalmayacak*, aynı zamanda Konstantinopel'in özerk bir yönetime kavuşmasını önleyecek ve eninde sonunda askerî bir yönetime yolaçacaktı. Ayrıca Türkler'in Konstantinopel'den sürülmeleri hiçbir şekilde Ermenilerin emniyetini sağlamaya yönelik bir önlem olmayacaktı. Yüksek Kurul, şimdiye kadar ezilen Türkiye'deki Hıristiyan azınlıkların korunması için elinden geleni yapmıştı. Bu azınlıklar bundan böyle Büyük Britanya'nın, Fransa'nın ve İtalya'nın koruyucu şemsiyesi altında daha huzurlu ve daha güvenlikli olarak yaşayabileceklerdi. Lloyd George konuşmasını şu sözlerle bitirdi: Amacımız, şimdiye kadar Türkler tarafından acımasızca ezilen gayrî-Türk ırkların üzerindeki egemenliği Türklerin elinden almak ve ayrıca Türklerin Karadeniz'e açılan su yolları üzerindeki egemenliğini elè geçirmektir.

Paris, 26 Şubat. Temps'in Londra muhabiri, Yüksek Kurul'un İzmir'i sınırlı bir hinterlandıyla birlikte Yunanlılara bırakma kararı aldığını, ancak padişahın İzmir üzerindeki hükümranlık hakkının bâki kalacağını, bildirmiştir. Yunanistan'ın Trakya ile ilgili isteklerine uyulduğu belirtilmektedir. Fransa'ya Kilikya'da, İtalya'ya ise Adalia'da [Antalya] manda verildiği ifade edilmektedir.

Sovyet Rusya ve Türkiye

Ankara'daki Sovyet elçisiyle bir röportaj

Rostz. Riga, 31 Kasım

Sovyet Rusya'nın Türkiye'deki yet-

kili temsilciliği görevine atanan yoldaş G.J.Aralov, Rowna'dan (?) Ankara'ya yolculuğu sırasında kısa bir süre Riga'da konaklamış ve burada "Rowaj Bat" (?) gazetesinin bir muhabirine bir demeç vererek, Litvanya'da edindiği izlenimlerini ve Rus elçisi olarak kendisini Türkiye'de bekleyen görevlerle ilgili görüşlerini açıklamıştır.

Aralov, Türkiye sorunuyla ilgili olarak, Türkiye ile Fransa arasında imzalanan barış anlaşmasının karakteristik bir maddesine dikkati çekmenin zorunlu olduğu görüşündedir. Fransa ile bu yeni barış anlaşmasının imzalanması ile birlikte, Sevr Anlaşması geçerliliğini kaybetmektedir. Böylelikle, bağımsızlığını kaybetmeyi kabul etmeyen devletlerin kararlı ve ödün vermez tutumlarının, kendilerinin katılmadığı konferanslarda kendi aleyhlerine alınan kararların İtilâf Devletleri tarafından değiştirilmesi zorunluğunu doğurduğu bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

Fransa ile Türkiye arasındaki bu yeni anlaşma, İngiltere'nin çıkarlarına ters düşmektedir. İngiltere, sözkonusu anlaşmanın, İtilâf Devletlerinin ortak çıkarlarını yaraladığı konusuna dikkati çekmekle, bu anlaşmadan duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirmiştir. Fransa ile İngiltere arasında yeni bir uzlaşma sağlanamazsa, anlaşmazlığın daha da artacağı beklenebilir, çünkü her iki devletin Suriye ve Mezopotamya'daki ekonomik çıkar ve beklentileri çok büyük ölçülerdedir.

Aralov

Aralov sözlerine devamla: "Bildiğim kadarıyla Türkiye şu anda büyük bir ekonomik kriz içerisinde bulunmaktadır ve İngiltere, Fransa ve Amerika bu durumdan yararlanarak Türkiye'ye bir sömürge muamelesi yapmaktadırlar. Türkiye bizim müttefikimizdir ve Sovyet Rusya, şu anda kendisi de zor ekonomik şartlar altında bulunmakla birlikte, Türkiye'ye ekonomik alanda yardımda bulunmaya çalışacaktır.

Sovyet Rusya'nın, Hangi Şekilde Olursa Olsun, Emperyalist Amaçlarının Bulunmadığı

tartışmaya dahi değmeyecek kadar açıktır. Doğu halkları bu konuyu gayet iyi bilmektedir ve Rusya'nın etkinliği her geçen gün artmaktadır. Bu gerçek, Rusya'nın şahsında kendilerinin Doğu'daki ekonomik fetihlerine bir engel gören İngiltere ve Fransa'yı huzursuz etmektedir. İran, topraklarını İngiliz kuvvetlerinden temizledi, aynı sürede Sovyet Rusya'nın prestiji hatırı sayılır ölçüde arttı. Tüm İslâm dünyası Türkiye'nin ağzına bakıyor ve Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki dostluk, Sovyet Rusya'nın diğer Müslüman ülkelerle dostane ilişkiler içine girmesinin yolunu açıyor. Bizim Doğu'daki çalışmalarımız tamamen barışçı ve ekonomik girişimlerdir ve eğer bu içten ve artniyetsiz dostluk politikamız Doğu'daki etkinliğimizi arttırmakta, öte yandan da İngiltere'nin sömürgeci politikasının bir fiyaskoyla neticelenmesine yolaçmakta ise, bu gelişmeden dolayı bizi suçlamak yersizdir.

Fransa'nın, Türkiye ile barış anlaşmasını yaparken, Türkiye ile Rusya'nın arasındaki ilişkilerin kesilmesi koşulunu öne sürdüğü yolunda birtakım haberler dolaşıyor ortalıkta. Kemal Paşa ile hükûmeti, bu koşulu kabul etmeyerek Rusya ile olan ittifaklarına sadık kalmışlardır.

Benim Türkiye'deki görevlerim -ki bu görevler selefim Nazarenus'un çalışmaları sayesinde çok daha kolay yerine getirilebilir hale gelmiştir-, iki devlet arasında mevcut dostluğun daha da geliştirilmesini ve pekiştirilmesini sağlamak ve ekonomik ilişkileri geliştirmektir. Sovyet Rusya hükûmeti, dış ticaretimizin gelişimini hızlandırmak için, Küçük Asya'da ve Karadeniz ile

Ahmet Cevat Emre

Akdeniz kıyılarında bir dizi konsolosluk açmayı amaçlamaktadır.

Kars, Trabzon ve Samsun'daki konsolosluklar şimdiden çalışır durumdadır. Önümüzdeki günlerde Antalya, Rize, Bayezıt ve diğer şehirlerdeki konsolosluklar açılacaktır.

Gürcistan'daki Alman Mümessilliği'nden Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na

Tiflis, 27 Eylül 1922

ZARYA Vostoka, bu ayın 25'inde çıkan 80'inci sayısında, TKP Kongresi'yle ilgili olarak, Batum'dan gelen 20 Eylül tarihli şu telgrafı yayımladı:

"18 Eylül günü, TKP Kongresi'nden dönen, Sorin, Jacques Sadoul ve Djewasch (Ahmet Cevat Emre) yoldaşların oluşturduğu Komünist Enternasyonal delegasyonu Batum'a geldi. Sorin yoldaş konuşmasında kongre izlenimlerini anlattı. Türk halkı delegelere sıcak ve dostça bir ilgi göstermiş. Ama gerici Türk hükûmet çevresi, Fransız temsilcisinin baskısı nedeniyle kongreyi yasaklamış. Bu karar, çalışanlar, işçiler ve liberal kesim tarafından tepkiyle karşılanmış [İzinsiz olarak yapılan]. Kongre TKP'nin sağlamlaşması, kökleşmesi yolunda olumlu bir adım olmuş. Kongre, yalnızca Türk işçi ve köylülerinin sınıf düzeyinde örgütlenmesini de-

ğil, aynı zamanda Avrupa emperyalizmine karşı içeride birleşmeyi de sağlamış. Bu bağlamda kongre çok büyük bir rol oynamış ve Türk ordusunun son zaferleri gibi önem kazanmış. Türkiye'deki ilk Komünist kongre olmasına karşın, Türk işçi ve köylülerinin sınıf bilinci edinmeye başladıklarını göstermiş. İşçi ve köylü delegeleri, ölüm cezaları ile tehdit edildikleri halde inandıklarını açıkça söylemişler. Bütün güçlerini ve yaşamlarını işçi sınıfına adadıklarını belirtmişler" (Kafkas-Rus Telgraf Ajansı).

Zarya Vostoka'nın aynı sayısında, Eylül'ün 20'sinde Tiflis'in Rustaveli Tiyatrosu'nda, bundan dört yıl önce Trans-Kaspi (Hazar-ötesi) bölgesinde oradaki İngiliz komando birliğince öldürülen Şaumyan vb. 26 eski Bakû Bolşevik Halk Komiseri'ni anma gecesinde Sorin'in yaptığı konuşma şöyle veriliyor. Sorin diyor ki:

"Yoldaşlar! Ankara'dan geliyorum. TKP'nin ilk yasadışı kurultayını yaptığı yerden geliyorum. (Sürekli alkışlar. Orkestra *Enternasyonal*'i çalıyor.) Belirtmek isterim ki, dünyada, kendini devrimci göstermeye çalışan Türk hükûmeti kadar işçileri köleleştiren, komünistleri koğuşturan başka bir hükûmet yoktur. Bütün iyi niyetimizle yasal bir TKP toplantısı yapmak isteğimize karşın, bize izin vermediler, ama biz yine de toplantıyı yaptık." (Sürekli alkışlar.)

Bu arada, Jacques Sadoul yoldaş da uzun bir söyleşide *(Zarya Vostoka*, Sayı 82, 24 Eylül 1922) Ankara izlenimlerini anlattı. İlginç olan, Komünist delegasyonunun bir Rus denizaltısıyla Yunan ablukasını delmesiymiş. Delegasyon Ankara'ya geldiğinde, saldırıya uğrayacağı kuşkusunu taşıyormuş. Sadoul'un dediğine göre, Fransız Albayı Mougin'e olay anlatılıp, Komisyon üyelerinden biri öldürülecek olursa kendisinin de öldürüleceği şaka yollu söylenince, bu durum, ortadan kalkmış.

Sadoul'un anlatımına göre, Ankara hükûmeti Rus yardımını büyük bir coşkuyla karşılamış, ama Komünist kışkırtmalarından çekinerek kongreyi yasaklamış. Ancak, devrimciler böyle bir yasaklamaya karşı gelebilir ve yasadışı bir kongre yapabilirlermiş. Böyle bir toplantı ise, Türk yoldaşlara bakılırsa, sınıflararası çekişmeleri keskinleştirecek nitelik taşıyormuş. Zaten Türk burjuvazisi ile bağlantı, ancak İngiliz emperyalizmine karşı savaş devam ettiği sürece olacakmış.

Bu arada, Ankara'daki yönetici kadrolarda bulunan İngiltere yanlıları, İstanbul'dan vazgeçilmesini, onun yerine Kafkasya'ya el atılmasını, Batum ve Bakû'nun işgal edilmesini, Gürcistan'a göz konulmasını öneriyorlarmış. Fakat, Mustafa Kemal Paşa'nın zaferleriyle bu grup bir kenara itilmiş olmalıymış. Onların yerine şimdi, emperyalistler ve Pantürkistler öne çıkmaya başlamışlar. Zaferin verdiği sarhoşlukla, bunlar Rus topraklarına göz dikmişler. O nedenle, bir yandan Türklerin içindeki İngiliz emperyalizmi karşıtlarını korumak, öte yandan da Kızıl Ordu'yu hazır tutmak gerekiyormuş. En sağlam Rus diplomasisi, bu olabilirmiş. Durum, Rus-Komünist tarafının Türk-Rus dostluğuna pek de güveni olmadığını gösteriyor. Bunun dışında, elimize gelen bilgilere göre, TBMM'nde kurulan yeni Türk Halk Komiserleri Kurulu'nun büyük çoğunluğunun İttihat ve Terakkicilerden seçilmiş olması ilginçtir. Bunlar, Alman dostu görünüyorlar. Buradaki Türk Elçisi Muhtar Bey kendisi ile yaptığım görüşmede, Türk devletinin Almanya ile resmî ilişkilere geçeceğini, kendisinin de bu konuda üstüne düşeni yapacağını söyledi. □

(İmza: Hesse)

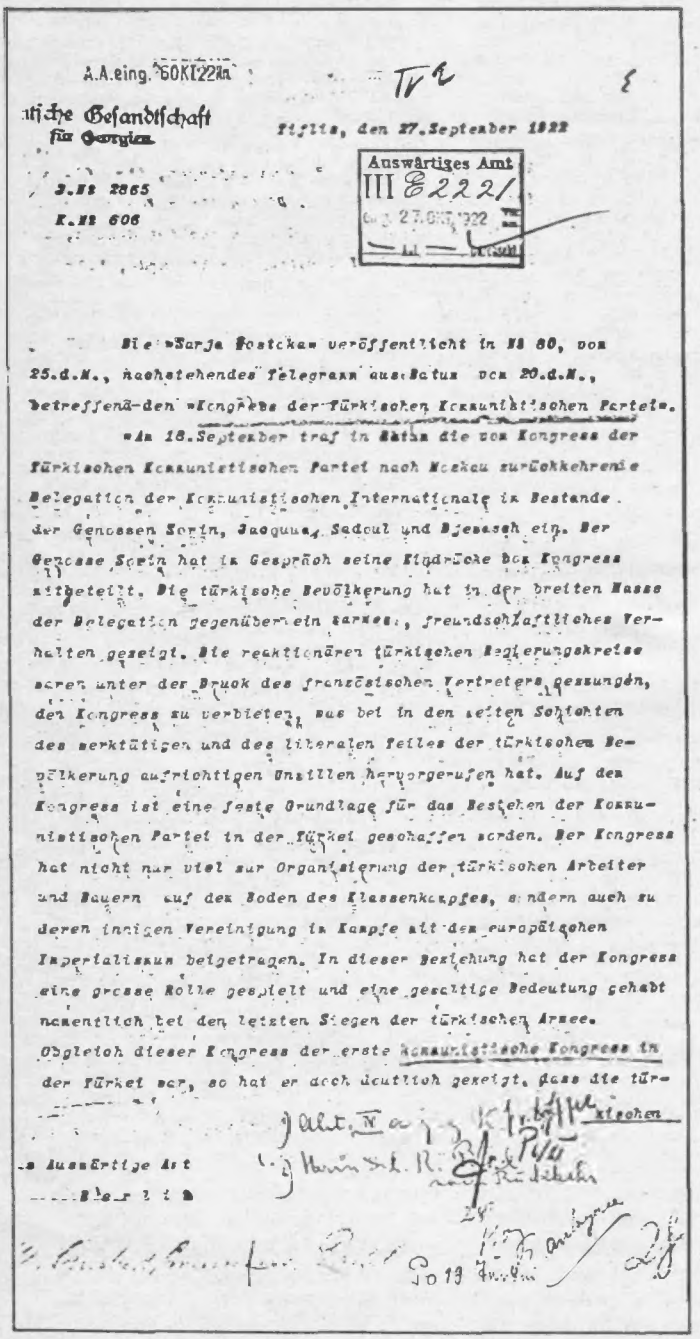

A.A.eing. 6 OKT 22

...tische Gesandtschaft für Georgien

Tiflis, den 27. September 1922

Auswärtiges Amt III E 2221

Die »Zarja Vostoka« veröffentlicht in Nr 80, vom 25.d.M., nachstehendes Telegramm aus Batum vom 20.d.M., betreffend den »Kongreß der Türkischen Kommunistischen Partei«.

»Am 18.September traf in Batum die vom Kongress der Türkischen Kommunistischen Partei nach Moskau zurückkehrende Delegation der Kommunistischen Internationale in Bestande der Genossen Sorin, Jacques Sadoul und Djemaseh ein. Der Genosse Sorin hat in Gespräch seine Eindrücke vom Kongress mitgeteilt. Die türkische Bevölkerung hat in den breiten Massen der Delegation gegenüber ein warmes, freundschaftliches Verhalten gezeigt. Die reaktionären türkischen Regierungskreise waren unter dem Druck des französischen Vertreters gezwungen, den Kongress zu verbieten, was bei in den weiten Schichten des werktätigen und des liberalen Teiles der türkischen Bevölkerung aufrichtigen Unwillen hervorgerufen hat. Auf dem Kongress ist eine feste Grundlage für das Bestehen der Kommunistischen Partei in der Türkei geschaffen worden. Der Kongress hat nicht nur viel zur Organisierung der türkischen Arbeiter und Bauern auf den Boden des Klassenkampfes, sondern auch zu deren innigen Vereinigung im Kampfe mit dem europäischen Imperialismus beigetragen. In dieser Beziehung hat der Kongress eine grosse Rolle gespielt und eine gesellige Bedeutung gehabt namentlich bei den letzten Siegen der türkischen Armee. Obgleich dieser Kongress der erste kommunistische Kongress in der Türkei war, so hat er doch deutlich gezeigt, dass die tür-

...kischen

...e Auswärtige Amt

...Berlin

Gürcistan'daki Alman Temsilciliğinin Alman Dışişlerine gönderdiği belgenin arşivden alınmış fotokopisi.

Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları

ROBERT ANHEGGER

GİRİŞ

Bu Türkçe konuşan Ortodokslar Anadolu ve İstanbul'da, Rumeli'de ise Tesalya, Makedonya ve Tuna'ya kadar uzanan bölgelerde yaşamışlardı; hattâ Besarabya ve Güney Rusya'daki Odesa ve Mariupol'da (bugünkü Zdanow) izlerine rastlıyoruz. Karamanlıların bu kadar yaygın bir alanda yaşamış olduklarını çeşitli gezginlerin seyahatnamelerinden ya da adı geçen bölgelerde basılan kitaplardan öğreniyoruz.

Daha dar tanımıyla Anadolu ve İstanbul'da yaşayan ve çoğunlukla Karamanlı olarak anılanlar söz konusudur. Evangelinos Misailidis ise Türkçe konuşan Ortodokslara Karamanlı denilmesine karşı çıkmaktadır (Bas.134 vd.). Kendileri bu tabiri kullanmıyorlardı ve genellikle kendilerinden Anadolu Hıristiyanı yahut Anadolu Yunanlıları olarak söz ediyorlardı. Karamanların kökenleri oldukça tartışmalı bir sorun olmakla beraber [1] ayrıntılara girmeden, onların iki kökten gelme olduklarını tereddütsüz söyleyebiliriz.

a) Bizans zamanından kalma Hıristiyan Türkler. Nitekim, Alexios Komnenos'un egemenliği (1081-1118) döneminde Anadolu'nun batı kıyısında, ileri gelenleri Bizans'ta vaftiz edilmiş olan Türklerin yaşadığını biliyoruz. 1500 yılı dolaylarında Kayseri, Aksaray, Niğde ve başka yörelerde Hıristiyan Türklerin varlığı, ki aralarında Yörükler de bulunmaktaydı, belgelerle kanıtlanmıştır.

b) Zamanla Yunanca yerine Türkçeyi benimseyen Hıristiyanlar. Bunun devlet tarafından zorla benimsetildiği savları yersizdir. Eğin dolaylarındaki bir köyde yaşayan yaşlı bir kadının 1950'lerde 'Karamanlı gâvur Türkmenleri' ibaresini kullanmış olmasından da belli olduğu gibi Karamanlı tabiri yaşamaya devam ediyor.[2]

Bu Karamanlılar hakkında çok sayıda araştırma bulunuyor, ancak araştırmalar aynı zamanda bir hayli dağınık durumda. Çok sayıdaki Yunanca incelemelerden de yararlanma imkânı sağlayacak olan bir bibliyografyaya acilen ihtiyaç vardır. Ayrıca tek tek sorunları ele alan çalışmalar hazırlanmasının zamanıdır ki elimizde bu türden pek az çalışma bulunuyor. Bu yöndeki bir katkı, benim **"Karamanlı dil ve kültür tarihine bir kaynak olarak Evangelinos Misailidis'in Temaşa-i Dünya'sı (1871/72)"** adlı makalemdir. Bu tebliği 3 Temmuz 1987'de Bamberg'deki ilk Alman Türkologlar konferansında sundum ve metni Ural-Altay Jahrbücher (yıllıkları) da yayınlanacaktır. Bu makale ise kısmen bu tebliğ ile kesişmekte, ancak değiştirilmiş ve bazı yerleri kısaltılmış, başka yerleri ise genişletilmiştir.

İki incelemede de baş kişi Evangelinos Misailidis'tir. Baş yaptı **Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş** geçen yıl Vedat Günyol ve benim tarafımdan **Seyreyle Dünyayı** adıyla yayınlandı, ancak çok sayıda fuzulî dizgi hatasıyla doluydu ne yazık ki. Kitap büyük ilgi gördü ve Turgut Kut, makalesinin 26. sayfasındaki 12 no.lu dipnotunda kitap hakkında çıkan yazıların (neredeyse) tümünün listesini veriyor. Kitabın ikinci ve inşallah 'temiz' bir baskısı (öyle olacağını umuyoruz) bu yazı ile aynı sıralarda Cem Yayınevi'nden yayımlanacaktır. Evangelinos Misailidis Efendi adlı makalesinde Turgut Kut bu önemli adamın hayat hikayesine ilişkin yeni malzeme yayınladı ve incelememde bu malzemeden yararlanabildim.[3] Başka metinlerin de değerlendirmeye katılması ile hayat öyküsünün esas hatlarıyla bilindiği, ama tüm noktalarıyla açıkseçik gözler önüne serilemediği ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

(Ek literatür ve kaynakça aşağıda belirtilmiş olan araştırmalardan bulunabilir.)

I, II, III, IV, Add.	: No.1
Bas.	: No.2
Hur I, Hur II	: No.3
KEM	: No.4

Biyos ansiklopedisi s. No.3 (Hur I,s.199), Atina, 1953)
Lemnidis, Iordan I) bkz. No.4 (s.24 vd.)
Soltominidis, H.S. Dimitiografia sti bkz. No.3 (Hur I, s.199 - No.4 Symrni, Atina, 1959, İzmir'de Gazetelik 26, dipnot 25), (1821-1922).

I, II, III, s. No. *S. Sataville ve E. Dallegio:* "Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvragen en langue turque imperimée en caractéres grecs, 1584-1900", cilt 1, Atina, 1958 cilt 2, 1968 ve cild 3, 1974.
IV. "Evangelia Balta, Karamanlidika, XXe siécle, Bibliographie Analytique. Atina, 1987.
Add. Evangelia Balta, Karamanlidika, Additions (1584-1900), Bibliographie, Analytique. Atina, 1987.

* *Evangelinos Misailidis, Seyreyle Dünyayı* (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş) Hazırlayanlar: Robert Anhegger ve Vedat Günyol), İstanbul, 1986.

* *Dr. Robert Anhegger:* "Hurufumuz Yunanca. Ein Beltrag zur Kenntnis der Karamanisch-Türkischen Literatur", *Anatolica*, sayı VII Lieden 1979-1980, s.157-202; "Nachtraege zu Hurufumuz Yunanca", *Anatolica*, sayı X, Leiden 1983, s.149-164.

* Turgut Kut, Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefâkeş'in yazarı Evangelinos Misailidis Efendi, *Tarih ve Toplum*, No.48, Aralık 1987, s.22-26.

BU yazıda Evangelinos Misailidis'in hayatı hakkındaki bazı verileri sunmaya çalışacağım: Evangelinos Misailidis Kula'lı bir Karamanlı ailesinden geliyor. *Temaşa-i Dünya*'da kendi yazdığı gibi babası 'Kulalının Hıristiyan muteberanından Misail Pappasoğlu ya Theologosoğlu' idi (Bas. s.280). Tüccar olan babası daha 1844'ten önce ölmüştü (karş. Add. no.20). İ.J. Limnidis'e (KEM 24) göre Evangelinos Misailidis 25 Mart 1820'de dünyaya geldi ve İzmir'deki Rum okuluna (Philologikon Gymnasion) gitti. (Hur I, 185, KEM 24). Okulu bitirdikten sonra da öğrenimini Theofilos Kairis'in öğrencisi olarak bir süre Andros adasında sürdürdü (İl), buna karşılık Limnidis'e göre bu sözkonusu olamazdı, çünkü Kairis'in yönettiği okul o tarihte kapanmıştı bile (KEM 24, Kairis konusunda bak. dipnot 21). Tahsilini İl'e göre Atina Edebiyat Fakültesi'nde 'Ethnikon Panepistimio'da (KEM 24) tamamladı. Filadelfia (Alaşehir) metropolü tarafından öğretmen olarak görevlendirildi ve ardından İskenderiye patriğince İskenderiye'ye tercüman olarak işe alındı (Limn., İl.). Daha sonra Isparta'da da öğretmenlik yaptı ve İzmir'e dönüp orada da Türkçe öğretmenliği yaptı. Bu yıllarda İzmir'de yayımlanan Rumca Almalthia gazetesinin (İl. Limn.) çalışanları arasına katıldı. Misailidis orada -yine Limnidis'e göre- kendi matbaasını kurdu ve özel işaretleri olan Karamanlı alfabesini oluşturdu (ki bu doğru değildir). Yine İzmir'de İl. ve Limnidis'e göre ilk Karamanlıca kitabı *İrfanname*'yi yayımladı. Bu eser hakkında bundan başka hiçbir bilgi yoktur. 1846 yılına ait iki cilt halinde İstanbul'da basılmış bir *İrfanname* vardır tercümanının adı ise verilmemiştir, ancak bu o eserin aynısı olamaz.) (I, no.109). Evangelinos Misailidis'in bilinen ve bugüne gelmiş ilk eseri (Add. no.20) İzmir'de 1844 yılında yayınlandığı ve adı çok uzun olduğu için kısaca '... Mahzeni ulumu mutenafiye...' diye anacağımız eserdir (Add. no.20). Burada bir de 'İşbu kitabın okumanın tertibi beyan' diye bir bölüm vardır ve böylece, Karamanlı alfabesinin mucidi sanılmasının nedeni anlaşılır.

Sol'a göre Misailidis 12 Ocak 1845'te *Beşaret il maşrik* adlı Karamanlıca dergiyi (Yunanca adı Anatolikos *Monitor*'u) çıkarmıştır. Derginin yayını 1847'ye kadar sürmüştür. Ardından 1850'de İstanbul'a yerleşerek *Anatolia* gazetesini çıkarmaya başladı. Limnidis ise (KEM, 25) *Mekteb-i Fünun-i Şarkiye* dergisinden ve *Şark* gazetesinden söz eder. Limnidis'e göre Misailidis İzmir'de 10 yıl gazetecilik yapmış ve 1850 (ya da daha önce)deki büyük yangında kurmuş olduğu matbaasının da yanması üzerine İstanbul'a göç etmiştir. İl'de Mekteb-i Fünun-i Şarkiye'den ve daha sonra İstanbul'da *Anatoli* adıyla çıkmaya devam eden haftalık *Şark* gazetesinden söz edilir. Başka kaynaklara göre ise *Anatoli* ancak İstanbul'da kurulmuştur. Misailidis ölümüne kadar bu gazetenin yayın yönetmeni oarak kaldı. Limnidis onun ölüm tarihi olarak 3 Ocak 1890'ı bildirir. *Sabah* ve *Tercüman-i Hakikat* gazeteleri ise ölümünü 17 Ocak 1890'da haber verir (KEM, s.23). *Anatoli*'nin yayınına ne zaman son verildiği bildiğim kadarıyla kesin olarak bilinmiyor. Belirtilen tarihler, 1900 yılıyla, ki pek muhtemel değil, 1. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 arasında değişiyor.[4] Hattâ Turgut Kut'un Manuel Gedeon'a dayanarak belirttiğine göre 1851'de kurulan *Anatoli* gazetesi I. Dünya Savaşı'nın sonuna ya da biraz sonrasına kadar yayınını sürdürdü. (KEM, 26 not 29). Her durumda, en uzun yayın süresine sahip Türkçe gazeteydi.

Buraya kadar anlatılanlardan Evangelinos Misailidis'in hayatı anahatlarıyla meydana çıkmaktadır. Buna karşılık ayrıntılara ilişkin bilgiler çelişkilidir. Okuyucuları yormamak için kaynaklarda bütün birbirini tutmayan verilere değinmediğim gibi, başka eserlere de başvurmadık. (Evangelinos Misailidis'in 1864'te hayatı hakkında kendi yazdığı notları şimdiye kadar elde edebilmiş değilim. Bak. II, no. 147: Mutenevve s.131/32). Evangelinos Misailidis'in daha ayrıntılı bir Yunanca biyografisinin bulunup bulunmadığını bilmiyorum.

Kitabın Savvas Çodan Papa ya ithaf sayfası

Bay Meletios Sakkulidis'e borçlu olduğum bir bilgiye göre ise yakında Misailidis'in torunu Petros Misailidis'in kaleminden bir biyografisini bekleyebiliriz.[5]

Evangelinos Misailidis'in oğlu Hristoforos (1853-1923) *Anatoli*'yi çıkarmaya devam etti, ayrıca şiirler, 'Bir Nisan' ve 'Yeminin gücü' gibi birkaç komedi yazdı.

Biz Evangelinos Misailidis'e dönelim: İstanbul'a geçtikten sonra J.J. Lazaridis matbaasına ortak oldu ve ilk dört kitabını bu matbaada bastı. 1855'te Tahtakale'de Tamburacı hanında (KEM, 25) kendi adıyla bir matbaa kurdu ve bu matbaa, orada çıkan gazetenin adıyla, *Anatoli* diye de anıldı. Bu matbaa-yayınevi, 19. yüzyılda onyıllar boyunca Karamanlı kitap üretiminin merkezi oldu, gazetenin kapanmasından sonra da çalışmaya devam etti ve henüz 1920 yılında faal durumdaydı (IV, no.113).

Yukarıda da belirtildiği gibi Misailidis henüz 1844'te İzmir'deyken *Mahzen-i Ulum* ("ilim haznesi") (Add. no.20) yayımlayarak, yurttaşlarına bilgi aktarma yolunda ilk adımını atmıştı. Kendisine ait matbaada Misailidis'in ömrü boyunca (eğer gözümden kaçan olmadıysa) kayda geçmiş 67 eser basıldı (bazıları sadece isim olarak biliniyor). Bu eserlerin konu dağılımı şöyle: Din 20 (6), Edebiyat 14 (10), Hukuk 10 (2), Tarih/Coğrafya 9 (4), Genel Kültür 7 (6), Dil 4 (1).

Parantez içindeki sayılar, Misailidis'in kendi yazdığı, çevirdiği, ya da redakte ettiği eserlere ilişkindir ve bunlar toplam 29 tanedir. Bunlardan edebî olanlar dışındakilerin hepsi "bilgilendirici" olarak nitelenebilir. Bu açıdan iki cilt halindeki *'Kitap-ı inşa'*, 1885/1886 (III No.226/227) ve *Hüsn-i Ahlâk ve Merasim-i Teşrifat*, 1886 eserlerini belirtebiliriz (Add. no.77).

Misailidis'in Fransızca'dan ahlaki açıdan savunulabilir gördüğü türden romanlar çevirmeye başlayana kadar epey tereddüt ettiği anlaşılıyor. *Martha* (1886, Add. no.76) adlı romana yazdığı önsözde ayrıca şunu açıkça belirtiyor: *'Familialara mahsus hikaye-i nefise'*. Xavier de Montépin'in *Sirène*'i ancak kendisi 62 yaşındayken (1882), oğullarının kendisine bu eseri takdimi üzerine Türkçe olarak çıkıyor. Ardından birkaç yıl içinde dört yeni çeviri yayınlanıyor: 1884'te Eugène Sue'nin *Tamaakârlık* (l'Avarice) (III, no.223), 1885'te yine E.Sue'den *Gazab* (Colère) (add. no.72), 1885'te Gontran Borys'in *Şeytanın amucazadesi* (Le cousin du diab-

Ocanis Favini, Aleko Favini'nin pederi

ΦΕΤΧΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΕ

ΜΟΥΧΑΡΡΙΡΙ

Ν. Δ. ΜΟΡΓΚΜΑΝΝ

ΜΟΥΤΕΡΑΖΙΜΙ

ΙΟΡΔΑΝΗΣ Ι. ΑΗΜΗΤΙΑΔΗΣ

ΔΕΡΙΣΑΑΔΕΤ

ΜΑΤΒΑΙ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΒΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ

1909

Feth-i Konstantiniyye'nın giriş sayfası

el (III, no.232), 1886'da da yazarı belirtilmeyen *Martha* (Hur II, s.160 vd. Add. no.76) ve ölümünden dört yıl sonra, 1894'te X. de Montépin'in *Çingâne kızı* (la Bohémienne) (III. no.291).

Ancak bu romanların erkekler için yazılmış olduğunu, bunların kadınları kötü düşüncelere sürükleyebileceğini öne sürüyor Misailidis ve bu görüşüyle kilise çevreleri ile aynı çizgide yer alıyor. Kadınlar için, onlara örnek olsun diye, yani *'nisa taifesinin ibret almasına mahsus'* Genovefa'nın öyküsünü çevirmişti (Add. no.108).

Bu soruya Misailidis *Temaşa-i Dünya*'sında çeşitli kereler değinir. Nitekim kitabın kahramanı Faviani'nin evi eski Yunanlılarda ve çağdaşı Türkler'deki gibi selamlık ve harem olarak ikiye ayrılmıştır. (Bas. s.269) -serbest Fransız kadınlarına karşılık Anadolu kadınları övülür- (Bas. 306, 770) ve kadınların övgüye değer iyi ahlâk ve terbiyesinden söz eden kitapların okunması tavsiye edilir (Bas. 102).[6]

En önemli eseri ve şüphesiz Karamanlı literatürünün başyapıtı 1871-1872'de kaleme alıp yayınladığı *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*'tir. Bu kitap da Türkçe konuşan Ortodokslara ders verme, onları hayatın tuzaklarından koruma, kiliseye bağlılıklarını ayakta tutma ve dürüst insanlar olarak yaşamalarına yardımcı olma görevini yerine getiriyor. Hitap ettiği insanlara ulaşabilmek ve onların ilgisini çekebilmek amacıyla kuru nasihat yerine bir biyografik macera romanı türünü tercih etti, ama darkafalı ahlâkçıların sıkça karşılaşılan itirazlarına karşı önlem olarak şu açıklamada bulunuyor:

"İhtimal ki bazıları bu misillü kitabın telif-ü neşrini tensib görmeyeler. Halbuki sade olta ile balık avlanmaz ve acı mualeceye tatlı katılmadıkça istimal olunmaz" (Bas. 21).

Gerçekten de eseri heyecanla okunabiliyor, Tanzimat'ın (1839-1856) reformlarının az öncesi ve sonrası koşulların bir gayrımüslimin gözünden şaşırtıcı bir resmini çizer. Avrupa'nın ilerlemesine olan tüm hayranlığına rağmen eleştirel bir gözlemci olarak kalır. Dinine derin bağlılığına rağmen Ortodoks kilisesindeki aksaklıklar gibi nazik sorunlara da el atar, Ortodoksların Ermeni Hıristiyanlarına karşı düşmanca tutumunu eleştirir, Türkçe konuşan Ortodoksları Yunan kökenlerinin bilincine varmaya çağırır. Kendisini Yunanlı, ama *Osmanlı* Yunanlısı saymaktadır ve bu yüzden de kahramanı Avukat Favini hayatının sonunu geçirmek üzere İstanbul'a döner. Bütün bunlar, birkaç istisna dışında (örneğin Ermeniler ve haçlı seferleri üzerine bölümler) hepsi canlı bir şekilde yazılmış, bir dolu hikaye ve fıkralarla, atasözü ve deyişle canlandırılmıştır, kısaca okumaya değer ve öğretici bir kitaptır.

İçeriğiyle, üslubuyla insanı saran eserinde, geniş bir okur kitlesinin özel güçlüklerle karşılaşmadan anlayabileceği bir kelime haznesi kullanmak zorundaydı. Bunun üzerinde biraz duralım: Başkentin sakinleri 1876'da ilk Türk meclisinin açılışında Anadolu ve Rumeli'den gelen ve Türkçeyi memleketlerinden alıştıkları şekliyle konuşan mebuslarla karşılaştıklarında büyük hayrete düşmüşlerdi. Nitekim 'Anadolu Hıristiyanları' da tıpkı son yıllarda İstanbul'a göçen Anadolulular gibi, kendilerine özgü lehçelerini İstanbul'a getirmiş ve kendi aralarında kullanmaya devam etmiş olsa gerek ve bugünküler gibi onlar da sadece biraz daha uzun bir sürede İstanbul Türkçesine az çok ayak uydurmuş ve bu arada kendi katkılarını da yapmış olmalılar. Belirli lehçelere dayanmayan bu kelime haznesi, Misailidis'in kullandığı kelime haznesinin temellerinden birini oluşturur. *Temaşa-i Dünya*'da kullanılan kelimelerden pek çoğu bugünkü okura, sanki yanlış kullanılmış ya da anlaşılmaz gelecektir. Örneğin assı/âsi - barhane/çokluk anlamında - dafar/zafer - hır/iyilik -gıç/kıç -bacak/ayak. Genç nesle birçok Arapça ya da Farsça kökenli kelime yabancı gelecektir. Örneğin, tavattun, ıtlak vb. Yabancı kökenli bu kelimeler arasında da artık kullanılmayan ya da en azından bu şekliyle kullanılmayan birçok kelimeye rastlarız; örneğin bahıl, pahıl - aksi / rastlantı - heman/hemen/'ancak' anlamında - lehçe/yüz - egerçi/eğer, şayet - edebiyat/edeb - variyet/servet.[7].

Misailidis'in kullandığı dil, o zamanki İstanbul lehçesidir ve bu lehçeyi Misailidis bilinçli ve ustalıklı bir şekilde ifadelerine katar, ama gerekli gördüğü yerde de Osmanlı edebiyat deyişleriyle de süsleyerek romanında yüksek tabakaların havasını da estirir. Ustalığı dile ve üsluba hakimiyetidir.

Misailidis, kendi katkısının bilincindedir. Nitekim: Solomonidis İzmir Basını Tarihinde, E. Misailidis'in 1872 yılına ait şu sözlerini buluruz: 'Gururla şuna işaret etmek isterim ki, Hıristiyan ulusları temsilcileri arasında, Yunan harfleriyle Türk dilinde yayın ilk olarak tarafımızdan yapılmıştır. Zira böylece hem Yunan dili öğretilmiş, hem Avrupa Türkiye'sindeki Rumların Türkçeyi öğrenmelerine yardımcı olunmuştur. Türkçenin devletin dili olması nedeniyle de çeşitli toplantılara katılan başpapaz ve ihtiyar heyeti mensupları ağızlarını açmadan oturmaktan kurtarılmıştır.'

Misailidis'in yurttaşları için ömrü boyunca verdiği uğraş, hak ettiği yankıyı bulmuştu. 1885'te, dolayısıyla henüz kendisi hayattayken oğlu Apostol Misailidis'in babasına yaptığı bir ithafta (III, no.232), onun 40 yıldır var gücünü Anatoli gazetesini ve çok çeşitli ki-

tapları çıkararak milletinin (Karamanlılar) ilerlemesi yolunda etkide bulunmaya adamış olduğunu yazar. 1886'daki bir yayında şair olarak Rindî mahlasını kullanan Öconomidis (Hazine-i Ara-i Mustakime-i Mesikiye, II, no.134). Misailidis'e bir metbiyesine şu mısra ile başlar:

Sezadır tahsine Evangelinos Misailidis

K'Anatol halkını hab-i cehaletden bidar etdi

(Övülmeye layıktır E.M. ki o Anadolu halkını cehalet uykusundan uyandırdı).

1893'te J.E. Kalfoğlu, Anadolu Rumları için 1894 Almanağında Misailidis'in elli yıldır çıkarmakta olduğu *Anatoli* gazetesinin başarıları ile boy ölçüşecek hiçbir şey bulunmadığını yazar (Add. no.85).

J.J. Limnidis, 1909 yılında yayınlanan Mordtmann'ın *Feth-i Konstantiniyye*'sinin tercümesinde (IV no.51) ölmüş olan hocasını anar. Nevşehir'in 1914 almanağında da (1913'te basılmıştır, IV no.96) Turgut Kut'un *Tarih ve Toplum*'un 48. sayısında yayınladığı, Misailidis'in aynı yazar tarafından kaleme alınmış bir hayat hikayesi bulunur. (Bu arada: Misailidis henüz 1864'te hayatı hakkında notlar yayınlamıştı. (II. no.42). 1913'te ise G.İ. Panteleimonidis, *Philotheos* adlı eserini şu sözlerle Misailidis'e ithaf eder: 'Merhum Evangelinos Misailidis'e ithaf. Elli yıl boyunca Misailidis çeşitli kitapları ve tercümeleriyle biz Anadolulların maddi ve manevi ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Ve bu yüzden ona, şükranlarımızın bir işareti olarak tercümemizi ithaf ediyoruz (IV, no.99). Üst makamlar da daha Misailidis'in sağlığında onu ödüllendirdiler; Patrikhane ona 'ulusal eğitmen' payesini, Osmanlı hükümeti ona 'paşa' payesini, Yunan hükümeti de madalyalar verdi (İl). Buna karşın Limnides'e göre ise -ki doğrusu bu olsa gerek-, 'Hükümet-i Osmaniye rütbe-i saniye mütemaziyinin tevcihi ve Mecidiye nişan-i sanisinin ile kendisini taltif buyurduğu gibi, Yunan hükümeti dahi Sotiros Hıristu (Kurtarıcı İsa) nişanı ile sine-i sadakatını tezyin etmiştir' (KEM, Limn., s.25).

Ölümünden sonra Osmanlı gazeteleri *Sabah* ve *Tecrüman-i Hakikat* onun ardından saygı yazıları yayınladılar. *Tercüman-i Hakikat* tarafından özellikle şu vurgulanıyor: '... fikr-i Osmaniyi neşr ve tevside o kadar bir azm-i hamiyet-şi'arâne ibraz etmiştir ki, Osmanlı gazetecilerinin hiçbiri bu hususta Misailidis'in kâbına vasıl olamamışlardır.' (KEM, s.23).

İçinde yaşadıkları İslam toplumu için tüm Ortodokslar, ister Rumca ister Türkçe konuşsun, Hıristiyan idi.

Onları çok sayıdaki hayır ve meslek kuruluşunda birleştiren bağ, dinleriydi. Merkezi İstanbul'da olan bu derneklerin birçoğu üyelerinin gelmiş olduğu şehre göre örgütlenmişti, örneğin Konyalı, Nevşehirli, Ürgüplü, Kayserili, hattâ Samsunlu (1899 Add. no.102) ve Eğinli (1908 IV no.33) cemiyetleriydi bunlar. Bu derneklerin parlak dönemi, 19. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadarki zamandı. Başlıca ortak hedefleri, memleketlerindeki tahsil ve okul kurumunun geliştirilmesiydi.

Cevaplanması gereken bir soru, Türkçe konuşan Ortodoksların Yunan harfleriyle Türkçeyi okumayı nerede öğrendikleridir. Karamanlidika I-III'te kayıtlı tüm kitapların aşağı yukarı sekizde birini sözlükler, gramer ve ders kitapları ve antolojiler oluşturuyor. E. Balta'nın Karamanlidika'ya Aditions (Ekler) de ve 20. yüzyılı da kapsayacak şekilde bu dizinin IV. cildinde ek olarak tanıttığı yaklaşık kırk eser, bu tabloyu değiştirmez: Yayınların en büyük bölümü, Yunanca konuşan ve Türkçe öğrenmek isteyen ya da öğrenmesi istenen Ortodokslara yönelikti.

O yıllarda belirli Rum çevrelerinde egemen olan görüşü temsilen, 1866'da Rumca-Türkçe sözlüğünde (Add. no. 45), Osmanlılarla kardeşçe birarada yaşadığımıza göre Türkçe öğrenmenin gerekliliğine işaret eden Stefan Cira'yı anmak istiyorum. Cira'nın bu yazdıklarını pekâlâ Misailidis'in de yazması mümkündü. Türkçe öğrenmede belirleyici etken, iyi Türkçe bilgisi sayesinde ekonomik ve toplumsal olarak ilerleme yönündeki haklı umuttu. Nitekim 1876'da J.B. Miliopulos (III, no.196) şöyle yazar: 'Türkçeyi bilmek bize siyasi ve hukuki mesleklerin kapısını açıyor.' Misailidis de bu düşünceye sahip olabilirdi.

1861/1862'de Türkçe, Rüşdiyeler (Ortaokullar) için zorunlu kılındı ve 1876'da da devlet dili ilân edildi ve tüm okullar için zorunlu ders oldu.[8] Yunanca konuşan Ortodokslara Türkçe öğretmek amacıyla yayınlanan ders kitapları ise asıl Karamanlıca'ya dahil değildir, çünkü bunlarda Karamanlı alfabesi sadece Türkçe'nin fonetik olarak bir derece doğru bir yazımını sağlayabilmek için kullanılıyordu ve çok 4 defa Arap harfleri kullanılıyordu. Karamanlılar için yazılmış dil kitapları, herhalde yirmiyi geçmemiştir (yukarıda sözü edilen *inşa* kitapları da bunlar arasındadır.) Okullarda ve dolayısıyla Rum okullarında da Osmanlı Türkçesi öğretiliyordu ve bu, yazılı Karamanlıca'nın giderek daha fazla "Normal" Türkçeye ayak uyduruşunu açıklar.

Rum cemaatının işlettiği bu okulların görevi, Yunanca konuşan öğrencilerin dil bilgilerini geliştirmek, ama aynı zamanda da Türkçe konuşan gençlere Yunancayı öğretmekti. İlk başlarda Ortodoks dininin kitaplarının yazıldığı dil olduğu için dini yazıların aslını okuyabilmek için öğretilmek isteniyordu Yunanca. Ancak giderek, Türkçe konuşan Ortodoksları Yunanlılığa kazanma yolundaki ulusal hedef ön plana geçti. Nitekim 1888 yılına ait Yunanca-Türkçe Lexikon'da (III, no.250) şu satırları okuyoruz: 'Yunan dilinin Küçükasya'daki yeniden doğuşu, 18. yüzyıldan itibaren, İzmir, Patmos ve Kydonia'daki (Ayvalık) Yunan okullarının aracılığıyla gerçekleşti. Konstantinopolis Milli Koleji ve Atina'da eğitilen öğretmenler sayesinde bu yaygınlaşma daha da fazla gerçekleşiyor.'

SÜRECEK

[1] Makalesinin Karamanlıların kökeni ile ilgili olan 5 no.lu dipnotunda Turgut Kut; Mahmud H. Şakiroğlu, Lozan Konferansı sırasında kabul edilen Türk-Yunan ahali değişimine ait tarihi notlar, *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s.227-238'e göndermede bulunuyor. Türkçe konuşan Ortodoksların kökeni sorusuna M.H.Şakiroğlu, öğretici ve ilginç incelemesinde ancak ele aldığı konu bağlamında değiniyor. -P.Stathis'in Karamanlılar üzerine X.Türk Tarih Kongresindeki (Eylül 1986) bildirisi basılı olarak bulunmadığından yararlanmama imkân olmadı.

[2] Bak. Hur. I, s.161 - Hur. II, s.149.

[3] Bugün Atina'da yaşayan torunu Petros Misailidis'in büyükbabasının bir biyografisi üzerinde çalışmakta olduğunu yardımsever Bay Meletios Sakkulidis'ten öğrenmiş bulunuyorum.

[4] *Tanzimattan Cumhuriyete Ansiklopedisi*, Cilt I, s.104'de Zeki Arıkan'ın yazdığına göre Misailidis 1847'de İstanbul'a yerleşti ve yine aynı kaynağa göre *Anatoli* gazetesi 1900'e kadar çıkmıştır. Jaeschke'ye göre ise (Hur, s.186) I. Dünya Savaşı çıktığında yasaklanmıştır.

[5] Bir anlaşmazlık sonunda KEM, Dipnot 16'da Petros Markos olarak geçiyor. Turgut Kut makalesinde yayınladığı E.Misailidis'in resmini Nevşehir 1914 tarihli salnameden almıştır (KEM, s.24). Aynı resim Manuel I. Gedeon, *Aposimiomata Hronografu*, 1780-1913 (Atina 1932) isimli kitabında da yayınlamış bulunuyor (s.13)

[6] Bak. bu makalenin sonlarında Karamanlıların Türk örflerine bağlılığı ile ilgili satırlar.

[7] Bu konuda karş. Misailidis üzerine makalem ve ayrıca bak: *Seyreyle Dünyayı*'nın 2. baskısına giriş. Arapça ve Türkçe kökenii kelimeler hakkında bak.: Andreas Tietze, Die Erfassung des Türkischen Wortschatzes und ein Türkischer Roman von 1871-1872, Türkische Miszellen, Robert Anhegger Armağanı, Varia Turcica IX, İstanbul 1987, s.349-369.

[8] Enver Ziya Karal, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, s.317.

Gözlem Uçuşundan Saldırıya

Dünya'da İlk Hava Savaşı

ORHAN KOLOĞLU

1782'DE Mongolfiye Kardeşlerin balon denemelerinin başarısından sonra havada uçma denemeleri hızla artmıştır. 1789'da balonların savaş gözetleme aracı olarak kullanılmasına başlandı. 1849 Avusturya-Venedik, 1860 Amerikan-İç, 1870-71 Prusya-Fransa savaşlarında balon hem gözetleme, hem de insan ve eşya taşıması için kullanılmıştır. 1900'de uluslararası balon yarışmaları yapılırken bir yandan da uçak ve güdümlü hava araçları araştırmaları bir hayli ilerlemişti. 1903'de Wright Kardeşler, motorlu uçakla ilk uçuşu başardılar. 1908'de havada uçakla iki saat 20 dakika kalarak rekor kırıldı. 1909'da ise dünyanın ilk uçak yarışı düzenlendi. Bu arada Fransız pilot Bleriot'nun Manş denizini aşma yarışını kazanması, bu aracın niteliği üzerinde uzun tartışmaların açılmasına neden oldu:

"Uçak mı yoksa balon mu daha etkendir? Hava araçları savaş silâhı olarak kullanılabilir mi?"

O yıllarda genellikle Savaş Bakanlıkları balonu savaş aracı olarak tercih ediyor ve ona yatırım yapıyorlardı. Uçak henüz bir spor ve yarışma aracı sayılıyordu. İngiltere, Almanya, Belçika, İtalya gibi ülkelerde uçak yarışları düzenleniyordu. Büyük ödüller veriliyordu. 1911 yılı başında uçaklarla kırılmış iki rekor vardı. Saatte 95 kilometre hıza erişilmiş ve 420 kilo gelen beş kişi taşınabilmişti.[1]

İtalya ilk kez 1884'de askerî balon birliği kurmuş ve 1887'de Eritre sömürgesini ele geçirirken askerî balonlar kullanmıştı. 1905'de ilk uçak denemelerini yaparken 1907'de de balonlarla ilk askerî hava manevrasını denemişlerdi. 1908'den beri Savaş Bakanlığı hava kuvvetlerini geliştirmek için sistemli bir şekilde çalışıyordu. Kendi balon ve uçaklarını yapabiliyorlardı. 1910'da bu konuda yasa bile çıkarıldı. 1910 Ağustos'unda ilk havacı kurbanını veren İtalyan ordusunda 2 güdümlü balon, 8 uçak, 54 subay ve 1397 teknisyen ve er vardı. Pilot brövesine sahip 8 asker ve 20 sivil bulunuyordu. 1911 yılı başında iki ayda 375 uçuş denemesi yapılmış, Mayıs ayında da askerî uçuş okulu açılmıştı. Libya savaşının ilânından bir ay önce Ağustos'un son on gününde Monferrato'daki büyük askeri manevralara hava kuvvetleri de katılmıştı. Bu manevraları yöneten iki general, Cadorna ve Canevâ Libya savaşında da başrolü oynadılar. Daha sonra Libya'da görev alacak pilotlardan da Piazza, Moizo ve Gavotti bu manevralara katıldılar. Ayrıca aynı subaylar, 17-20 Eylül 1911 tarihleri arasında Bolonya-Venedik-Rimini-Bolonya parkurunda düzenlenen İtalya-Fransa uçak yarışına da katıldılar.

Bütün bunlardan anlaşılabileceği gibi İtalya havalara yönelmede gününün en ileri düzeyindeydi.

Hava araçlarının bu hızlı gelişmesinin savaş için kullanılmasını düşündürmemesi olanaksızdı. Uluslararası konferanslarda konu ele alınmıştı bile. Lahey'deki 1899 ve 1907 Barış Konferansları'nda hava araçlarının mermi atmalarının ve ateşli silâh kullanmalarının yasaklanması kararlaştırılmıştı. Buna karşılık 1911 Mayıs'ında Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün aldığı bir karar aksine hava savaşına yolu açık bırakıyordu. Sorun, hava araçları sadece gözleme için kullanılsın iddiasına karşılık, bunun da askerî bir hizmet olduğu ve engellemek için aşağıdan ateş edildiği takdirde yukardakinin silahla cevap verip vermeme hakkının tartışılmasından doğmuştu. Çoğunlukla hukuk profesörlerinin katıldığı tartışmada raportör Prof. P.Fauchille'in görüşlerine hemen herkes katılıyordu: Hava savaşı sanıldığı kadar barbar nitelikli olamaz; zaten fazla korkunç olsa uygar uluslar karşı çıkarlar; denizaltı savaşı ve mayın konarak hazırlanan tuzaklar ondan çok daha kanlıdır. Sonuçta Lapradelle ve Fauchille tarafından hazırlanan karar taslağı 7'ye karşı 14 oyla kabul edildi: "Savaşmayan halkın canı ve malı için kara ve deniz savaşlarındakinden daha büyük tehlike teşkil etmedikçe hava savaşına izin verilebilir."[2]

Osmanlı Devleti'nde Havacılık

Abdülhamit dönemi boyunca Osmanlı Devletinde bu konuya hiçbir ilgi gösterilmedi. Hattâ İstanbul'da balon gösterisine bile izin verilmemiştir. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra ise birdenbire büyük ılgi gösteril-

Trablusgarb'ta askerler havadan gelen ateşe karşı içgüdüyle yere sırtüstü yatarak ya da diz çökerek ateş etme yöntemini bulmuşlardı. Ancak balon ve uçaklar kimi zaman vurulabiliyor, ama bu büyük bir zarara yolaçmıyordu. Bir saldırıyı gösteren temsilî bir resim.

meğe başlandı. 1909 Mayısı'nda bir Fransız balonu, 1909 Kasım ve Aralığında ise iki Fransız pilotu (birisi ünlü Bleriot) İstanbul'da uçak gösterisi yaptılar. Konuyla Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa şahsen ilgilendi. O günlerde *Tanin* gazetesinde çıkan Vicdani imzalı bir Berlin Mektubu'nda Türkiye'nin konuyla neden ilgilenmesi gerektiği pratik açıdan anlatılıyordu. "Balonlar, Uçmak Makineleri ve Yemen" başlıklı yazıda özetle söyle deniyor:

"Artık Avrupa'da cidden uçuluyor, havaya hakim olunuyor. Fransızlar Manş'ı geçiyor, uçma müsabakaları tertib ediliyor. Ya biz, biz ne yapıyoruz? Gazetelerimize balonlar, uçma makineleri hakkında birkaç makale veya telgraf tercüme ediyoruz. İşte o kadar... (Çeşit çeşit makineler çıkıyor.) Merbut balon, gayri merbut balon, kabili idare balon, çift tertibli uçma makinesi... Bu sene Fransa manevralarda kabili idare balon kullandı. Haber almak için kullanışlı... Yemen'de askerî harekâtımız devam ediyor. Askerî keşfiyat için çok yararlı olur. Gelen bilgiler derme çatma, askerimiz tuzağa düşüyor... Top olmadığından istikşafatta 1-1.5 kilometreye kadar yaklaşılabilir... Bir balon 3-4 bin lira, halbuki Yemen için yüzbinlerce lira sarfediliyor..."[3]

Yeni aracın önemini Mahmut Şevket Paşa anlamıştı. 1910'da Avrupa'daki ateşe militerlerden bu konuda ayrıntılı bilgi istendiği gibi eğitim için Avrupa'ya subaylar da gönderildi. Doğulu bilim adamları konunun İslâm dünyasına da yabancı olmadığını anlatmak yolunda çabalar gösterdiler. Mısırlı Ahmet Zeki Paşa 1 Mayıs 1911'de Mısır Enstitüsü'nde yaptığı konuşmada Fararb'lı Türk bilgini El Cevheri'nin Nişabur'da kanat takarak uçma deneyiminden başlayarak konuya gösterilen ilgiyi açıklamıştı.[4]

Görüldüğü gibi savaş başladığı anda Osmanlı Devleti bu alanda ancak hazırlık dönemindeydi. Abdülhamit döneminde ihmal edilen deniz kuvvetlerinin yenileştirilmesi çabalarının yanısıra hava kuvvetlerini de kurma düşünceleri oluşturulurken savaş gelip çattı. O sırada Türkiye'nin, Fransa'da Bleriot okullarında eğitim görmekte olan Yüzbaşı Fesa ve Teğmen Kenan'dan başka hiçbir şeyi yoktu, ne bir balon ne de bir uçak.

29 Eylül 1911'de İtalya savaş ilân ettiğinde bütün planları deniz ve kara kuvvetlerine dayalıydı. Muazzam bir filo ve yüzbini aşkın askerin yanında 11 subay, 30 kara er yardımcısı bir onbaşı, 9 uçaktan oluşan hava birliği gerçekten çok mütevazi bir güçtü. Sonradan balonların da katılmasıyla bu sayılar artmışsa da hiçbir zaman birkaç yüzü bulmamıştır.

22 Ekim 1911 günü Yüzbaşı Piazza, Bleriot marka uçağıyla Türk cephesi üzerinde ilk deneme uçuşunu yaptı. Aynı gün öğleden sonrada Moizo uçtu. Böylece savaş için hizmetlerini vermeye hazır durumda olduklarını saptamış oldular. Ertesi gün (23.10.1911) Piazza, Aziziye kışlası üzerinde ilk hizmet uçuşunu yaptı. Bu dünya tarihinde, havadan daha ağır (balon olmayan) bir aracın ilk savaş gözlem uçuşuydu.

1. Homs Savaşı denilen 23 Ekim 1911 tarihli çatışmada uçakların oynadığı rolün önemini Türk askerî kaynakları şöyle değerlendirmektedir:

"Cehavet kabilesine karşı İtalyanlar

saldırıya geçtiler. Harp gemileri Cehavetlilerin tuttuğu mevzilere ateş açmışlardı. Bir taraftan da uçaklar gözetleme yaparak düşman donanmasının ateşlerini yönetiyorlar ve bomba atıyorlardı. Nihayet İtalyan müfrezesi bu ateş himayesinde Cehavet kabilesinin bulunduğu mevzilere taaruza başladı..."

Belki bu ilk deneme çok başarılı olmadı ama bir yandan savaşçı Türk-Arap mücahitler üzerinde etki yarattı bir taraftan da gerçek yerleri ve güçleri üzerinde sağlıklı bilgi edinmelerine yardımcı oldu. Nitekim Trablusgarp'teki İtalyan komutanlığına erişen ve endişe uyandıran 30 bin silahlı asker, 8 bin deve ve 6 bin yedek atlı bir kuvvetin aslı olmadığı bu sayede öğrenildi. Uçaklar, bütün savunmacı gücün 5-6 bini aşmadığını komutanlığa bildirdiler. Bu suretle şehirde esir durumunda olan ve Türk komutanlığının morallerini yükselterek direnmeye yöneltmek istediği halkı, İtalyan makamları karşı propagandayla sakinleştirmeyi başardı.

Uçakla ilk askerî uçuş Trablusgarp'te 23 Ekim'de Bingazi'de 28 Kasım'da, Derne'de 4 ve Tobruk'da 8 Aralık'da yapılmıştır. Trablusgarp'te ilk sabit balon 10 Kasım 1911'de, güdümlü balon ise 5 Mart 1912'de kullanılmıştır.

1911 Aralık'ının ilk günlerinde ilk kez yedi uçaklık bir filo, ilerleyen İtalyan birliklerini yandan koruma ile görevlendirildi. Böylece yandan baskın ve tuzaklara karşı büyük bir destek sağlamış oluyorlardı. Bu Selim, Bir Edim, Bir Akabe'yi kontrol eden uçaklar tehlike halinde havada 8 işareti çizerek aşağıdakilere haber ulaştıracaklardı.

Bu uçuşlar aynı zamanda atışların kontrolunu da sağlıyordu. Özellikle donanma atışlarının hedefe ulaşmasına büyük katkıda bulundular. 18/19 Ocak 1912 Gargariş saldırısında 25 şehit ve 117 yaralının verilmesinde uçak ve balonların önemli katkısı olmuştur.

Hava gücünün bir yararı da, İtalyan askerî harekatının dayandırıldığı ve çoğunlukla yanlışlarla dolu olan haritaların düzeltilmesini sağlamak oldu. Havadan alınan 300 kadar fotoğrafla topografik düzeltmeler yaptırıldı. İlk savaş fotoğrafı 24.1.1912'de Suani Beni Adem'de çekildi. Bu fotoğraflar, organize direnci temsil eden Türk askerî birlikleriyle baskıncı Arap gruplaşmalarının yerlerini saptamayı da kolaylaştırıyordu. Böylece, ne tür askerî eylemin ne taraftan geleceğini tahmin kolaylaşıyordu. 4 Mart 1912'den itibaren gece uçuşlarına da başlanarak, gece baskın hazırlıklarının gözlenmesi yoluna da gidildi.

İZMİR'DE HAYALİ İTALYAN UÇAĞI

Uçak psikozunun ilginç bir yankılanmasına da o dönemde İzmir'de tanık olundu.

"İzmir'den bildirildiğine göre, 5 Kasım 1911 günü, kaledeki yangın kulesinin görevlisi Marino Basila adındaki kişi, gökte çok uzakta, yaklaştıkça büyüyen ve kaleye doğru yaklaşan ışıklı bir nokta görmüştür. Dürbünüyle baktığı zaman bu ışıklı noktanın muazzam bir kuş şeklindeki gayet büyük bir yapıya bağlı olduğunu farketti. Etfaiyeci bu sırrı çözmekte gecikmedi. Bu kalenin dışında dolaşan bir uçaktı. Çıkardığı ışık çok kuvvetliydi, ama şuaları çevreyi zayıf şekilde aydınlatıyordu. Canavar kuşu seyretmeye dalan Marino görevdeki subayı haberdar etmeyi ancak yarım saat sonra akıl edebildi. Uçağın varlığından iç telgrafla haberdar edilen subay hemen üst kata fırladı, ama maalesef uçak kaybolmuştu. Pilotlar ya ışığı kapatmışlar, ya da yol değiştirmişlerdi. Bu görüntü kentte pek çok söylentiye sebep oldu. Anlaşıldığına göre dış kaleyi tetkik etmekle görevlendirilmiş bir İtalyan uçağıydı. Polis müdürünün çağırısı üzerine İtfaiyecilerin şefi ile er Marino müdüriyete gidip olay hakkında bilgi vermişlerdir." *(La Liberté, 10 Kasım 1911).*

İLK HAVA SAVAŞI ESİRİNİN GÖZLEMLERİ

İlk hava savaşı esiri Moizo Riccardo'nun, O dönemdeki uçuşların özellikleri ve ülke şartlarının etkileri konusunda sorulan sorulara yanıtları:

50 beygirlik bir Nieuport uçağı kullanıyor. Aktif hizmette uçuşlar son derece yorucu ve pilotlar tahminen üç aylık uçuştan sonra uzun bir dinlenme dönemine ihtiyaç hissediyorlar. Uçağı yedi kere kurşun yarası almış fakat makinesi asla işlemez duruma gelmemiş.

Trablusgarb'ın sıcak mevsiminde, hatta kışın dahi 2000 ayakta (bir ayak 30.5 santimden 610 metre) ters akıntıların kötü olduğu zamanda, günün ortasında güneş çok sıcak olduğundan uçuş yapmamış. Trablusgarp'te hemen daima güçlü fakat değişmez bir rüzgâr bütün gün esiyor. Genellikle sabah 8 ya da 9'da uçuşa başlıyor ve bir veya iki saat havada kalıyor. Günün bu saatinde başlıca ters akımlar 600 ayakın (183 metre) üzerindeki yüksekliklerde hissedilmiyor ve o da denizin bu kadar üstünde uçuyordu.

Rüzgârlar sebebiyle İtalyanlar bir ara on gün boyunca uçmayı kesmişlerdir. Genellikle 2000-2500 ayak yükseklikte uçuyordu ancak bir Avrupa savaşında 3500-4000 ayakta (1067-1220 metre) kalmak gerektiğine inanıyor.

İtalyanlar genellikle gözlemci almıyorlar. Çünkü uçakları kolaylıkla birini taşıyabilecek gibi değil. Ama kendisi alınmasının yararına inanıyor. İtalyanlar bazan uçaktan topçu atışlarının hedefe isabetini gözlemeye çalışmışlarsa da pek başarılı sonuç alamamışlardır. Bunun ana sebebi, uçakla yer arasında iletişim bulunmamasındandır. Elde edebildiği tek sonuç, topçu komutanının zaten bildiğini onaylamaktan ibaret kalmıştır.

Çok defa bomba atmayı denemiş ama sonucunu saptamayı asla başaramamıştır. Herşeyden önce İtalyan bombaları kötü yapılmışlardı ve onları beraberinde almaktan hiç hoşlanmıyordu. Genellikle onları gövdenin altındaki bir delikten aşağı atıyordu.

Göklerin egemenliği için bir savaş çıkacağına ve buna ilk hazır olan ulusun gelecek savaşta büyük avantajlara sahip olacağına inanıyor.

Yüzbaşı Brooke-Popham'ın 26.6.1912 tarihli raporundan *(Public Record Office,* Air 1/810-118540)

İtalyan uçaklarının Zanzur'daki askeri kampı ve bedevileri bombardımanını gösteren temsili bir resim. Pilotun yanındaki gözlemci dürbünle bombanın etkisini saptamaya çalışmaktadır.

Hava gücünün ilk kez kullanıldığı bir alan da havadan propaganda malzemesinin atılması oldu. İlk bülten 2 Ocak 1912'de atıldı. Bu konuda daha ileride bilgi vereceğiz.

İlk bombardıman

1911-12 savaşının insanlık tarihi açısından en önemli yanı, havadan bombardımanının ilk kez bu savaşta denenmiş olmasıdır. Denizaltı savaşı ve mayınlamanın çok daha kanlı olduğunu ileri sürerek "havadan bombardımana" fetva veren uluslararası hukukcular, eğer bu başlangıcın II. Dünya Savaşı ve sonrasında dünyanın en tahrip edici gücü haline geldiğini görselerdi ne derlerdi, sorulacak sorudur.

1 Kasım 1911 günü Gavotti, dünyada ilk kez olarak, biri Ayn Zara'ya, üçü de Tacura'ya olmak üzere, savaşta uçaktan bomba atmıştır. Ondan sonra havadan bombalama artarak devam etmiştir. İlk gece bombardımanı da 1912'de Bingazi bölgesindeki bir Türk kampına güdümlü balon ile yapılmıştır.

Esir düşen Moizi Riccardo'nun uçağını mecburi iniş yaparken gösteren temsilî bir resim. Moizi inişten bir süre sonra yeniden havalanmış, ama ikinci kez motoru durduğu için esir düşmüştür.

Atılan bombalar Cipelli bombalarıydı. Yuvarlak ve mandal için çıkıntılı, portakaldan biraz büyük, iki kilo ağırlığındaydılar. Pilot bunu elle atıyordu. Uçağın idaresini kaybetmemek için mandalı dişi ile söküyordu. Bunların pek iyi bomba olmadıkları, bazılarının kuma saplanıp patlamadıkları görülüyordu. Bunlardan başka İsveç Haasen bombaları da kullanıldı. Daha sonra içi saçmalarla dolu bir İtalyan bombası ve yangın bombası da kullanıldı. Şubat 1912'den sonra birbirine bağlı ve mandalı otomatikman açılan bombalar da denendi. Sadece Mart 1912'ye kadar uçakların 153 savaş uçuşu, güdümlü balonların ise 194 çıkış yaptıkları düşünülürse bombardımanın yoğunluğu hakkında bir fikir edinilebilir. İtalyan resmî kaynakları bombalama talimleri yapıldığını ve hedefe nasıl ulaşılır diye araştırmalar sürdürüldüğünü belirtmektedirler.

Hava savaş araçlarının ve hava savaşının İtalya tarafından değerlendirilmesinde iki ayrı husus belirmiştir. Askerî açıdan ele alındığında, başlangıçta şüp-

Dünyanın ilk hava savaşında ilk bombayı atan pilot teğmen Gavotti ve İtalyan Hava Müzesi'nde teşhir ilk bomba.

he ile karşılanan uçağın önemi Genelkurmayca onaylanmış oldu. "Aşağıdan Türk tüfeklerinden gelen kurşunların büyük tehlikesine rağmen" çok yararlı sonuçlar sağlandığı görülmüştü. El-bombalarının her zaman istenildiği kadar isabetli olmamasına, gemi ve topçu bombardımanlarının da yeterince yönlendirilememesine karşılık gelecekte çok büyük bir güç olacağı anlaşılıyordu. Bir ara Türklerin de uçak kullanabileceği haberi ortalıkta dolaşınca İtalyan Genelkurmayı havada olabilecek bir savaş için önlemler aldırdı. İtalyan uçaklarına tanıtıcı işaretler kondu, savunma ve saldırı silahları düşünüldü ve en sonunda pilotlara talimat verildi: "Mademki en hızlı uçaklara sahibiz, hızınızın rüzgârıyla, ya da belinizdeki tabancayı ateşleyerek düşmanı altedin."

Bu tartışmalar, havada saldırgan olmaktan çok savunma amaçlı uçak ihtiyacının düşünülmesine yolaçtı: avcı uçakları.

Bir yandan da "Balon mu, Uçak mı?" tartışmasına Libya Savaşı deneyimine dayanılarak çözüm getirilmeğe çalışılıyordu:

"İki yıldır bu sütunlarda balona karşı uçak lehinde bir savaşım sürdürüyorum. Bütçeye konan 10 milyonun balona değil, uçağa yatırılması yanlısıydım. Trablusgarp savaşı havadan ağır olan araçların (uçak) daha yararlı olduğunu kanıtladı... Uçak havaların hakimidir.

Güdümlü balonun hem avantajı, hem de dezavantajı var. Ağır hareket ettiği için Türk ve Arapların kurşunlarına daha kolay hedef oluyor. Ayrıca gazı tehlikeli. Uçak ise araziyi tetkik için çok yararlı, hedee ateşi düzenlemede kolaylık sağlıyor, bomba atıp düşmanı korkutmayı başarıyor.

... Uçak kısa zamanda çocukluk çağından ergenliğe erişti; kısa zamanda da güçlü bir olgunluğa varacaktır."[5]

Bir yandan işin teknik tarafı tartışılırken bir yandan da, çok da başarılı gitmeyen savaş hakkında İtalyan kamuoyunda olumlu hava yaratmak için hava bombardımanı kullanılıyordu: *Corriere della Sera* "Türk topçusu Henni tepesinden Trablusgarp'ı bombalarken Uçaklarımız düşmanın üzerine dört bomba attı" diye başlık atmıştı. *Gazzetta Del Popolo* daha heyecan verici bir başlık seçmişti:

"Pilot Teğmen Gavotti düşman kampına bomba attı Türkler gökten gelen beklenmedik saldırı karşısında korku içinde dağıldılar".

Şairler de kaleme sarılmış, savaşın kaderini değiştireceği inancıyla dizeler sıralıyorlardı:

"Sanki rüzgârla sürüklenen bir kuş;
Oysa beyaz ve hafif kanatlarından
Korku yaratan bombalar düşüyor.
(Düşman) kendi silahlarının ne kadar
eski ve işe yaramaz olduğunu
hissediyor!

— Affet İtalya!.. diyor, ve dizlerinin üstüne düşüyor." (Cesare Santini, *II Rugontino'dan).*

"Uçağın uçtuğu bir gün
Türk kampında karışıklık yarattı.
Herkese garip bir kuşçuk gibi
görünüyordu,
Hem şekliyle hem de ölçüleriyle
Sultan onu görünce korktu,
ve de söylendi:

— Mutlaka Muhammed'in kuşu olmalı!..." (Capanna)

Ünlü şair d'Annunzio da, bu kampanyaya katılmaktan kendini alamadı: *"Gökyüzünün, denizin, karanın ve kahramanların övgüsü"* (Laudi del Cielo, del Mare, della Terra e degli Eroi) şiirinde Gavotti'ye övgüler yağdırıyordu.

Kendi kamuoyunu etkilemek için konuyu işleyen İtalyan makamları bunun Türk ve Arap savaşçıları üzerindeki etkisini de öğrenmeğe çalışıyorlardı. Bazıları savaş bittikten sonra yanlı olarak yansıtılmış bu izlenimler şöyleydi:

"Garyan halkı ilk kez 24 Ekim 1911'de bir uçak gördüklerinde bunun bir Müslüman evliyası olduğunu ve kendilerini gâvurlara karşı savaşa itmek için geldiğini sandılar."[7]

İtalyan makamlarının bu resmî görüşü uçağın görüntüsünün bile bir panik yarattığı inancına dayanıyordu. "Bombaların genellikle Türk ve Araplar arasında çok sayıda ölüme sebep olduğuna ve çok korku yarattığına dair işaretler var. Bunlara, uçaklar görünür görünmez dağılmak ve yere yatmak emri verilmişti... Bomba atmasa bile, uçak veya balonun sadece görünmesi, atabi-

İLK BALON SATINALIMINDA AYAK OYUNLARI

"Balon mu alınsın, yoksa uçak mı?" tartışması Trablus savaşı günlerinden sonra da çözülememiştir. Yetkililerimizin konunun yabancısı olması ve balon ve uçak şirketi temsilcilerinin kendi mallarını satmak için yarışa girişmesi karar verme durumundakilerin kafasını hayli karıştırmıştır. 1911'de ordunun hava alımları ve kuruluşlarının başına getirilen Kurmay Yarbay Süreyya Bey bu yüzden şaşkına dönmüştü. Aşağıda yayınladığımız 6 Mayıs 1913 tarihli mektupda, Berlin Ataşe militer muavini Fuat Baban konu üzerine ilginç bilgiler vermektedir:

"Hadımköyden gönderdiğiniz 25 Nisan tarihli kartı aldım. Balon hakkında size şu tafsilat ve malûmatı verebilirim. Biri küçük diğeri büyük iki Parsival balonu evvelki sene Berlin'de bir şirket tarafından satın alınarak Berlin üzerinde projektör ve ziya vasıtasıyla havai reklamlar yapılmaya tahsis edilmiş idi. Bu işin masrafı kârından ziyade olduğundan şirket iflâs etti ve balonları müzayedeyi aleniyeye koymağa mecbur oldular. Müzayedede kimse talip çıkmadığından bunları gayet ucuz fiyatla yine Parsival fabrikası tekrar satın aldı ve İstanbul'daki vekili vasıtasıyla da bir tanesini hemen bize ferağ etti. Bu balonun satın alındığından ve hattâ bir balon satın alınmak mutasavver olduğundan bile malumatım yoktu.

Ancak bir kaç ay evvel 2000 ve daha ziyade metre mikabındaki balonların şeraiti fenniye ve usul teslimleri istifsar edilmişti. Buna verdiğim cevapta 2000 metre mikap'daki balonların makasıtı askeriyeyi asla temin edemeyecekleri cihetle tedariklerinde bir faide olamayacağını ve Almanların 22 bin metre mikaplı balonlara ehemmiyet verdiklerini ve alelusul 8-10 bin metre mikapdan daha küçük Dirijabl'lerin hiçbir şeye yaramayacaklarını ve büyük balonlarla küçükleri arasında fiyatca olan fark dahi bilnisbe gayet ehemmiyetsiz olduğundan bu hususta mülahazatı iktisadiyenin dahi varit olamayacağını da cevaben ve alelhusus Prusya Harbiye Nezareti erkânından ve bu işlerde mütehassıs bir zatın ifadesine atfen arzeylemiş idim.

Bir müddet sonra Dersaadetten Sefareti Seniyeye mevrut bir telgrafta mübayaa olunan balonun muayene ve teslimine memuren Berlin'e hareket eden komisyona bendenizin dahi dahil olduğum tebliğ edildi ve bir balon alındığından ol vakit haberdar oldum. Vaktaki komisyon buraya geldi balonun hangi balon olduğunu da ol vakit onlardan ve bilhassa beraber gelmiş olan fabrika vekilinden öğrendim. Balonun parası dah İstanbul'da iken vakıa Harp Tahvilâtı olarak verilmiş ol uğu ve Dersaadete sür'ati sevki için müteaddit telgraflar vürud eylemekte olduğu cihetle artık hiçbir türlü maruzata ne vakit ve ne de imkân vardı.

Ancak hiç olmazsa bu baloncağızın kendi hacmi dahilinde kusursuz olarak teslim edilebilmesi keyfiyetine çalışmak kalıyor idi ki, onun için de yanımıza bir ciddi mütehassıs almak derkâr idi. Süreyya Bey'in muvafakati ile Alman Harp Nezareti'ne ve hattâ tesadüfen o akşam Burhard'da beraber yemekte bulunduğum Golç Paşa'dan rica ederek bir Alman zabitinin bize muavenet etmesi esasını ihzar eyledim. Harp nezareti bize Königsberg'de bir Parsival balonu süvarisi iken muvakkaten Berlin'de bulunan bir yüzbaşıyı verdi. Gariptirki bu zatı bir gün evvel şimendiferde Betterfeld'e giderken tanımış ve sureti hususiyede de reyine müstefit olmuş idik.

Balonu Betterfeld'de tecrübe ve muayenemiz üç gün sürdü. Üç defa suut icra eyledik ki birinci ve üçüncüsüne ben rakib oldum ve Alman yüzbaşıyı beraber aldım. Komisyonla beraber gelmiş bir tayyareci mülazım Nuri efendi vardı ki o da ikinci suutta bulundu. Birinci suutta Pertev Paşa dahi bendeniz ile hususi olarak birlikte idi. Balonun evsafını şöyle buldum. Balonun hollesi (?) kâmilen yenidir yani ahiren tecdid edilmiş. Motor binnisbe müstamel ise de eski sayılmaz. Bir telsiz telgraf cihazı ilâve olunmuş. Bu aletten istifade edilemeyeceğine ve beyhude yere sepette bir yer işgal eylediğine kaniim. Balon işittiğiniz gibi sathı bahirden 1200 metre irtifaına değil ancak 1000 ila 1100 arasına çıkabilecektir. O da her zaman değil pek lâzım olursa. Sair vakitlerde 5-6 yüz metrede nihayet 800'lerde dolaşacaktır. Sürati saniyede 11 metre olmak üzere meşruttur. Şiddetli rüzgârlarda bu balonla seyahata cesaret edilemez. Çünkü rüzgâr gemiye hakim olacaktır. Bunu havada iken bizzat anladım.

Balonun lövlye atmaya mahsus çengelleri de olacaktır. Maamafih bunların bu küçük sepette muvaffakiyetle istimali herhalde bizim harcımız değildir. Sureti Umumiyede şunu söyleyebilirim 2400 metre mikapta bulunan bu baloncağız kendi hacmine nisbetle pek iyi bir balondur. Hemen kusuru yok gibidir. Fakat bu balondan makasıt askeriye istemek lövmiye (?) ile telsiz telgrafla teçhizine kalkışmak beyhude külfettir. Fakat şimdi sulh oluyor bu balonun faidesi belki bizde de bir iki baloncu zabit yetişmesine sebep olmak ve İstanbul, Bursa vesaire afakında dolaşarak ahaliyi tayyare ve havai donanma ianesine teşvik etmek olacaktır. İki ay müddetle bir Alman balonu hizmete alındı bu zat burada *Regierungsbaumeister* ünvanını haiz olduğundan bizde binbaşı üniformasını giyecek. Eğer bizde balon tedariki cidden mutasavver ise bu adamı herhalde alıkoymalıdır. Çünkü acemi bir süvari esnayı nüzulde bir yanlış manevra dolayısıyla bir milyon marklık balonu parça parça edebiliyor.

Bizim balon ile birlikte iki bin tüp gaz, bir seyyar hangar vesair yedek edevatı da var. Ceman fiyatın yekûnu yarım milyon Marktan beş on pare noksan. Bu fiyattan zannı acizanemce altı yedi bin lira tenzil ve tassarrufu mümkün olabilir idi. Ancak bunlar doksanaltı'dan bilhesap hazine tahvilatı verilmiş olduğundan ve bunlar da hükümetin ilk istikrazda bunu nakde tahvil eylediği taahhüdüne rağmen hemen iskonto ettirmiş olduklarından iskonto masrafı dolayısıyla kârları biraz tenezzül eylemiştir. Herhalde bu şerait dairesinde dahi yine beşbin lira tasarrufu kabil olabilecek idi. Bahusus müzayedede doğrudan doğruya biz alsa idik büsbütün başka türlü olur idi.

Maamafih bu cihetlerin ehemmiyeti derecei taliyede kalır. Asıl mesele balondan muharebede veya hiç olmazsa sulh talim ve terbiyelerinde istifade etmektir. Eğer buna muvaffak olur isek balonu 100 bin değil 500 bin Mark fazlasına almış olsak yine pek kârlı sayılırız." □

lir korkusuyla saldırılarının disiplinini bozuyor. Türk topçusu da tepesinde bir balonu yalnız görmekle bile atışının düzenini kaybediyor."

Bu gözlemlerin doğruluğu yadsınamaz. Henni bombardımanında 4 bin Araptan çoğu kadın ve çocuk olan 400'ü ölmüştü. Türk subaylar da hava saldırılarına karşı en iyi önlem olarak dağılmayı ve yere yatmayı salık vermişlerdi. Böylece bombalardan dağılan misketlerden daha az zarar görülebilirdi. Ayrıca uçağın gelişini ateş yakıp duman yaparak haber vermek uygulaması da yapılıyordu.

Ancak İtalyanlar, havadan bombardımanın etkili olabilmesi için fazla alçalmak gereğinden doğan sakıncaların da farkındaydılar. Hedefe tam vurabilmek için bin metrenin altına iniyorlar, o zamanda kurşunla avlanıyorlardı. İlk kez 30 Kasım 1911'de kurşunla bir uçağın sol kanadı delindi, ama uçuşuna zarar gelmedi. 1 Aralık'da ise bir uçak üç kurşun yarası aldı. Mavzer tüfekleriyle 1400 metreye kadar ulaşılabiliyor ve balonlar daha kolay vurulur hedefler oluşturuyorlardı. Balonların ikisinde de yetmişer kurşun yarası vardı. Ancak açılan dilekten gaz pek yavaş kaçtığından aşağıdaki atıcılar ateşin etkisini tam anlayamıyor, boşa gittiğini zannediyorlardı. Az zamanda balon tamir edilip tekrar uçurulunca bu kanıları daha da kuvvetleniyordu. Kuvvetlerimiz ilk kez 15.12.1911'de Yarbay Roberti'nin uçağına karşı topçu atışı da yaptı.

Yaralanan Pilotlar

Kurşunla yaralanan ilk pilot Carlo Monti olmuştu (31 Ocak 1912). 19 Mart'ta bir balon tam 27 kurşun yarası aldı. 10.6.1912'de bir kurşun, balonu yöneten Teğmen Biffi'nin kolları arasından geçti, ama yaralamadı. 6.8.1912'de de bir mermi su deposuna saplanıp kaldı. Onu aşıp benzin deposuna girseydi patlatabilirdi. Bir balon da arızalanıp kıyıya inmek zorunda kaldı. Donanmanın top atışları sayesinde yerlilerin buna ulaşması engellendi.

Zayıf yanlarının karşı tarafca bilinmemesine özen gösteren İtalyanların asıl korkusu, Osmanlı Devleti'nin de savaş alanına kendi ucan araçlarını getirmesi olasılığıydı. 1911 Kasım'ın da böyle bir söylenti yayılınca İtalyan hariciyesi Mısır ve Tunus'taki, yani İngiltere ve Fransa nezdindeki diplomatlarını harekete geçirdi. Türk subay ve silâhlarının Libya'ya kaçırılmasının engellenmesi için zaten büyük çaba sarfediyorlardı. Bu kez uçak ve pilotların geçirilmemesi üzerinde ısrara başladılar. Mücahitlere yardıma giden iki Rus pilotu, ya da Avusturyalı Barshell gibi isimler ortaya atılıyor ve bunlar hakkında soruşturma yapmaları İngiliz ve Fransızlardan isteniyordu. İtalyanlar fazla yanılmış sayılmazlardı. Gerçekten Behman adında birinin aracılığıyla, Trablusgarp için pilotlarıyla beraber iki uçak almanın pazarlığı el altında sürdürülüyordu. Ancak Babîâli'nin bir şaşkınlık içinde bulunduğu da görülüyordu. Bu da son derece doğaldı. Osmanlı yönetimi bu konuda son derece tecrübesizdi. Diğer ileri ülkeler bile henüz "balon mu, uçak mı?" bilmecesini çözememişken, Osmanlı'nın hemen karar vermesi imkansızdı. Hangisinin daha uygun olduğunu ise bütün dünyaca ancak savaşın sonunda karar verilebilmiştir.

Türk kampına götürülmek üzere yola çıkarılmış uçakların hem Tunus hem de Mısır hudutlarında durdurulduğu haberlerinin İtalyan kamuoyunun pek memnun ettiği resmen açıklanıyordu. O dönemin uçakları pek nadiren 2 saati ve 100 kilometreyi aşan uçuşlar yaptıklarından Berne yada Aziziye cephesine gönderilecek uçakların kendi başlarına

O yıllarda İtalya'da basılan kartpostallarda Trablus'ta savaşa katılan ünlü pilotların fotoğrafları da yeralıyordu. İlk bombayı atan Gavotti, ilk uçuşu yapan Piazza ve ilk hava esiri Moizi.

KÂBE'NİN BOMBALANACAĞI SÖYLENTİSİ

Dünya'da ilk kez rastlanan havadan bombardımanın halk kütleleri üzerinde şaşırtıcı etkileri olmuştur. Birçok İslâm ülkesinde İtalya'nın Osmanlı Devletini barışa zorlamak için Kâbe'yi ve Peygamberin kabrini havadan bombalayacağı dedikodusu yayılmıştır. Konu üzerinde gazetelerin ciddi ciddi yorumlar yaptıkları görülmüştür. Bir Hintli Müslüman sakin şekilde sonucu beklemeyi ve eğer böyle bir şey yapılırsa sonra cevap vermeyi öneriyordu *(Aligarh Ins. Gazette, 21.1.1912)*

Cezayir'de çıkan Al Hak al Vahrani ise şöyle yazıyordu: "Bence İtalya kafasına yerleştirdiği vahşi düşüncesini gerçekleştiremeyecektir. Çünkü henüz balon ve uçak sistemini tamamlayamayan ve Trablusgarp kıyılarından bir yarar elde edemeyen İtalya, Mekke ile Medine'ye kötülük yapacak güçte değildir. İtalya'nın Trablus'u bırakıp bu kutsal topraklara saldıracağını sanmıyorum. Her halde Avrupa'da İtalya'nın bu suçu işlemesine razı olmayacaktır. "(No. 39, 6/13.7.1912).

Söylemek gereksizdir ki İtalya'nın hiçbir zaman böyle bir projesi olmamış, ama gerçekmiş gibi tartışılmıştır.

uçarak oraya varmaları mümkün değildi. Tek çıkar yol bunları parçalar halinde gemilerle taşımak, karaya çıkardıktan sonra birleştirmekti. Hızlı bir rüzgârda bile uçamadıkları, hattâ savruldukları cihetle pist ve hangarlarının da hazır bulunması şarttı. Bunların hiçbiri Türk tarafında yoktu ama İtalyanlar kuşkuluydular. Ellerinde bir de uçak bulunsa, kıyı şeridine sıkışmış olan İtalyan ordularını çok zor duruma düşürebilirlerdi.

1912 yılı başlarında, Osmanlı Harbiye Nezaretinin pilot yetiştirmek üzere Fransa'ya subaylar gönderdiği gibi, iki uçakla bir de balon satın almış olduğundan kuşkusuz İtalya'nın haberi vardı. Ayrıca uçak filosu kurmak için bütün subayların aylıklarının dörtte biri kesildiği gibi, halk arasında da iane kampanyası başlatılmıştı. Trablusgarp'e haksız saldırı karşısındaki bütün dünya müslümanları arasındaki tepki o kadar büyüktü ki, İtalyanlar savaşın uzaması halinde sağlanacak bir uçak filosu ile çok güç durumda kalmanın endişesi içindeydiler. Enver Bey hatıralarında uçak alınması için fakir bedevilerin bin lira topladıklarını anlatır. Karargahındaki subay ve şeyhlerin de katkısıyla toplanan para 600 İngiliz lirasını aşmıştı.

Mücahitlerin elinde bir uçak filosu bulunsa olayların ne denli değişebileceğini, uçağıyla düşen İtalyan pilotunu esir alan Mülazim İsmail Hakkı, kendisiyle görüşen Fransız *Illustration* muhabirine ayrıntılarıyla anlatmıştı.

Bu korkuyladır ki İtalyanlar, uçağıyla Tunus'ta bir hava gösterisi yapmaya giden Fransız pilot Duval'in bindiği Kartaca gemisini bir savaş gemisi yollayarak tutuklamışlardı. Korkuları uçağın bir kere Tunus'a varırsa Türklere satılması olasılığındandı. Bunun engellemek için Fransayla silahlı çatışmayı bile göze almışlardı.

Türk Kampındaki Etkiler

Buraya kadar olaylara hep İtalya açısından baktık. Şimdi bir de Türk-Arap bölgesinden bakalım. Sayıları pek az olan, Türk subayları ve Libyalı okumuş kişiler bir yana bırakılırsa, halkın ve askerlerin yüzde yüzünün havada uçan makinelerden ve bunların bomba atabileceğinden haberlerinin bulunmadığı tartışılamaz. Dolayısıyla ilk uçak görülmesinin hele bomba atılmasının panik yaratmaması mümkün değil. Hele 8 Kasım 1911'de Ayn Zara'daki Kızılay bayrağını çekmiş hastaneye bomba düşmesi ve bomba parçalarını orada bulunan bir subayın toplaması, tabiî ki korkuları artırmıştı.[9] Böyle anlarda subay ve aydınların sakin davranmayı ve kalabalığa hemen dağılıp yere yatmayı öğretmeleri kuşkusuz hem kaybın azalmasına hem de korkunun dağılmasına yardımcı olmuştur.

Savaşı Türk kampından izleyen Fransız gazeteci Georges Rémond'un bir gözlemi de, bedevilerin bu korkuyu aşmakta dini bir öğeyi kullandıkları kanısını yaratıyor:

"Garyanlı dağlılar uçağı ilk gördüklerinde belki de, Tunus ve Trablusgarb'ın ünlü evliyası Sidi Abdüsselam'ın bu meçhul kuşun şekline girerek kendilerine yardıma geldiğini düşünmüşlerdir."[10]

Bu yargının içindeki "belki" sözcüğünü kaldıranlar daha sonra yerli halkın uçağı bir aziz sandıklarını kesin olarak ileri sürmüşlerdir. Oysa Rémond'un sözlerinden anlaşıldığına göre uçağa bir evliya niteliği tanıma ondan korkmamayı sağlamada önemli bir etken olmuştur. Kim akıl ettiyse, başarılı bir davranışta bulunmuştur. Nitekim İtalyanlar "uçağı kendilerini düşmanlara karşı savaşa iten bir Müslüman evliyası sanmışlardı" diyerek bu şekilde kullanılışı onaylamaktadırlar.

Havadan bombalamanın, az isabet kaydedilse bile küçümsenemeyecek etkisine rağmen İtalyanlar uçakları daha çok gözleme için kullanmayı tercih ediyorlardı. Resmi belgelerin de gösterdiği gibi ellerinde zaten az pilot ve araç vardı ve uçuş süreleri de fazla uzun değildi. Donanma ve topçu bombardımanlarının sonucunu, düşman birliklerinin yerleri ve kaymalarını, hayvan ve yiyecek ikmalini bildirmeleri, gelecek hareketler için haritalarda yanlış olan bilgileri düzeltmeleri çok daha önem taşıyordu. Bombalama, bu işler yapılırken bir de panik yaratmak için ek bir çabaydı.

Uçak ya da balon göründüğünde ne dereceye kadar panik oluyordu?.. Bunu Türk kampındaki bir Avrupalı tanığın kaleminden okuyalım:

"Güdümlü balon göründü... Gittikçe yaklaşıyordu ve pervanelerinin gürültüsü işitiliyordu. İşte o zaman vahada bir telâş belirdi. Çadırlarından fırlayan bedeviler küçük çocuklarını taşıyarak sağa sola koşuyor ve bağırışıyorlardı. Köpekler havlıyor. Herkes palmiyelerin altına saklanma çabasında. Aralarında 14 yaşında kemeri kurşun dolu bir çocuğun da bulunduğu bazı askerler tüfeklerini kapıyor ve ağaçların arasından bir yaylım ateşi başlıyor. Kervansaray'ın üzerinden ilerleyen balona yönelik pek parlak ama etkisiz bir saldırı. Şurada burada havadan atılan bombalar kumların içinde patlıyor. Düştükleri görülmeyen sekiz bomba, kumların içinde siyah çukurların çevresinde beyaz kümeler yapıyorlar. Neyseki hiç bir şeye zarar gelmedi. Ve balon uzaklaştı. Bu sık ziyaretlere alışkın olan subaylar, takdire değer bir soğukkanlılık gösterdiler. Bir duvarın önüne çömelmiş olarak şakalaşarak bombaları sayıyorlardı... Bir balonun attığı bombalar nadiren bir düzineyi bulur ve hepsi de patlamaz. Bu ana kadar hiçbir etki yarat-

Ünlü mucit Marconi (sağda) de, 1912 yılının Şubat ayında Tobruk'a gelmiş ve bazı denemelerde bulunmuştu.

madılar. Neden daha çok ve daha etkili şekilde atamıyorlar?.. Biz çay içerken bir asker patlamamış bir bombayı getirdi."[11]

Gürültüsü ve ölüm getirmesiyle korku yaratması doğal olan bombalara karşı bir bağışıklığın oluşmasında yukarda da belirttiğimiz gibi subayların örnek davranışı çok önemli rol oynamıştır. Enver Paşa anılarının 6 Haziran 1912 tarihli notunda şöyle yazar:

"İtalyan donanma toplarının 21 santimlik mermilerinden korunmak için siperler kazıyoruz. Ordugâhımız dün öğleden akşama kadar bombalandı. Bu ilk kez oldu ve ben adamlarıma bu büyük atışların etkisinin küçüklerinkinden farklı olmadığını açıklamayı uygun buldum. Ateşin bir ara kesilmesi üzerine çadırımdan çıkarak mermilerin düştüğü yere gittim. Bir tanesi çok yakınımda patladı ve bir parçası kalçama çarptı. Fakat saat zincirimde bulunan bir madalyon beni korudu."

Bir uçak bombardımanı sırasında da Enver Bey'in meydanda ayakta durup tabancasıyla uçağa doğru ateş ederek çevresine cesaret vermeye çalıştığı görülmüştür. Kuşkusuz tabanca ile uçağa bir zarar veremeyeceğini çok iyi biliyordu. Ancak bu davranışlar askerlerin ve yerlilerin uçak ve balonlara tüfekle ateş etmeyi bir eğlence haline getirmelerini sağlamıştır. Derne cephesini ziyaretini İstanbul'da bir konferansta anlatan ulemadan Abdürreşit İbrahim Efendi, bir tüfek gösterip bu eğlenceye nasıl katıldığını şöyle anlatmıştır:

"Bu mavzerle onların tayyarelerine attım. Tabiî tayyarelerine kurşun yetişemez. Fakat şarapnellerine, daha bilmem nelerine Araplar fitilli çakmaklı tüfeklerle gider ve herifleri mahv ve perişan ederlerse benim tayyareye mavzer atışım pek istiğrab olunamaz (garip karşılanmaz)"[12]

Bir diğer tanık G.Remond da işin karşılıklı bir oyun haline gelişini şöyle anlatıyor:

(Bingazi bölgesinde) bedeviler "toprak üzerinde yürümek mümkünken uçmak için bu kadar zahmete ne gerek var?" diyorlar. Uçak görünce "Ter!.. Ter!.. Ter!.." (Yırtıcı kuş) diye bağırıyor, küfrediyor ve ateş açıyorlar...

(12 Nisan 1912'den) Birkaç gün önce pilot Üsteğmen Francesco Roberti di Castelvaro kartvizitinin üzerine şu satırları yazarak aşağıya attım:

"Uçağıma yönelttiğiniz atışlar için tebrik ederim."

Yanıt mesaj, bir Arap tarafından gizlice götürülüp (İtalyan işgalindeki) Bingazi'de bir duvara yapıştırıldı: Savaşı kazanacağız."[13]

Bingazi cephesinde çarpışan iki komutan da bombalanmanın fazla etki yaratmadığını açıklamışlardır. Tobruk Komutanı Edhem Paşa Kahire'de gazetecilere şöyle bir demeç vermişti:

"Harb balonları vasıtası ile İtalyanlar sık sık üzerimize bomba ve dinamit yağdırıyor iseler de hamd olsun bundan dolayı zayiatımız yoktur. Hattâ geçenlerde içinde bulunduğum çadır üzerine yağdırılan dinamitler başka mevkilere sukut etmişti."[14]

Bingazi'de Enver Bey'in yardımcılığını yapan ve daha sonra Şerif Hüseyin ayaklanmasında Türk ordusuna karşı savaşan Aziz Ali el Mısri'nin gözlemleri de bundan farklı değildir. 1916 sonunda Hicaz'da ayaklanan bedevileri Türk uçaklarının havadan bombalamasının etkisinden endişelenen İngiliz irtibat subayına Aziz Ali "Trablusgarp savaşı deneyimime göre uçakların yarattığı etki kısa zamanda yok oluyor"[15] cevabını vermiştir. Zaten Avrupa basını da, savaşı uçak bombalarıyla sürdürmeğe devam ettikleri sürece "İtalyanların hiçbir şey yapmayacaklarının belli olduğunu" açıkça yazıyordu.

Havadan bombayla sonuç alamayan İtalyanlar bu araçlardan havadan propaganda malzemesi atmak için yararlanmayı da düşündüler. Uçak ve balonlar fırsat buldukça "urbana hitaben iğfalkârane beyannameler"den binlerce adet atıyorlardı. Bunlar bez zarflar içinde uçup gitmemesi için altına kum torbası konarak, uzun kırmızı şerit ve küçük yeşil-beyaz bayrakla bağlı olarak atılıyordu. Bildiriler sadece Araplara hitap ediyordu. Savaşın İtalyanlar lehine geliştiği hakkındaki haberlerle, onları Türklerden ayrılıp İtalyanlarla işbirliği yapmaya teşvik eden çağrıları içeriyordu. İtalyanlar, casusları aracılığıyla, bunlara gösterilen ilgiyi de kontrol ediyorlardı. Öğrendiklerine göre bildiriler kampın dışına düşerse Araplar tarafından okunabiliyordu. Kampın içine düşenler hemen Türk askerlerince toplanıp yok ediliyordu. Türk komutanlar bunları saklayanları ağır cezaya çarptırmakla tehdit ediyorlardı.[16]

Bildirilerden birinde şöyle bir görüş ileri sürülüyordu:

Kur'an komşuyu yabancıdan daha üstün sayar. İtalya Trablusgarb'a Türkiye'den daha yakın olduğuna göre, Araplar Türk egemenliği yerine İtalyan egemenliğini tercih etmelidirler. Kur'an her gerçek mümini Emir'e uymaya mecbur eder. Ve ülkenin İtalyan ege-

İlk hava savaşında yerden atılan kurşunlarla yaralanan İtalyan subayı Montu (arkada oturan).

menliğine girmesini isteyen Allah'tır.[17]

Havadan atılan bildirilerle sürdürülen bu propagandayı saçma bulan Trablus milletvekillerinden Ferhat Bey etkisizliğini şöyle belirtmişti:

"Boş lâflarla vakit kaybedecek zamanımız yok. İtalyanların Kur'an'dan alıntılar yaparak yürüttükleri çabadan gına geldi. Eğer İtalyanlar aklımızı çelmek istiyorlarsa böyle saçma vaazlardan daha başka araçlar kullanmalıdırlar."[18]

Tek taraflı sürdürülen bu dünyanın ilk hava savaşında Türkler sadece savunmada kalmadılar. Bazı uçak ve balonları yaralayarak, düşmeye zorlayarak ve ilk havacı esiri ele geçirerek aktif bir rol de oynadılar.

Daha 28 Kasım 1911'de ilk uçak kazası az daha İtalyanlara ilk hava kurbanlarını verdirecekti. Arızalanan bir uçak iki düşman kuvvetinin tam ortasına iniş yaptı, ama İtalyanlar çabuk davranıp uçağı kendi taraflarına çekmeyi başardılar. Denize ve karaya düşen uçak, balon ve pilotlar çok görüldü. Yerden yapılan atışlarla yaralanan pilotlardan da evvelce bahsetmiştik. Bir keresinde kıyıya düşen bir balon bedevilerin eline geçecekken donanmanın topçu ateşiyle kurtarılabildi. Daha sonra ilk Türk hava şehitlerinden olan Sadık Bey'in Bingazi tarafında mitralyöz ateşiyle bir uçağın pervanesini parçalayıp yere inmeğe zorladığı biliniyor.

Kendi anlattığına göre ilk havacı esir pilot Moizo'nun öyküsü ise şöyle:

Nieuport marka uçağıyla 10 Eylül 1912 günü Zuvara kampından havalandı. Zaviye'ye varmadan az önce motoru durdu. 400 metre kadar yüksekliktedi ve deniz üzerinde uçuyordu. Mecburen karaya, siperlerin önündeki araziye indi. Askerler ateş etmeğe hazır halde, on metre yakınına kadar gelmişlerdi ki motor birden çalıştı ve tekrar uçup 200 metreye kadar çıktı. Birkaç kilometre ilerledikten sonra motor yeniden durdu. Bu kez kıyıdan 300 metre kadar içerde bir yere indi. Motoru çalıştırmaya çabalarken bir yandan da yaklaşan askerlere ateş ediyordu. Ancak arazi arızalı olduğundan uçak gerekli havalanma hızını alamıyordu. Askerlerin ateşiyle ve arazinin arızası sonucu uçak devrildi. Uçağın altından çıkan Moizo elli metre kadar ilerisinde gördüğü bir tüfekliye doğru yürümeğe başladı. Silâhlı silâhsız çok Arap geldı ama ateş eden olmadı. Bazılarının heyecanlı oldukları ve vurmak istedikleri, bazılarının ise onları engellediği görülüyordu. Bir süvari belirdi bu Türk mülazim Ragıp Efendiydi. Nazik sözler söyledi ve korumasına aldı. Çevre bu değişik gösteriyi seyredenlerle doluydu.

İtalyanlar ertesi gün casusları aracılığıyla esir olduğunu öğrendiler. Azizi-ye kışlasına götürülen Moizo'nun ailesine haber yollamasına izin verildi. Çok rahat olduğunu bildirdi. Komutan Neşet Bey ve Kurmay Başkanı Fethi Bey uçağa girip içine bindiler.[19]

İlk Hava Savaşının Yankıları

İlk hava savaşlarının bu pek az etkileyici ve gelecek için fazla tehlikeli olmayacağı kanısını yaratan niteliğine rağmen, konuya endişe ile bakanlar yok değildi. Avrupalı hukuk alimlerinin hava savaşına cevaz veren kararlarına karşılık bazı barış dernekleri işin tehlikesini ısrarla vurguluyorlardı. Amerika'da toplanan "Uluslararası Hakemlik Konferansı" bu konuda şöyle bir karar almıştı:

"Uçuculuk sanatındaki hızlı gelişmenin, hava araçlarının pek yakında savaş amacına uydurulmasını imkân dahiline sokacağını ve kara ve denizdeki

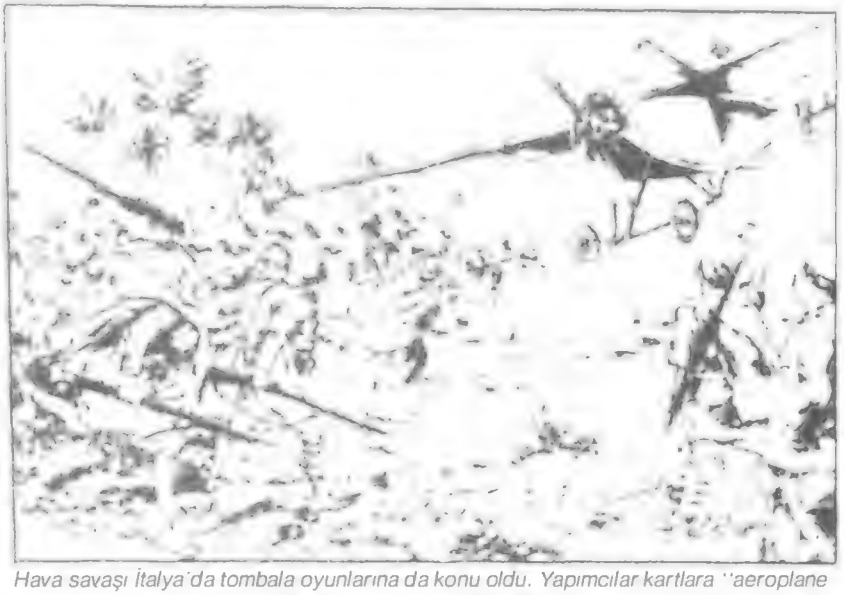

Hava savaşı İtalya'da tombala oyunlarına da konu oldu. Yapımcılar kartlara "aeroplane uçak" diye bir kare ekleyerek, oyunun cazibesini arttırıyorlardı.

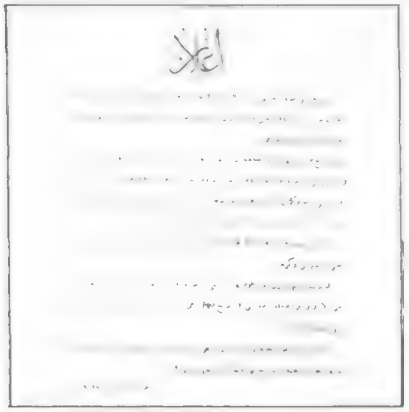

Havadan atılan bildirilerden biri

silahlanmanın büyük çapta artmasının barışa ve uygar dünyanın refahına giderek artan bir tehdit olacağını düşünerek, şu kararı vermiş bulunuyoruz:

Bu konferans, havanın üst tabakalarının savaşın insanlık dışı amaçları için kullanılması ihtimalinin artmasını ve bunun sonunda ulusların, savaşçı masrafları artırmakta şuursuz rekabete girmelerini üzüntü ile karşıladığını ve ABD Cumhurbaşkanını, havanın barışçı ve serbest yollarına savaşçı sistemlerin sokulmaması için dünyanın bütün uluslarını bir uluslararası anlaşmada birleştirmek üzere tüm çabalarını diplomatik yollara yöneltmeye çağırmayı, kararlaştırmıştır."[20]

Türk tarafından konuya eğilen Örikağasızade Hasan Sırrı "Osmanlı-İtalyan Muharebesi-Hukuku Düvel Noktai Nazarından" isimli kitapçığında havadan yapılan saldırılara mertlik ve insancıl yaklaşım açısından eleştiriler yapıyordu:

"(Balon) keşif için olabilir ama düşmana dinamitli bomba yağdırmak tecviz olunamaz. Çünkü aşağıda bulunan kuvvei askeriyeden havada bulunan balona mermi yetiştirilemeyeceği için bu hal adeta vesaiti muharebeden mahrum olan açık mahallere tecavüz gibi olur."

Hasan Sırrı'nın bu pek safca yaklaşımının emperyalizmin insan tanımazlığı karşısında eçerli olabileceğini sanmak hiç kuşkusuz hayaldi. Nitekim, Türkiye'nin de İtalya'nın da imzaladıkları Lahey anlaşmasını ihlâl ettiği hakkındaki eleştirilere karşı İtalya'nın yanıtı, beş yıl süreyle yapılan bu anlaşmanın 1904 de sona erdiği fakat yenilenmediğini hatırlatmaktan ibaret kalmıştı.[21]

Genel değerlendirmede, 1911-12 savaşına bakarak hava savaşlarının gelecekteki önemini kavrayanlar çıkmıştır. General Douhet, "Yeni bir silah belirdi: hava araçları; yeni bir savaş alanı açıldı: gökyüzü; savaş tarihine yeni bir olay eklendi: havada savaş ilkesi" diyordu.[22]

Olayları Türk kampında izlemiş olan İngiliz *Central News* ajansının muhabiri de adeta bir kehanette bulunuyordu: "Bu savaş, hava araçlarının korkunç bir tahrip gücüne sahip olduklarını ispatlamıştır. Bu yeni savaş araçları, modern taktik ve stratejileri devrimci bir şekilde değiştirmeye adaydır."[23]

Avrupa'daki "Artık şüphe kalmadı, uçak askerî örgütlenmede gittikçe daha büyük bir yer almaya başladı; filolarımızı çok güçlü bir silâh olarak düzenlemeliyiz, çünkü savaş gününde zaferi sağlayacak unsurların en önemlisi olacaktır" şeklindeki yargılar Türk kamuoyuna da yansıtılıyordu.[24]

Ancak genelde, silah yarışındaki ülkeler, bu savaşı değerlendirip hava kuvvetlerine fazla önem vermemişlerdir. Bu belki de havacılık sanayiinin diğerleri kadar ileri bir aşamaya varmamış olmasından ileri geliyordu. Nitekim I. Dünya Savaşı'nda uçaktan savaş aracı olarak yararlanmaya ancak ikinci yılda başlanmıştır. ABD'nin Berlin, Roma, Viyana elçiliklerinde askerî ateşe olarak çalışan W.H. Beehler de bakanlığına verdiği raporda, Libya Savaşı'nın uçaktan çok deniz kuvvetlerinin önemini ön plana çıkardığını ve denize hakim olanın savaşı kazanacağına inandığını belirtmiştir. Bu rapor bütün Amerikan ordularına dağıtılmıştır.

Gerçekten I. Dünya Savaşı'nda, Türkiye de dahil bütün ülkeler hava kuvvetlerine az oranda dayanmışlardır. Buna karşılık, elle atılan bombaya yerden mavzer tüfeğiyle karşılık vermekle başlayan Hava Savaşları Çağı, ondan 34 yıl sonra bir bombayla 80 bin kişinin bir anda öldürülüvermesi aşamasına ulaşmış, 75 yıl sonra ise "Yıldızlar Savaşı" dönemine varmıştır. □

---

[1] Bu çalışma için başlıca şu eserlerden yararlanılmıştır:

TÜRKÇE:

I- *Enver Paşa'nın Anıları,* Almanca aslından çevrilmiş, henüz yayınlanmamış çalışmamız.

II- Göyünç, Nejat, *Osmanlı Hariciyesinin Trablusgarb Harbi ile ilgili dünya basınından raporlar,* 1979'da Tripoli'deki konferansta verilen bildiri.

III- *Turk-İtalyan 1911-12 Savaşı,* Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı yay., 1981.

IV- Yavuz Kansu, Sermet Şensoz, Yılmaz Oztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1,* Ankara, 1971.

V. Mazlum Keyusk, Sıtkı Tanman, *Türk Havacılık Tarihi 1. kitap,* Uçuş Okulları Eskişehir, 1950-53.

VI- Örikağasızade Hasan Sırrı, *Osmanlı İtalya Muharebesi Hukuku Düvel Noktai Nazarından,* Konstantiniyye 1330.

ARAPÇA

VII- "Safha min tarikh al tayyaran fi Libya", *Al Afkar,* No: 16, 1958 Mayıs, s.14 vs.

VIII- Muhammed Salah al Kumudi, "Andama vukuat awwal tayyarat harbiya fil tarikh", *Al Shaheed,* No: 3, 1982, s.124-127.

İTALYANCA

IX- Lioy, Vincenzo, *L'Italia in Africa -L'Opera dell' Aeromautica,* Vol.3, Tome 1, Min. degli Alfari esteri, Roma 1964.

X- Lodi, Angelo, *Storia Delle Origini Dell' Aeronautica Militare 1884-1915,* vol. 1, Ed. Bizzarri, Roma 1976.

XI- Maltese, Paolo, *La Terra Promessa La Guerra Italo-Turco e la conguista della Libia 1911-1912.*

XII- Ministero della Guerra, Campagna di Libia, vol. V, Roma, 1927.

XIII- Mormino, Giuseppe, *Storia dell' Aeronautica,* Casa ed. A.Corticelli, Milano 1939.

XIV- Schiarini, Pompilio, *Il Soldato Italiano in Libia (1911-1912)* Stamp. Reale, Roma 1914.

XV- Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare, "L'Aeronautica di Libia", Ristampa del Fascicolo della *Rivista Aeronautica,* n.III, 1928.

XVI- Vitale, Massimo Adolfo, *L'Italia in Africa,* Tome III, min. Degli Affari Esteri, Roma 1964.

DİĞER DİLLER

XVII- Abbott, G.F., *The Holy War in Tripoli,* Ed. Arnold, London 1912.

XVIII- *Arab Bureau Bulletin,* FO. 882/25, No: 28 ve 35.

XIX- Beehler, W.H., *The History of the Italian Turkish War,* Annapolis 1913.

XX- Rémond, G., *Aux camps Turco-Arabes,* Hachette, Paris 1913.

XXI- de Vandelbourg, R.H., "Notes sur la guerre de Tripolitaine", *Revue des Deux-Mondes,*

[1] LXXX No: 6, periode, Tome X, 1912, s.384 vs.

[2] *La Turquie, 1.6.1911, "La Guerre Aérienne"*

[3] *6 Teşrinisani 1909.*

[4] *Ahmed Zeki Pacha, L'Aviation Chez les Musulmans,* Kahire, 1912; El Cevheri denilen Abu Nasr İsmail bin Hammad o dönemde adet olduğu üzere çok yönlü bir bilim adamıydı. Dil bilimi konusunda kitaplar yazdığı gibi, bir el yazması Kur'anı da 100 dinara satılabiliyordu. Birgün Nişabur'da caminin minaresine çıkıp "ey ahali, bu dünyada eşi bulunmaz eserler verdim; şimdiğe gelecek için, benden önce kimse tarafından girişilmemiş bir projeyi gerçekleştireceğim" dedi. İki kanadı iplerle vücuduna bağladı. Gokyuzüne uçacağını söyleyip boşluğa atladı. Düşerek oldu (1002 ya da 1008 yılı).

[5] *Perseverenza*'da Argus imzalı yazı, 19.11.1911 tarihli *Il Ressaggoro Egiziano*'dan.

[6] XI s.165-166.

[7] XII.

[8] Bu konuda IV'de geniş bilgi vardır.

[9] II.

[10] XX s.41.

[11] XXI.

[12] Sebilürreşat, I (VIII), 2 (184).

[13] XX s.136.

[14] Sebilürreşat, I (VIII), 7 (189).

[15] XVIII

[16] XII s.165.

[17] XVII S.259.

[18] XVII s.260.

[19] *I Primi voli di Guerra nel Mondo,* Roma 1951, s.47-48.

[20] FO-371/1256-48207, 25.10.1911 tarihli *Peterborough Citizen* gazetesinden

[21] VIII

[22] XIII s.149.

[23] XIII s.149.

[24] *La Turquie,* 22.12.1911.

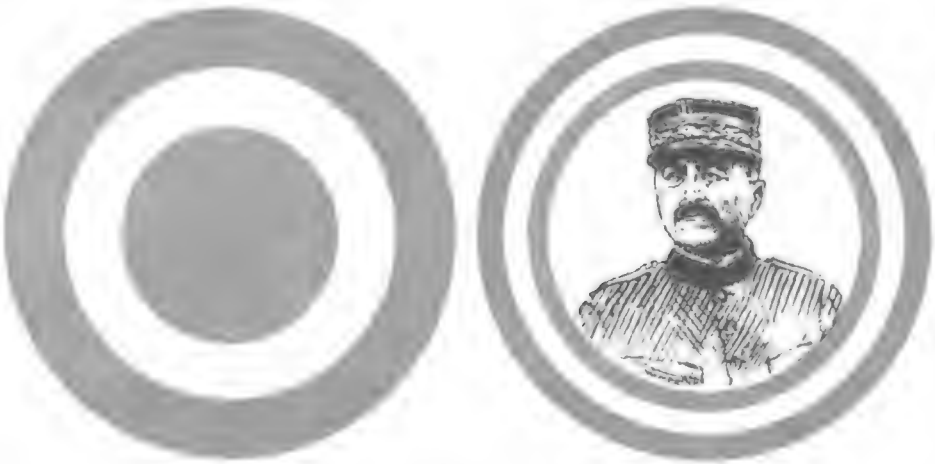

İstanbul'a Havadan Atılan Propaganda Malzemesi

I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında uçaklar daha uzun yolculuk yapabilecek hale gelmişlerdi. Selânik bölgesinden havalanan uçaklar İstanbul üzerinde uçuyor, bazan bomba, bazan da propaganda kâğıtları atıyorlardı. Yukarda görülen kokartın bir tarafında Fransız milli renkleri olan Mavi-Beyaz-Kırmızı renkler, diğer tarafında ise o bölgedeki Fransız komutanı Franchet D'Esperay*'ın resimleri vardır. Savaşın son yıllarındaki bu uçuşlar daha çok başkent halkını yıldırmak ve barışa zorlamak amacını güdüyordu.

---

* Fransız Doğu Orduları Başkomutanı General Franchet d'Esperay İstanbul'a ilk kez 23 Kasım 1918'de gelmişti. Çok sönük karşılanmasına bir hayli kızmış, birkaç gün kaldıktan sonra kentten ayrılmıştı. İstanbul'a ikinci gelişinde 8 Şubat 1919 günü beyaz bir atın üstünde Sirkeci'den Beyoğlu'na kadar bir fatih edâsıyla yürümüş, bu büyük gösteriyi ertesi gün Süleyman Nazif *Hadisat* gazetesinde "Kara Bir Gün" başlıklı ünlü yazısıyla sert biçimde eleştirmişti.

ORHAN KOLOĞLU KOLEKSİYONU

Seksen Yıl Önce İstanbul'da Aile Hayatı

ALAN DUBEN

OSMANLI Devleti'nde kapsamlı ilk nüfus sayımı bundan seksen yıl önce gerçekleştirildi. Bu sayımda kayıtların özellikle pâytaht İstanbul için sağlıklı olduğu tarihçilerce paylaşılmaktadır. Esas Tahrir defterlerinin incelenmesi bize geçen yüzyılın aile hayatına ilişkin, diğer herhangi bir kaynaktan edinebileceğimizden çok daha gerçekçi bir tablo sunuyor. Ortaya çıkan tablo, ileride göreceğimiz gibi, geçmişteki Türk ailesinin büyük, karmaşık ve ataerkil olduğu yolundaki yerleşik görüşlere kesin bir karşıtlık oluşturuyor.

Araştırmamızda İstanbul'un eski merkezlerinden bugünkü sınırlarıyla beş ilçe seçtik ve bunların esas defterlerini 1907 (1322) nüfus sayımı için inceledik.[1] Bu defterler, sokak sokak, hane hane İstanbul'un yerleşik Müslüman nüfusu üzerine kayıtları içermektedir.

Kayıtlardan yola çıkarak ve bilgisayar yardımıyla, burada değineceğimiz istatistiksel bilgilere ulaştık. Değerlendirmemiz % 5'lik bir örneklemeyle 4946 kişiyi kapsayan 1176 haneyi içeriyor. Bu istatistiksel verilere o günleri anımsayan ileri yaştaki insanlarla yaptığımız görüşmeleri ve son dönem Osmanlı aile hayatına değinen romanlardan edindiğimiz izlenimleri ekledik. Böylece sözlü tarih yöntemleri ve edebi kaynaklarla kuru istatistiksel verilere bir ölçüde canlılık kazandırdık.

Görüştüğümüz kimselerden bazısına takma adlarla göndermelerde bulunacağız. Bu kişiler Osmanlı döneminde ilgilendiğimiz konuda bize bilgi aktarabilecek son kuşak.

Hane ve Aile Yapısı

Melih Bey, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı yenilgisinin ardından, Balkanlar'dan İstanbul'a göçen yüzbinlerce Müslümandan biri olan bir at tacirinin oğlu. Belki de son dönem Osmanlı İstanbulu'nda Türk nüfusun tipik diyebileceğimiz bir örneği. Mürettiplik öğrenmiş ve ömrünün sonuna kadar bu meslekte kalmış, şehrin belli başlı gazetelerinde çalışmış. 1893'te doğan Melih Bey, şehrin Müslüman kesiminin merkezinde, nüfusun en yoğun olduğu bölge olan Fatih'te, kendi tanımıyla "mutavassıt" bir aile ortamında büyümüş.

Çocukluğu çoğunlukla İstanbul ailelerine atfedilen kalabalıktan uzak bir evde geçmiş. Aile iki katlı, ahşap bir evde oturuyor, anne, baba ve üç erkek kardeşten oluşuyormuş. Bu haliyle bile ev ahalisi, Melih'in 14 yaşındayken yapılan 1907 nüfus sayımı ortalamasından bir miktar daha kalabalık. Sayım ortalaması 4.2 ki, bu sayı hizmetçi gibi aile üyesi olmayan kimseleri de kapsıyor. Bu oran, tabiî ki şehirde tek nüfuslu ya da çok nüfuslu hanelerin olmadığı anlamına gelmiyor. Verilere göre 1907'de en kalabalık hane 27 kişiyi barındırıyor. Genelde, Osmanlı başkentinin nüfusu oldukça küçük aile birimlerinden oluşuyor.

Tüm hanelerin % 46'sı üç veya daha az kişiden oluşuyor ve nüfusun % 60'ından fazlası demografik açıdan benzer, mütevazi boyutlara sahip. Şehirde tek kişilik hanelerin küçümsenmiyecek sayıda olması bir şekilde ortalamayı düşürüyorsa da, bu istatistiksel etkiyi abartmamak gerekir. Aileli hane tiplerinin kendi aralarındaki 4.7 kişilik ortalamalarıyla bundan çok az bir fazlalık gösteriyor.

Yüzyılın hemen başlarındaki İstanbul hanelerinin ortalama nüfusunun düşük olması, o dönemdeki ortalama kırsal hane nüfusunun 5.3 ile 6.5 kişi arasında oynadığını, üstelik zamanın tarımsal ev ekonomisinde aile üyelerinin emeğinin ne kadar değerli olduğunu dikkate alırsak pek şaşırtıcı olmayacaktır.[2]

Sözünü ettiğimiz dönemde Melih Bey'in babasınınki gibi, orta halli bir kimsenin evi sadece aile üyelerinden oluşuyor. Evde yaşayan hizmetçilere rastlamıyoruz.

1907'de tüm hanelerden sadece yüzde sekizinde hane halkı ile birlikte aynı eve kayıtlı hizmetçilerin bulunması lüksüne rastlıyoruz, ki bunların çoğu bek-

leneceği gibi toplumun üst kesiminden kimselerin evleri.

Melih Bey'in çocukluğunun geçtiği aile yapısal olarak çekirdek veya başka deyişle basit aile; yani tek karı-koca ve onların çocuklarından oluşuyor. Aile ile yaşayan birtakım akrabalara rastlamıyoruz. Hattâ aynı semtte yürüyerek gidilebilecek, kendi deyimiyle "bir çeyrek" mesafede (15 dakika) yaşıyan Melih Bey'in büyük anne ve babasını dahi kapsamıyor. 1907'de İstanbul'da en yoğun olarak gördüğümüz tip basit aile hanesi.

Tüm hanelerin yüzde kırkı bu tipte ve bunlar yerleşik Müslüman nüfusunun % 34'ünü barındırıyor. Bu tür haneler genellikle aile üyelerinden oluşan, ortalama 3.6 sakinleriyle tipik olarak pek büyük değiller.

Melih Bey'in çocukluk dönemi ailesi sadece demografik anlamda, sayısal ve yapısal olarak mütevazi sınırlar içinde kalıyorsa da, aslında kendi evi ve yakın akrabalarının evleri arasındaki ilişkiler oldukça karmaşık. Anneannesi onbeş dakikalık yolu hergün katederek, torunlarına göz kulak olmak üzere onları ziyarete geliyor. Belki de damadının sık sık at alıp satmak için Anadolu'ya gitmesi nedeniyle, bu sıklıkta onlarla birlikte oluyor. Bir bakımdan, çocukların büyütülmesine katkıları açısından evin önemli bir parçası. Melih Bey bize "onun ellerinde büyüdüğünü" söylüyor. Diğer bir bakımdan da anneanne evde yaşamadığı sürece onun bir parçası değil, dolayısıyla sayımda orada kaydedilmek durumunda değil.

Birinci Dünya Savaşı öncesi İstanbulu'nda, *İbrahim Efendi Konağı* adlı romanda çizilene benzer bir seçkin evine baktığımızda da benzer bir içiçe geçişe tanık oluyoruz. Yazar Ayverdi, İbrahim Efendi ve kardeşi Hilmi Bey'in evlerinden bahsederken "daima bu iki ev arasında bir gidiş geliş bir hareket ve haberleşme vaziyeti vardı" diyor.[3]

İbrahim Efendi dul bir adam ve yakında oturan yengesi Halet Hanım, iki yeğeninin büyütülmesine nezaret etmek üzere sürekli konakta bulunuyor. Halet Hanım, kayınbiraderinin ev hayatının her ayrıntısı üzerinde söz sahibi bir kişi olarak çiziliyor. Ancak, ev içindeki konumu konusunda belli bir muğlaklık da sözkonusu;

Bu tür işlevsel bağlantılar Cumhuriyet öncesi İstanbulu'nda oldukça yaygın ve buna toplumun bütün katmanlarının ev hayatında rastlanıyor. Hattâ bugün bile İstanbul ve diğer büyük şehirlerde bunu görebiliriz.

1919'da İstanbul'da orta halli bir aile

Aile Yapısının Getirdikleri

İstatistiksel olarak basit ailenin baskın olması durumunda dahi kuşaklar arası ve değişik haneler arası geniş aile bağlarının çok güçlü olduğunu biliyoruz.[4] Bu temel bağlar, orta halli bir ailenin temin edemeyeceği çocuk büyütmek gibi hizmetleri sağlamakta ve geçmişte de sağlamış gözükmektedir. İstanbul'da ve genelde Türkiye'de bildiğimiz kadarıyla çocukların maliyeti her zaman kuşaklar arasına yayılmış durumdadır. Beraber oturma durumunda, geleneksel Türk otorite ve büyüklük kavramları doğrultusunda aile büyükleri sadece çocuk büyütmeye yardım etmekle kalmıyor, ev içindeki herhangi bir çocuğun yetiştirilmesinde oldukça fazla müdahale hakkına sahip oluyorlar.[5] Aynı evde yaşanılmadığında, bu tür aile ilişkileri daha sulandırılmış biçimiyle de olsa evler arasında yaşanıyordu.

1907'de İstanbul'da Müslüman ailelerin % 16'sı geniş aile yapısında. Yani anne babanın dışında bir veya birden fazla, belki eve yardımda bulunabilen, belki de bakıma muhtaç olan karı koca durumunda olmayan aile üyesini kapsıyor. Bu tür aileler ortalama olarak basit ailelerden daha kalabalıklar (5.2 kişiden oluşuyor) ve şehrin Müslüman nüfusunun % 20'sini kapsıyorlar. Çoğunlukla, basit ailenin genişlemesi bir aile büyüğünün eklenmesi anlamına geliyor. Bu tür durumların % 82'sinde aile büyüğü kadının veya erkeğin annesi, genellikle de erkeğin annesi oluyor. Tipik olan durum, bu kadının oğlunun bakımına muhtaç bir dul olması ve oğlunun çocuklarının büyütülmesinde önemli rol oynaması.

Yüzyılın başında münevver bir Osmanlı ailesi

Nüfus sayımı kayıtlarında anne değişmez biçimde, aile reisi olan oğlundan sonra yazılıyor. Bu, otoritenin gerçek sahibinin oğulda olduğunun açık bir göstergesi. Kocası öldükten sonra, eğer varsa, evde ailenin başı durumuna geçecek olan erkek evlattır. Bu otorite anlayışı ve evler arasındaki hareketli sınırlar gözönüne alındığında, basit aile ve geniş aile arasında ayrım yapmanın anlamı azalabilir. Öyle görünüyor ki, bu tür bir ayırım, 20 yüzyılın başlarında Osmanlılar'da her durumda anlamlı olmamaktadır. Bu ttir hanelerde, basit ailelerden daha fazla sayıda aileye dahil olmayan kimseler bulunmakta. Şehirdeki Müslüman hanelerin sadece % 12'si iki veya daha fazla çifti barındırmakta. Bu tür durumda ortalama hane halkı 7.8 kişiye yükselmekte ve nüfusun % 22'si bu katmerli diye adlandırabileceğimiz hanelerde yaşamakta. Bu hanelerin yaklaşık dörtte üçü iki kuşağı barındırıyor ve erkeğin ailesiyle oturulan evler ve kadının ailesiyle oturulan evler eşit olarak bölünüyor.

Bu tür hanelerde, genelde hizmetçi olan, ortalama olarak tek aile dışı üye bulunmakta. Osmanlı pâytahtında hane oturma modeli, yaklaşık ailelerin % 20 ile 30'unun katmerli (iki veya daha fazla çift) tipte olduğu kırsal kesimle karşılaştırdığımızda daha az karmaşık.[6] Bizim incelediğimiz dönemde İstanbul'da ailelerin çoğu gerektiğinde ev işlerinde ek yardımlar için ev dışındaki kişilerden, genellikle civardaki akrabalarından ya da komşulardan birini aramak durumundalar. Çünkü ev içinde, evde onlarla devamlı yaşıyan akrabalar veya hizmetçi bulunmuyor.

Bir Örnek

Dumont ve Georgeon, yüzyılın hemen başlarında yüksek mevkide bir bürokrat olan Said Bey'in hatıratına dayanarak şu gözlemde bulunuyorlar.[7] 1908 yılında hanenin altı aile üyesi ve ortalama üç veya dört hizmetçiden oluştuğu görülüyor. Demografik olarak basit olmasına karşın Said Bey'in hayatı ekonomik ve sosyal açıdan oldukça karmaşık. Bunlar Osmanlı dönemi iç in oldukça şaşırtıcı düzenlemeler. Dumont ve Georgeon'a göre bunun nedeni, Fransızcası mükemmel olan Said Bey'in romanlar ve tiyatro aracılığıyla aşina olduğu alafranga kültürün bir devamı olarak "Batılı aile modelini" benimsemiş olmasının sonucu.

Said Bey'in evi 1908'de kızı Semiramis'in evlenmesi ve damadın iç güvey olarak eve yerleşmesi ile çok daha "Türk" bir hava kazanıyor. İç güveyi olmak istatistiksel olarak çok yaygın değilse de, o dönemde oldukça rağbet gören bir yaşama tarzı. 1907'de şehrin Müslüman hanelerinin sadece % 3.4'ü bu tür ailelerden oluşuyor. Fakat damadın babasının evinde oturma adetinin Osmanlılar'da tipik olduğunu düşünmemize rağmen bu tür ailelerin de oranının sadece 3.6 olduğunu görüyoruz.

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Müslüman hanelerinin yapısal olarak dağılımı konusundaki bulgularımızdan en şaşırtıcı olanlarından biri de "aile olmayan haneler" diye adlandırdığımız karı koca beraberliğinin bulunmadığı hanelerle tek başına yaşıyanların oranlarının yüksekliği.

Yalnız yaşıyanların çoğunluğunu erkekler teşkil etmekle birlikte, Said Bey'in annesinin durumunda olduğu gibi, oldukça büyük sayıda yalnız yaşıyan kadına da rastlanıyor. 1907'de tüm hanelerin % 21'ini bu iki türden aile olmayan haneler oluşturuyor. Tüm hanelerin % 13'ü tek kişilik haneler ve bunların da hemen hemen yarısı otuz yaşın altında bekâr erkeklerin haneleri. Ancak, bu kayıtların sadece şehirde devamlı ikâmet edenlere ait olduğunu hatırlamamız gerekir.

Şehirde aynı zamanda, bekâr odalarında yaşıyan, belki de yıllarca İstanbul'da oturmalarına rağmen geçici ikâmet kabul ettiğimiz için çalışma kapsamına almadığımız bekâr erkek nüfusu da var. Diğer bir deyişle, bizim rakamlarımız şehirdeki tüm yalnız yaşayanların gerçek sayısını vermiyor.

Bu istatistiksel bilgilere, burada bir not daha eklememiz gerekiyor. Bizim yaptığımız şekliyle, hanelerin yapısal olarak yüzdelerini vermek suretiyle sınıflandırmak, araştırmamıza konu olan insanların birey olarak ev ve aile yaşantılarının analizi olmaktan uzak.

Tüm hanelerin % 13'ü yalnız yaşayanlara ait olmakla birlikte, sözünü ettiğimiz dönemde Müslüman nüfusun sadece % 3.4'ü yalnız, % 6'sından azı da aile olmayan hanelerde yaşıyor. Bireylerin ev ve aile yaşantısını esas alırsak ikinci, hane yapısıyla ilgileniyorsak birinci rakamlara bakmamız gerekir.

İstanbul'da Nüfus Değişimi

Bir önceki 1885 (1300) tarihli nüfus sayımında tek kişilik hanelerin sayısının bir hayli kabarık olması Osmanlı-Rus savaşından sonra İstanbul'a akan çok sayıda yersiz, yurtsuz kimselerin miktarını yansıtmaktadır. Sözünü ettiğimiz dönem boyunca ve özellikle Osmanlı-Rus savaşı yılları ile 1885 nüfus sayımı arasında İstanbul'un nüfusu büyük bir değişiklik geçirdi. Balkanlar'daki politik çatışma ve huzursuzluk nedeniyle yaklaşık 1.5 milyon Müslüman göçmen Balkanları terkedip Osmanlı topraklarına yerleşti.[8] Bir miktarı devamlı olarak yerleşmekle birlikte, bunlardan bir çoğu doğuya göç edenlerin doğal yolu olan İstanbul'da sadece geçici olarak bulunuyordu.

Öte yandan Osmanlı topraklarına Kırım ve Kafkasya'dan da çok sayıda Müslüman göç etmişti ve büyük bir kısmı da muhtemelen 1885 sayımından önce gelmişti.

1885 sonrası göç dalgası bir ölçüde sakinleşti. 1907 sayımına kadar göçmen akımı grafiği düşmüş, yalnız veya ailesiz yaşıyanların çoğu evlenmiş veya mevcut aile hanelerine bir şekilde dahil olmuşlardı. Yalnız yaşıyanlardan çoğu ya yalnız, ya da ailelerinden önce göç eden genç erkekler ve doğal olarak bunlar ancak İstanbul'a yerleştikten sonra ve ailelerin geçimini sağlayacak düze-

ye gelince kendi hanelerini kuruyorlardı.

1877-78 savaşından sonra göçmen akımı yavaşlamasına rağmen tamamen durmadı. 1907'de yalnız yaşadığını tesbit ettiğimiz insanlar büyük bir olasılıkla devam eden yer değiştirme ve yeni yerleşme durumunun devamını yansıtıyor.

1907'de Müslüman nüfusun aile reislerinin üçte ikisi İstanbul dışında doğmuş. Bu rakam, daimi ikâmet etmeyenleri içine almadığından düşük. Bunları eklediğimiz takdirde daha yüksek olacağını söylememize gerek yok.

1885 ve 1907 sayımları arasındaki farklılıklar, özellikle yalnız ve aile olmayan hanelerde yaşayanların yüzdesinin azlığı ve yalnız yaşıyan kadın sayısının 1907'de azalması, 1870 ve '80'lerdeki yoğun göç dalgasının ardından şehirdeki müslüman nüfusun yerleşik hayatının normalleşmesi şeklinde yorumlanabilir.

Bu normalleşmenin bir göstergesi, 1907'de İstanbul dışı doğanların hane yapılarının 1885'den daha fazla İstanbul doğumlularınkine benzerlik göstermesidir. Bu gelişme hane yapısının bir ihtimal olmakla birlikte zorunlu olarak İstanbullulaşması anlamına gelmiyor. Savaş ve göç dolayısıyla kesintiye uğramış bir önceki, belki de İstanbul'dakinden çok farklı olmayan aile yaşantı biçiminin yeniden kurulmasını yansıtabiliyor ki bu ancak bir kuşaklık bir zamanda mümkün.

Örneğin, 1885'te tek kişilik veya aile olmayan hane reislerinin % 16'sı İstanbul doğumlu iken bu oran tüm haneler için % 30'a yükseliyor. 1907'de İstanbul doğumlularla İstanbul dışı doğumlular arasındaki hane yapısı farkı önemli ölçüde azalıyor. Yalnız veya aile olmıyan hanelerde yaşayan İstanbul doğumluların oranı 22 yıl sonra 1907'de aynı kalırken, İstanbul dışı doğumluların yalnız veya aile olmayan hanelerde yaşıyanlarının oranı sadece % 20. 1885'te İstanbul doğumluların ortalama hane büyüklüğü 4.8 kişi iken Balkan doğumlularda bu oran 3.5 kişi. 1907'de İstanbul doğumlu aile reislerinin haneleri ortalama 4.5 kişi, Balkan göçmenlerinin haneleri ise ortalama 4.4 kişiden oluşuyor.

1907'de, tüm hanelerin % 14'ünde aile reisi kadın. Çarpıcı olan, tüm kadın aile reislerinin % 32'sinin yalnız yaşaması, % 14'ünün ise aile olmayan hanelerde genellikle evlerini bir veya birden fazla sayıda diğer kadınlarla paylaşmak suretiyle yaşıyor olması.

Yalnız yaşıyan kadınların yarısından

1910'lu yıllarda bir baba ve çocukları

çoğu 45 yaşın altında yani henüz doğurgan dönemlerinde. 1885'te tüm hanelerin yüzde 20'sinin aile reisleri kadın. Bu kadınların % 36'sı yalnız yaşıyor. Yüksek gözüken rakamlar sadece hane birimlerine ait yüzdeler olup bu birimlerde yaşıyan kadınlara ait yüzdeler olmadığından birazcık yanıltıcı nitelikte.

Yetişkin kadın nüfusun aile veya hane yaşantılarına baktığımızda değişik bir tabloyla karşılıyoruz. 15 ve daha yaşlı kadınlardan yalnız yaşıyanların oranı 1885'te % 5 ve 1907'de % 3. Bu düşük bir rakam olmakla birlikte kadınların yaşamına ilişkin normların oldukça kısıtlayıcı olduğu ve aile dışında yalnız yaşamaya karşı olumsuz bir tutumun bulunduğu bir kentin Müslüman nüfusu için bu rakamı yine de yüksek saymak gerekiyor.

Büyük ve karmaşık hanelerin seçkin mevkilerdeki kimselere ait olduğunu öğrenmek bizim için pek şaşırtıcı değil. İstanbul Müslüman nüfusu içinde, yüksek tabakadan birinin evinde yüzyılın başında ortalama 5.7 kişi bulunuyor. Bu tür evlerin büyük bir çoğunluğu yüksek düzeyde asker veya sivil bürokratlara ait. Hane reislerinin ortalama yaşının genelden 6 yaş daha fazla, 49 olması ortalamanın üstündeki hane büyüklüğünün aile yaşam döngüsünde ileri bir aşamanın demografik avantajından kaynaklanabilir.

Orta düzeyli bürokrat, asker ve diğerleri için ortalama biraz daha düşük; 4.8. Esnaf ve zenaatkâr hanelerinde ortalama ise 4.6. Çalışmamız alanına giren ücretle çalışanların en alt katmanı için ortalama 4.1. Ayrıca aile olmayan hane sakinlerinin seçkinlerde % 60'ı hizmetçi iken bu oranın memurlarda % 28, esnaf ve zenaatârlarda % 15 ve alt katmanda % 5 olduğuna şaşmamak gerek.

İstanbul'da daimi ikâmet eden Müslüman alt katman hanelerinin % 28'inde aileye dahil olmayan bir veya birden fazla kimse olduğu görülüyor. Bu oran esnaf ve zenaatkâr haneleri için % 13.

Seçkin hanelerin % 21'i katmerli aileler. Bu oran alt katman haneleri için sadece % 6 düzeyinde. Memur ve esnaf-zenaatkâr haneleri bile ev ve aile yapısının karmaşıklığı açısından seckin haneleriyle yarışacak durumda değil; bunlarda katmerli aile oranı % 14 ve % 12'dir.

Genellikle yaş, mevki ve refah düzeyinin elele gittiği ve özellikle Müslümanlar için en arzulanır, en prestijli mesleğin asker ve sivil bürokrasi olduğu bir toplumda, karmaşık hanelerin zengin ve yaşlılara ait olması doğal. Bu tür hane yapısına, aynı yerde birden fazla kuşağın yaşama şansının daha fazla ve çok daha yerleşik durumda olan İstanbul doğumlularda daha yüksek oranda rastlıyorz.

İstanbul doğumlu aile reislerinin % 17'si katmerli ailelere sahipken, bu oran İstanbul dışı doğumlular için sadece % 10. Gerek seçkin gerekse esnaf-zenaatkâr haneleri içinde basit aile yapısına sahip olanların yüzdesi oldukça yüksek (% 48 ve % 53). Dolayısıyla geniş aile oranları pek yüksek değil.

Memurlarla askerler arasında bu dağılım daha da eşit gözüküyor. Memur hanelerinin % 37'si basit yapıda, % 24'ünde ise bir veya birden fazla akraba ile birlikte gene aile şeklinde yaşanıyor. Alt katman ailelerinde ise basit aile yapısında olanların oranı % 25, geniş aile yapısına sahip olanlar ise % 34 oranında. Diğer bir deyişle, alt katman aileleri çoğunlukla eş ve çocukları dışında bir veya birden fazla akrabalarıyla birlikte yaşıyorlar.

Değişken Haneler: Aile Yaşam Döngüsü

Son dönem Osmanlı İstanbulu'nda hane büyüklüğü ve bileşimi sabit kalan birşey değil. Hayatın değişik dönemlerinde değişik tipte ev ve aile yaşantısına tanık olmak yaygın bir bireysel deneyim. Bireyin yaşamının çeşitli aşamalarında bir aile tipinden diğerine geçmesi, toplumdan topluma değişen çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel etkenlere bağımlı olarak oluşan belli çizgiler doğrultusunda gerçekleşir. Değişen tipte birimlerin aile reislerinin yaşlarını incelemek yoluyla İstanbul'da izlenen çizgi hakkında belli bir fikre sahip olabiliyoruz.

Meşrutiyet'le birlikte modern bir aileye doğru

1907 nüfus sayımını esas aldığımızda oldukça açık bir yaşa dayalı aile tiplemesine varabiliyoruz. Tek kişilik haneleri ve aile olmayan hanelerde aile reislerinin en yoğun olduğu yaş 20 ile 29 arasında. Katmerli ailelerde aile reislerinin yaşı ise 60'ın üzerinde. Diğer bir deyişle, o dönemde yalnız veya bir aileye dahil olmadan yaşamak çoğunlukla genç kimselere mahsus. Orta yaştakiler daha çok basit veya geniş ailelerin reisleri olabiliyorlar. Daha büyükler grubuna dahil olanlar ise daha yüksek bir olasılıkla katmerli ailelerin reisleri. Eşler ve çocuklar gibi diğer hane üyelerinin yaş ortalaması ise doğal olarak aile reisinin yaşıyla ilintili bir şekilde değişiyor.

Çoğu kimsenin ev ve aile yaşantısı büyüyüp yaşlandıkça değişiyor. 1907'de 20 ile 29 yaşları arasında aile reislerinin % 25'i yalnız yaşamakta. Halbuki 30-39 yaşlar arasındakilerin sadece % 11'i ve 60 yaşın üstündekilerin yalnız % 9'u bu durumda.

20-29 yaş grubunun sadece % 28'i basit aile reisi durumundayken 30-39 yaş grubunun % 45'i bu durumdaydı. Bu oran 60 yaş grubu için % 30'a düşüyor. Nitekim bu yaş grubundakilerin % 25'i katmerli ailelerin reisiyken bu oran 50-59 yaş grubu için sadece % 16.

Bu rakamlar daha çok erkek aile reislerinin durumunu yansıtıyor. Zamanla değişen aile tipleri, erkek ve kadınların yaşamlarını aile reisi olmadıkları dönemleri de dikkate almak suretiyle ayrı ayrı inceleyen analizlerle daha açık olarak görülebilir. Bu yolla, yaşamlarının değişik noktalarında değişik aile

tipi içinde yaşayan kimseleri oransal olarak görebilirdik. Ancak, her iki nüfus sayımı için aile reisliği oranlarının incelemesi bize kadın erkek tüm nüfusun yaşam aşamalarına ilişkin belli birtakım ipuçları vermekle birlikte yukarıda bahsettiğimiz türden bir incelemeye gereken verilere sahip değiliz. 1885 ve 1907'de bulduğumuz genel çizgiler oldukça birbirine benzer nitelikte. Erkeklerin izlediği çizgi 20. yüzyıl öncesi Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde bulunana oldukça yakın; genç yaşta aile reisliği konumunda bulunanların yüksek sayıda olması. Tüm erkeklerin % 60'ı otuzlu yaşlarda aile reisi konumuna sahip oluyorlar. Bu yaşın üstüne baktığımızda, erkek nüfusun % 80'inin kendi hanelerinde, aile reisi durumunda olduğunu görüyoruz.

İstanbul'daki görüntü 1814'te Belçika'nın Bruges kentindekine benzemektedir. 19. yüzyılın ortasında erkeklerin çok genç yaşta aile reisliğine geçmeleri kırsal Rusya'nın "Doğu" tipi diyebileceğimiz tipinden çok farklıdır.

Bekleneceği gibi, kadınlarda aile reisliği oranı çok daha düşük. 1907'de, herhangi bir yaş grubundan kadınların en fazla % 16'sı aile reisi durumunda. Kadınları daha çok muhtemelen dul kaldıkları 50-59 yaş grubunda aile reisi olarak görmek mümkün.

Tek kişilik veya aile olmayan hanelerin durumu dahi oldukça değişken. Nüfus kayıtları incelemelerimizde birçok kereler nüfus sayımı sırasında tek kişilik veya aile olmayan hane şeklinde kayıtlı hanelere sonradan akraba veya akraba olmayan kimselerin kaydedildiğini gözledik. Aile reisliği oranlarına ilişkin verilerimiz, tek kişilik veya aile olmayan hanede yaşamanın, aslında evlenene veya bir şekilde bir aile hanesine dahil oluncaya kadar yaşanan kısa bir geçiş süreci olduğunu gösteriyor.

Tek kişilik veya aile olmayan hanelerin reislerinin büyük bir kısmı genç ve bekâr kimselerden oluşuyor. 1907'de yalnız yaşıyanların % 43'ü, 30 yaşın altında. Aile olmayan hanelerin reislerinin de % 45'i bu yaşlarda. Diğer taraftan, çoğu kimse için bu tür yaşamın geçici olduğunu da hatırlamamız gerekiyor.

Hane bileşimi, hizmetçi kullananların bu hizmetçilerin geliş gidişleriyle de değişiyor. Hizmetçilerin büyük bir kısmı kadın ve genç. Araştırmamızda hizmetçi olarak tesbit ettiklerimizden 1885'te % 85'i ve 1907'de % 80'i kadın. İlk nüfus sayımında her iki cinsten toplam hizmetçilerin % 70'i, ikincisinde ise % 60'ı otuz yaşın altında.

Çok genç yaşlarda işe başlayan ve çoğunlukla evlendiklerinde veya evlenmek için evden ayrılan genç kızlardan oluşan hizmet sektörü son dönem Osmanlı hayatında çok belirgin bir çizgi izliyor.

Ayrılanların yeri, genç yaştaki ve ileride aynı rotayı izleyecek olan diğerleriyle dolduruluyor.[9] 1. Dünya Savaşı öncesine rastlayan çocukluğu bu tür hizmetçilerle dolu rahat evde geçen Nezahat Hanım "bir sürü insan vardı, gelen giden... mutlaka biri gider biri gelirdi; ceyizlenir, çimlenir.. çıkar." diyor.

1885'te tüm hizmetçilerin sadece % 7'si 50 yaşın üstündeydi. 1907'de bu oran daha yüksek olmasına rağmen, yine de % 15'in üstüne çıkmıyor.

Son dönem Osmanlı toplumunda hane büyüklüğü ve bileşiminin, nüfus sayımı verilerinin ortaya çıkardığından ve aile yaşamının devresel hareketinin ötesinde akışkan olduğunu saptıyan birçok gösterge var. Nüfus sayımı kayıtları sadece daimi ikamet edenleri gösterdiğinden, oldukça yaygın bir adet olan geniş aileler arası uzun dönemli misafirlikleri saptıyamıyoruz.

1907'de sekiz yaşında olan bir İstanbul beyefendisi Naci Bey'in o dönem evine ve aile yaşamına bakmak, nüfus sayımı kaynaklarının dolduramadığı boşluklara çözüm getiriyor.

Naci Bey'in babası bir Osmanlı ordusu mensubu. Aile o zamanın İstanbul ve İstanbul dışı tüm Osmanlı seçkinleri için tipik ikâmet tarzı olan geniş bir konakta oturuyormuş. Naci Bey hane halkını şu şekilde sıralıyor; baba, anne, teyze ve onun oğlu, iki ağabey, hala ve kızları, anneanne ve altı hizmetçi.

Naci Bey "aslında çok geniş bir aileydik" diye ekliyor. Konuşmamız ilerledikçe biri boşanmış, biri dul hala ve teyzesinin ailenin bir parçası sayıldığını ve evlerinin uzun dönemli misafirleri olduklarını öğreniyoruz. Teyzesi iki yıl onlarla yaşayıp, daha sonra annesinin evine dönmüş. Halası ise altı ay onlarla birlikte kalmış. Naci Bey'in deyimi ile daha sonra "kendi ailelerine" dönmüşler. Naci Bey onları iki aile ya da daha doğrusu iki hanenin parçaları olarak görüyor.

Burada aile ve hane kelimelerinin kullanımlarında belirli bir bulanıklık sözkonusu; çünkü aynı mekânda yaşayan aile birimine ve mekânsal olarak bağlantısı olmayan geniş anlamda aile birimine de aynı zamanda uygulanabiliyor.

Naci Bey bazı olayları hatırlamakta güçlük çektiğinden teyze ve halasının misafirliklerinin ne kadar zamanının örtüştüğü pek açık değil. Açık olan nokta, nüfus sayımında büyük bir olasılıkla orada kaydedilmemelerine ve dolayısıyla bizim hane tipi hesaplamalarımıza girmemelerine rağmen, onların Naci Bey'in ailesinin uzun bir süre için bütünleyici parçaları olduğu.

Naci Bey'in çocukluk ailesi bu tür misafirliklerle kalabalıklaşmış, geniş aileden katmerli aileye doğru yapısal olarak değişmiş. Bunların gidişiyle de genişliği ve karmaşıklığı azalmış.

Uzun bir süre onlarla birlikte yaşamış ve ev yaşantısına katılmış hala ve teyzesi ile onların çocuklarını, Naci Bey'in kendisinin yaptığı gibi ev halkından sayınalı mıyız? Son dönem Osmanlı toplumunda bu türden belli aralıklarla aile içine girenler veya uzun dönemli misafirler kolaylıkla mevcut aile yapısına dahil olabiliyordu. Çünkü yakın akrabaların ailelerini birbirinden ayıran çok kesin sınırlar mevcut değildi. Günümüzde dahi uzun süre birlikte yaşamayı engelleyecek birçok mekânsal ve sosyal koşullara rağmen bu sınırın keskinliğinden bahsedemeyiz.

Son olarak, şunu kaydedelim: Seksen yıl öncenin İstanbulu'nda evler, gerek büyüklükleri ve gerek iç mimari yapıları itibariyle aile üyelerinin sürekli gidiş gelişine ve geldiklerinde ailenin doğal bir parçası olmalarına müsait bir mekânsal ortam oluşturuyordu. □

ÇEVİRİ: NURAY MERT

[1] Bu makaleye temel oluşturan araştırma "1880-1940 Döneminde İstanbul'da Aile, Doğurganlık ve Toplumsal Yaşam" adlı, Doç. Dr. Cem Behar'la birlikte yürüttüğümüz kapsamlı bir projenin bir bölümüdür. Araştırma için seçtiğimiz ilçeler Eminönü, Fatih, Beşiktaş, Üsküdar ve Şişli'dir.

[2] Alan Duben, "19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı Aile ve Hane Yapıları," Türkiye'de Ailenin değişimi: Toplumbilimsel İncelemeler, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1985.

[3] Samiha Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, İstanbul, 1982.

[4] Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1969; Emre Kongar, *İzmir'de Kentsel Aile*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1972; Alan Duben, *"The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey,"* Sex Roles, Family and Community in Turkey, yayına hazırlayan Çiğdem Kâğıtçıbaşı, Indiana University Press, 1982.

[5] Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Uzluk Basımevi, 1942.

[6] Duben, "19. ve 20. Yüzyıl". Tüm İstanbul hanelerinin % 11.1'i sınıflandırılmamaktadır.

[7] Paul Dumont ve François Georgeon, "Un bourgeois d'Istanbul au debut du XXe siecle." *Turcica*, XVII, 1985; François Georgeon, "XX. Yüzyılın Başlarında Bir Osmanlı Ailesinin Bütçesi üzerine Notlar," Tarih ve Toplum.

[8] Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. University of Wisconsin Press, 1985.

[9] Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslâm*, İstanbul: 1309.

Cumhuriyet Arifesi

Evlilik Üzerine Bir Anket

Görücülük mü? Görüşücülük mü?

ZAFER TOPRAK

"**BÜTÜN** valdelere, hemşirelere, muallime ve mürebbiyelere, genç kızlarımıza ve hanımlarımıza soruyoruz: Görücülükle mi, görüşücülükle mi evlenmeye taraftarsınız?"

Cumhuriyet arifesi yayına giren "haftalık edebi hanım mecmuası" *Süs* 3. sayısından itibaren okuyucularına bu soruyu soruyordu. *Süs,* Sedat Simavi'nin çıkardığı *İnci*'nin ardından 1920'lerin kadın sorunlarını ilk gündeme getiren dergilerden biriydi. Bu tür bir "izdivac anketi"ne gerek duyuşu II. Meşrutiyet'in kadın dünyasında izlenen gelişmelerin bir sonucuydu.

Geleneksel görücülük usulü birçok çevrede yadırganmaya başlamış, kadınla erkeğin görüşerek evlenmeleri giderek Osmanlı toplumunun gündemine girmişti. Batı görmüş çevrelerde ya da *Süs*'ün deyişiyle "bazı frenk terbiyesi almış aileler"de "görüşücülük usulü" benimsenmiş, genç kıza, ya da kadına, evlenmeden önce müstakbel eşini tanıma olanağı tanınmıştı. Böylece genç kız, ya da erkek yaşamını paylaşacağı kişinin "ahlâkını, adetlerini, seviye-i fikriyyesini" anlama fırsatı elde etmişti. *Süs*'e göre, frenk terbiyesine göre bu tür tanışmalar salonlarda, parklarda, bahçelerde, sayfiyelerde gerçekleşiyordu. Müstakbel adaylar buralarda randevulaşıyor, birlikte geziyorlardı. *Süs* evlenecek kişilerin bu tür ilişkileri okuyucularının uygun görüp görmediklerini soruyordu. Öte yandan müstakbel eşlerin mektuplaşmaları, kitap teati etmeleri doğru olur muydu?

Süs üçüncü bir olasılığı da kaydediyor, görücülükle görüşücülüğü uzlaştırabilecek, ya da yepyeni bir çözüme götürecek önerileri okuyucularından bekliyordu.

Böylece "görücülük ve görüşücülükle evlenmek meselesi hakkında Türk kadınlığının nasıl düşündüğünü ve ne istediğini *Süs*'ün sütunlarında meydana çıkmış olacaktı".

Süs bu arada, başta edebiyatçılar olmak üzere değişik çevrelerin bu konuda görüşlerine başvurdu. Ayrıca okuyucularından gelen mektupları da yayınladı. Bir dönemin zihniyetini açıklayıcı nitelikleri nedeniyle alınan cevapların bir kısmına aşağıda yer veriyoruz.

Reşad Nuri

Parklarda, mesirelerde, fazla tenha mahallerde olmamak ve ahbablığı ileri götürmemek şartıyle görüşücülüğe taraftarım.

Falih Rıfkı

Zannederim ki bu suali sormak için lâkal onbeş sene geciktiniz. Görücülük harem efsanalerine karışdı ve artık masal veya vodvil meraklılarının tecessüsünü cezbedebilir.

Fazıl Ahmed

Hiçbir suretlesine taraftar değilim azizim!

Hamdullah Suphi

İzdivacta tavassuta ihtiyaç olmadığını

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni bir aile.

düşünüyorum. Evleneceklerin kendi gözleri mütemmiz güzelliği, farkı, şekli diğer gözlerden daha iyi fark eder.

Yakup Kadri

Tabiî görüşme ile... Fakat, resmi, sathi değil, tam, uzun ve samimi bir görüşme ile...

Hüseyin Cahid

Görücülük ile mi, görüşücülük ile mi?... Ne çapraşık kelimeler. Tıpkı medlulleri gibi. Neticesi evlenmeğe çıkacak olduktan sonra hepsi bir. Hangi tarik ile evlenirsek evlenelim, emin olunuz ki ceryan-ı vakıa değişmiyecektir! Mamafih görücü tarikiyle evlenmeyi bundan sonra tavsiye etmek pek tuhaf olur. Zaman, bizim nasihatlerimizi hiçe sayarak teceddüd işini sonuna doğru götürüyor. O yapacağını bizden iyi yapıyor. Tavsiye şeklinde olmayıp tercih şeklinde olsa bile görücülük usulünün hiç beğenilecek bir tarafını göremiyorum. Fakat görüşücülük usulünden bir faide çıkabilmesi için de görüşmek yolunu bilmek lazım. Bunu de pek göremiyorum!

Yusuf Ziya

"Nikâhta kerâmet" e inananlardan olmadığım için, annemin zevkine güvenerek saadetimi imam efendinin mucizesinden bekliyemem!

Hüseyin Rahmi

Görüşe görüşe olduğu halde tam on sene dayak yedim. Ya görücülükle olsa idi acaba şimdi ne yapardım ve kim bilir nerelerde idim.

Mahmud Esad

Görücülükle de olsa görüşücülükle de olsa işin sonu mutlak hır gür olmıyacak mı? Benden paso!

Server Safa

1. Görücülüğe şiddetle aleyhdarım.

2. Görüşücülüğe taraftarım. Zaten usul kendi kendine, yavaş yavaş revac buluyor. Vakıa bu usulün mahzurları da çok var, fakat hangi inkılâb mahzurdan salimdir?

Şükûfe Nihal

İptidai terbiyemiz kat'i bir vahdet ve inzibat altına alınmadıkça ne görücülükle ne de görüşücülükle!..

Acıbadem İnas Sultanisi Müdiresi Samiye

1. Görücülüğün bazı mahzurları olduğuna kani'im.

2. Görüşücülüğün mahzurları daha çoktur. Bu yüzden mahvolmuş genç kızlar biliyorum.

3. Benim fikrim, evvela aileler arasında iyice bir muvafakat hasıl olduktan sonra, bir nişan merasimiyle namzetleri tanıştırmak ve onları ebeveynin nezaretinden uzak bulundurmamaktır.

Latife Bekir

Görüşücülükle evlenmek ancak ebeveynin rey ve intihabiyle vaki' olursa muvafıktır. Sırf havayi hevesâta kapılarak yapılan izdıvaclar netice itibariyle ictimaiyatımıza şiddetle ehemmiyetle zararlar, vahametler vermektedir. Birbirini hiç tanımadan tamamiyle görücülük usulüne tabi izdivaclar da netice itibariyle ayniyle muzır ve muhliktir. Bu iki tarzın arasında mutedil ve mantıki bir ikinci usul vaz ederek tehhüllere müfid bir şekil vermekle en ehemmiyetli bir mesele-i ictimaiyemiz hal edilmiş olur. Bu da fikrimce: İzdivaclarda valde ve pederin rey ve intihâbına müraccattan sonra yekdiğerinin ahvâl-i ruhıyye, temayülat-ı ahlâkiyyeleri üzerinde tetkikat ve tetebuatta bulunmak üzere serbest olacak kadar kızlarımızın ciddi ve metin bir terbiye ve tahsile malik olmaları ile temin

Süs *dergisinin kapakları*

edilmelidir.

Muhassene Salih Hanım

Ne görücülük ne de görüşerek vuku' bulan izdivaclarda emin bir saadet tasavvur olunabilir. Her iki ihtimalde de en büyük âmil, gayr-ı kabil-i tağyir olan mukadderattır.

Mamafih izdivac maksadiyle olmayıb da tesadüfen tanışanlar, yekdiğerlerini tamamiyle anladıktan sonra evlenenler meyanında belki saadet ihtimali daha çoktur.

Kari'lerimiz hanımefendilerin cevapları

Seniye Sadık

Ebeveynin refakati ile ara sıra tekrar eden aile ziyaretlerinde bir salonda gençler velilerinin nezareti altında pekala görüşüp birbirlerini yakından tanıyabilirler. Ve hattâ müteaddid ailelerden mürekkep heyetlerin birlikte tenezzühler yapmaları bu suretle samimileşen gençlerin birbirlerinin mahiyet-i hakikiyyelerine vakıf olmaları daima mümkün ve lâzımdır.

Fatma Nilüfer

Ben görücülükle evlenmeyi görüşücülükle evlenmeye tercih edenlerdenim. İslâmiyet, din-i mübeyyin, şer-i şerif de bunu amirdir. Hiç bir vakit parklarda, bahçelerde, dans salonlarında, suvarelerde aşıkdaşlık ile gönül verme ile evlenmede aile hayatı yoktur ve olmaz diyorum, çünki muvakkattır.

Sadiye Melahat

Evlenme çağına gelen herhangi erkek veya kadın almak istediği bir kadına veya erkeğe kendisiyle teşrik-i hayat etmek arzusunda olduğunu bir mektupla bildirmeli ve bu dileğini kabul ettiği takdirde nerede görüşebileceğini sormalıdır. Bunların görüşecekleri yerler de öyle parklar, bahçeler, sayfiyeler olmayıp kendi haneleri olmalıdır. Bu ilk mülâkat hüsn suretle neticelendiği takdirde birkaç defa daha tekrar etmeli. İyice anlaşdıktan sonra kat'i karar vermeli ve bu mülâkatlar da saf ve nezih olmalıdır.

Hatonzade Mehmed Ali

Darüşşafaka'da talebe iken Hoca Halis Efendi rahmetullah-ı aliye, "Kelam-ı Mübarek" nesâihini havi bir kitab getirmiş, tercüme ediyordu. Orada şu ibare gelmiş idi.

lâ hayre fi hinne
velâ büdde min hünne

Yani "kadınlarda hayır yoktur, ne çare onlardan bir tane lazımdır" dedi.. Filvaki lâzım olan hayırlı bir tane bulmak için tam dokuz defa evlendim. Allah Hoca'ya gani gani rahmet eylesin, her şeyin netâicini kestirme söylerdi.

Fatma Fuad

Görücülük: Asri zihniyetle telifi mümkün olmayan bir masal.

Görüşücülük ise... Asriliği, asrın tekâmülünü mefkure yüksekliğinde aramıyor. Elbise ve ayakkabı modalarını istical ile tatbik etmekde ve Fransızca'nın yıpranmış birkaç kelimesini Türkçe bir cümle arasına sokarak konuşmakda bulan asriler için adeta oynanıp usanılan bir çocuk oyuncağı...

Binaenaleyh: Hayatın bu mühim meselesi için şimdilik muayyen bir program göstermek mümkün değil; ebeveynin dikkati elzem!

Mihriban

Benim fikrimce en iyi usul ailenin samimi bir dostu, iyi bir arkadaşın biraderi, veyahut akraba velhasıl aile efradiyle samimi görüşür bir genç... Aylarca hattâ senelerce birbirlerine karşı en ufak bir sevmek, sevilmek, sevdirmek ve beğendirmek hissi uyandırmadan gayet tabiî bir surette ailevi mecalislerde her vesile ve musahabe ile birbirinin mizacını, ahlâkını, adetlerini, seviye-i fikriyelerini anladıkça gayr-ı ihtiyari mukabil hürmet ve muhabbet hissi doğmalı. □

SÜS DERGİSİNİN ANKETİ
Görücülük mü? Görüşücülük mü?

Bütün valdelere, hemşirelere, muallime ve mürebbiyelere, genç kızlarımıza ve hanımlarımıza soruyoruz: Görücülükle mi, görüşücülükle mi evlenmeye taraftarsınız?

Türk hanımlığının bir tanecik mecmuası, bir tanecik müdafii *"Süs"* memleketimizde kadın meselesinin en canlı muammaları etrafında uyandırmak istediği harekete bu mühim izdivac anketiyle başlıyor.

Hanımefendiler,

Sizden hem şahsınızın, hem de memleketinizin saadetine aid bir mesele için fikir istiyoruz. Eminiz ki bu mesele, sizi her zaman her yerde, her vesile ile düşündürmüştür. Eminiz ki soracağımız suallere verilecek cevaplarınız, esasen evvelce zihninizde hazırlanmıştır; çünkü bu görücülükle evlenme adeti, fikrinizi bu güne kadar, birçok defalar işgal etmiştir.

Bugün, bu mesele etrafında, size üç sual soracağız. Bize ister hakiki, ister iğreti bir imza ile cevap veriniz. Sizi diğer hemşirelerinizin düşündüklerinden de haberdar etmek için idarehanemize gelen cevapları bu sütunlarda neşr eyliyeceğiz. Hem bu suallerimize memleketimizin tanınmış, sevilmiş simalarından da cevab alacağız.

Böylece:

Bu mühim ve canlı "Görücülükle evlenmek" meselesi hakkında bütün Türk hanımlığının ne düşündüğü ve ne istediği bu sütünlarda anlaşılacaktır.

1. Bugüne kadar hâlâ kullanılan "görücülükle evlenme" usulüne taraftar mısınız? Acaba görücülükle bir erkek veya bir kadın, kendisine iyi bir eş, muvafık bir hayat arkadaşı bulabilir mi? Yoksa bir piyango bileti çeker gibi, talihe esir olur, aldanır mı? Bu usulün faideleri ve güzellikleri, zararları ve çirkinlikleri var mıdır? Hülasa: Görücülükle evlenme iyi midir, fena mıdır?

2. Bazı frenk terbiyesi almış ailelerimizde yapıldığı gibi "görüşücülükle evlenme" usulüne taraftar mısınız? Yani genç kız veya kadın, izdivacdan evvel, müstakbel zevcini tanımalı mıdır? Mesela, bir genç kızla bir genç erkeğin izdivacdan evvel biribirlerinin mizacını, ahlâkını, adetlerini, seviye-i fikriyesini anlamak için bir salonda tanışmaları lâzım mıdır? Yahud, böyle bir salon yoksa, parklarda, bahçelerde, sayfiyelerde, birbirlerine randevu vererek o gün yalnız başına gezmeye çıkmaları, yalnız başına dolaşmaları muvafık mıdır? Aralarında kitap ve mektup teati etmeleri münasib midir? Acaba, bu "görüşücülükle evlenme" usulüne taraftar mısınız?

3. Yukarıdaki usullerden hiçbirine taraftar değilseniz, iyi bir zevc intihab edebilmek için ayrı ve yepyeni bir usul düşünebiliyor musunuz? Yahud, yukarıki iki usulün bir birine karışdırılması mümkün olduğuna kâni misiniz?

Hanımefendiler,

Bize cevap göndermeye tereddüd etmeyiniz. Biz sizden makale değil, samimi düşüncenizi istiyoruz; Binaenaleyh fikirlerinizi açıkca yazmaktan korkmayınız. En güzel yazılar, samimi olanlardır. Bizce en makbulleri de bunlardır. Yoksa maksadımız şairane edebiyat satırları derc etmek değildir. Yazı yazmaya en az alışmış karilerimiz bile, yanlış yapmaktan korkmayarak fikirlerini bize bildirsinler. Biz üsluba değil, beyan edilecek fikre ehemmiyet vereceğiz. Cevapları gelecek nüshadan itibaren derc edeceğiz, Bu suretle:

Görücülük ve görüşücülükle evlenmek meselesi hakkında Türk kadınlığının nasıl düşündüğünü ve ne istediğini *"Süs"*'ün sütunlarında meydana çıkmış olacaktır.

Cevaplar, yarından itibaren gönderilebilir.

"*Süs*'ün İstimzacı: Görücülük mü? Görüşücülük mü?", *Süs*, 1. sene, nümero 3, 30 Haziran 1339, s. 15.

15. ve 16. Yüzyılda Berlin, Brandenburg ve Türkler

KLAUS SCHWARZ

2. Türkleri Macaristan'dan kovması umulan Alman ordusunun başkomutanı olarak Prens II. Joachim

İKİ tarafın da sonuç alamadığı 1532 yılındaki seferlerden sonra Sultan Süleyman, bu arada Roma-Cermen Kralı seçilmiş olan I. Ferdinand'la geçici bir ateşkes yaptı ve doğudaki rakiplerine, Safevîlere yöneldi. Ancak, Temmuz 1540'ta Macaristan Kralı ve Sultan Süleyman'ın vassali Johann (Yanoş) Zapolya, oğlu Johann Sigismund'un doğumundan birkaç gün sonra öldüğünde, Macaristan yeniden Habsburg-Alman ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki çatışmalara sahne oldu. Mohaç meydan savaşından ve Elektör (hem Bohemya hem de Macaristan tahtlarının sahibi olan) Kral (Layoş) II. Ludwig'in ölümünden sonra 1526'da Macar soylularının çoğunluğu, içlerinden en zenginini, Johann Zapolya'yı kral seçmişti. Bunların bir azınlık grubu ise, kısa bir süre önce Bohemya Kralı seçilmiş bulunan Habsburglu Ferdinand'ı Macaristan Kralı olarak tanıdı.

Bu koşullar altında Roma-Cermen imparatorluğundan Türklere karşı etkin bir destek elde edemeyeceğini görünce Sultan Süleyman'a boyun eğdi. Fakat daha sonra, 1538'de Kral I. Ferdinand ile, kendisinin ölümünden sonra tüm Macaristan'ın, İmparator V. Karl'ın kardeşi Roma-Cermen Kralı I. Ferdinand'a ait olacağını öngören gizli bir anlaşma yaptı. (Ferdinand sonradan, 1558'de Roma-Cermen İmparatoru oldu). I. Ferdinand 1541'de Macaristan'a el koymaya giriştiğinde Sultan Süleyman bunu kabullenmeye yanaşmadı. Bizzat komuta ettiği onuncu seferiyle Macaristan'daki durumu kesinliğe kavuşturmayı amaçlıyordu.

Yeniden Savaş Kararı

Aynı yıl dokuz yıllık bir aradan sonra Regensburg'da yeniden İmparator V. Karl'ın da katıldığı bir Reichstag toplandı. Müzakerelerin baş maddeleri yine Türklere karşı savaş ve mezhep ayrılığının aşılması konularıydı. Brandenburg Elektör Prensi II. Joachim, Türk tehlikesine karşı birlik uyarısında bulunduğu bir konuşma yaptı.[2] II. Joachim'in maiyetinde düşünür ve şair Georg Sabinus da vardı. Sabinus, üzüntülü Türklerle savaşmanın güçlükleri ve inanç sorunlarının (mezhep savaşlarının) çözülmesinin zorunluluğu hakkında bir ağıt yazdı. Aynı günlerde ise Kral Ferdinand'ın bir ordusunun komutanı Roggendorf, Macaristan'ın başkenti Buda'yı fethetme girişimi sırasında Türk kuvvetlerince hezimete uğratıldı. Birkaç gün sonra Sultan Süleyman Buda'yı işgal etti ve Tisza nehrine kadar Tuna'nın sağı ve solundaki Orta Macaristan'ı bir Osmanlı eyaleti haline getirdi. Tisza'nın ötesindeki bölgeyi ise Transilvanya (Erdel) dahil olmak üzere, küçük Johann Sigismund'a, dolayısıyla onun annesi Isabella'ya bıraktı. Artık yeni yayılmalara harekât üssü olabilecek Macaristan'ın bir Türk iline dönüştürülmesi, bütün Almanya'yı büyük bir endişeye sürükledi. Atilla dönemindeki Hun akınlarının anısı canlandı. Bu arada, emrindeki ülkelerde reformasyonu gerçekleştirmiş olan Elektör Prensi II. Joachim hemen sonbaharda Saksonya Elektör Prensi Johann, Hessen Kontu Philip ve diğer Protestan liderleriyle Naumburg'da buluştu ve büyük bir "Türk yardımı" konusunu tartıştı. Çünkü düşmanın Moravya ve Silezya'ya ve ardından belki de Saksonya'ya kadar ilerleyeceğinden korkuluyordu. 1542 baharında nihayet Speyer Reichstag'ında, daha önce 1532'de Augsburg'da kararlaştırılmış olan "sürekli Türk yardımı"nın ilk defa icrasına karar verildi. Seferber edilen kuvvetlerin savaş hedefi bu defa, tüm Macaristan'ın geri alınması olacaktı. Nitekim Regensburg Reichstag'ının kararlarını ilân eden belgenin önsözüne Kral şunları yazdırır: Sultan Süleyman "dev bir kuvvetle bizzat Macar Krallığına girmiştir/Kraliyet koltuğunun kilit ve ocak yeri olan/Alman milletinin bir dış su-

Küçük ya da Genç Lucas Cranach'ın 1555 dolaylarında yaptığı, Brandenburg Elektör Prensi II. Joachim Hektor tablosu (Yağlıboya 112 x 88.6 cm) Grunewald Avköşkü. (Berlin Devlet Saraylar ve Bahçeler Müdürlüğü'nün izinleriyle. Foto: Jörg Anders)

ru durumunda bulunan [bu ülkeyi] almıştır..." Kralın korkusu, Süleyman'ın "... Alman milletinin olan bu tür diğer sınırdaş ülkeleri aşacağı ve zorbaca egemenliği altına alacağı/ve [onları] elde edeceğidir..."[3]

İmparatorluğun Osmanlılar tarafından tehdit edilmesi, Protestanlara yeniden ferahlama sağladı. Kendileriyle barış beş yıl daha uzatıldı. İmparatorluk kuvvetlerinin başkomutanlığına, askerî yeteneklerinden ötürü değil -artık "ağır gövdeli" idi- Protestanlarla İmparator arasında oynadığı aracılık rolü nedeniyle Brandenburg Elektör Prensi II. Joachim getirildi. Joachim'in emrine on askerî danışman verildi. Kuvvetlerin parası, "genel fenik" adlı bir İmparatorluk vergisinin getireceği hasılatla karşılanacaktı. Sözkonusu vergi, "her ne seviyede ya da zümreden olursa olsun, hiçbir kimse hariç bırakılmaksızın" tüm imparatorluk sakinlerinin gelir ve serveti üzerinden toplanacak bir vergiydi. Tahsil edilen "genel fenik" gelirleri 13 Temmuz'a kadar bölgelerde (Reichskreis) toplanacak teslim edilecek ve ondan sonra kuvvetlerin geçimi için kullanılacaktı. O zamana kadar da bölge meclisleri, kendi oluşturdukları kuvvetlerin masrafını kendileri karşılayacak, ancak daha sonra masrafları tazmin edilecekti. Birle-

şik ordular başkomutanı olarak Elektör Prens II. Joachim, kendi savaşçılarını elinden geldiğince iyi silahlandırma çabasındaydı. Bu yüzden zaten bir hayli borcu bulunduğu halde yeni krediler almak zorunda kaldı. Joachim'in Türklere karşı savaşa önderlik etmesi, genel kanıya göre, yüklü harcamaları beraberinde getirecekti ve bu yüzden haber Brandenburg'da duyulduğunda, özellikle asiller arasında huzursuzluklar başgösterdi. İçlerinde bazıları ülkenin maliyesinin haraplığı üzerine bir hayli canlı ifadelerle şikâyette bulundu.[4]

Elektör Prens, geniş kapsamlı hazırlıklardan sonra 14 Mayıs'ta Berlin'deki sarayından kalabalık bir şahsî maiyetle Viyana'ya doğru yola çıktı ve 6 Haziran'da da Viyana'ya vardı.

Yola koyulmadan az önce II. Joachim mektuplar yazarak Luther'e ve Melanchton'a, kendisi için dua etmelerini rica etmişti. İki reformcunun da cevaplarını Viyana'daki karargâhında aldı. Luther, ordu için dua edeceğine söz veriyor ve ardından da şu ricada bulunuyordu:

"Buna göre yine benim nâcizane ricam, vaizlerinizin de halkı bu yolda ikaz etmesi, kibirli bir şeref, şan ya da deha uğruna değil, tanrıya şükran ve saygı için, kendini adamışlıktan, kilisenin ve Hıristiyanlığın iyiliğine ve ayrıca kadın, çocuk, emniyet ve zürriyeti... ayakta tutmak için vücut ve canlarını ortaya sürsünler. Çünkü, dört muazzam düşmanımız Türkler ve şeytan, günahımız ve tanrının gazabıdır, ki bunlar ensemizdedir.[5] Martin Luther daha Mohaç felâketinden hemen sonra, kıyametin yakın olduğuna kanaat getirmişti ve buna inancı giderek artıyordu. Türkler böylece Luther için selâmet tarihi bakımından önem kazanıyordu. "Türklere karşı orduya vaaz"ında, Ahdiatik'taki Danyal'ın kehanetlerinin 7. bölümünü öyle yorumlar ki, "öteki Kral", yani "küçük boynuz", Türk Sultanı olarak görünür.[6]

Brandenburg ordusunun kendisi, herhalde 1532 yılındakinden daha küçük değildi. Elektör Prens eyaletin savunma ve savaş seferberliğini epeydir gözetiyordu. Elimizde bulunan 1537 yılına ait bir emirnamesinde "gereğinde düşmana hemen karşı koymak üzere teçhizat ile oturma"yı emreder. Emri, bilgimiz ve özel iznimiz olmaksızın, at üstünde ya da piyade olarak ülke dışında bazı efendilerin ve özellikle Fransa Kralı'nın ve Türk'ün ya da taraftarlarının hizmetine başvurmayı" ağır şekilde yasaklar. Üstelik, "erler, at, zırh ve seferle ilgili bütün diğer savaş teçhizatı

Mahometiſche Genealogia

Das iſt vom Beſchrei-

bung / herkommen vnnd Abſterben Mache-

metis / darinnen der gantzen Türckey mit jhrem Prouin-

tzen / Völckern / Vrſprung / Zunemmen / Reiſen / Reichthumen / Glau-

ben / Geſatzen / Gewonheiten / Sitten / Regimenten / beydes in Geiſtli-

che vnd weltliche Sachen / ſampt andern jhren Ceremonien in Kirchen

Schulen vnd Heuſern / auch fürnemme Kriegeßhandel / Item von Ge-

fengnuß der Chriſten / vnnd was ſich ſonſten ſeider Mahomets

Todt bißher in Türckey zugetragen / kürtzlich erzelt wor-

den / Allen frommen Chriſten zugutem

an Tag gegeben.

Durch

M. HENRICVM ENVSTINVM von Hamburg /

vnd ſonſt einem Siebenbürgiſchen Edelman / Johan-

nes Laſkj genannt / welcher 22. Jahr darin ge-

fangen gelegen beſchrieben / vnd

Dem Durchleuchtigen Hochgebornen Fürſten vnd Herrn Herrn Joachim Marg-

graffen zu Brandenburg etc Churfürſt / Dedicirt.

Getruckt erſt zu Berlin im Jahr / ins Christi Geburt /

Türkler üzerine yayımlanmış ilk kitabın daha sonra yapılan bir baskısı. Heinrich Knaust, Mahometische Genealogia. Das ist vom Beschreibung, *Berlin 1596.*

ile bizim başkaca çağırımıza kadar hazır bulunulması" gerekmektedir. Bu emirname Altmark'tan "bizim sevgili, sadık Gardelegenli Alvensleven'imize" hitaben yazılmıştır, ama herhalde bütün Brandenburg eyaletinin diğer asilleri için de geçerliydi.

Sultan Süleyman, 1541'de Roggendorf'un yenilgisinin ardından Ofen'e (Buda'ya) girdikten hemen bir hafta sonra Elektör Prens buna, Brandenburg savaş kuvvetleri için uyarı durumu ilân ederek cevap verdi. 9 Eylül Cumartesi günü kentlere "iyi donanım, tenteli teçhizat arabası, mancınık ve kazmalar ve bütün diğer" malzemeyle gece gündüz hazır durumda bulunma ve yürüyüşe geçmeye hazırlıklı olmayı emretti. "Çünkü", diye devam ediyor Elektör Prens, "Eğer Türk, talihinin peşinde koşmaya ve cüretine devam edecek, Macaristan ve hattâ Moldavya (Maehren) ve Şilezya'da yeni topraklarını... kendi hâkimiyeti altına alacak olursa... o zaman sıra bize ve ülkemize gelebilir." Sonraki pazar günü de aynı emir süvarilere çıkarılır.

Ertesi yıl II. Joachim, daha Speyer Reichstag'ında karar alınmadan da önce, 20 Şubat 1542'de Türklere karşı ordu oluşturulması için bir kararname çıkarır ve paskalyaya doğru teftişe hazır bulunmasını emreder.

Sefere Katılan Ünlüler

Joachim'in 1542'de Viyana'ya doğru yola çıkardığı orduda eyaletin asil ailelerinden ünlü isimlere rastlarız. Elektör Prens yanına saray vaizi ünlü Eislebenli Johannes Agricola'yı da almıştır. Altmark'tan Ludolf von Alvensleben süvari kuvvetlerinde yüksek bir ku-

Seferde II. Joachim'in yanındaki ünlü Brandenburg soylularından Adam von Trotta (Seidel: Seidels Bildersammlung, s.56).

mandanlık görevindeydi. Prignitz'den Christof von Quitzow da öyle. Ailesi Barnim'den gelme Elektör Prens Danışmanı Hans von Schlabrendorf, nişancıları yönetiyordu. Süvarilerde Saray Mareşali Adam von Trott, Prignitz'den Magnus Gans von Putlitz bulunuyordu.

Ayrıca Joachim von Knesebeck ve Schulenburg'ların dördü birden, [I. Levin von der Schulenburg (1510-1569), III. Matthias ve onun oğulları II. Jakob (1515-1576) ve Franz da] Altmark'dan gelmeydi. Matthias daha sonra Peşte önlerinde Türkler tarafından "büyük bir top güllesiyle vuruldu". Oğlu Franz da bu seferden geri dönmedi. Jakob'un kaderi çok ilginçtir. Vaktiyle imparatorluk ordusunda Türklere karşı savaşmış ve esir düşmüştü. Leh Kralı Sigismund iki yıl sonra onu fidyeyle kurtarmış ve kızına armağan etmişti. Sigismund'un kızı ise Brandenburg Elektör Prensesi idi! Jakob şimdi de bu seferde yine Türklerle savaşıyordu ve rivayete göre Peşte önlerinde yararlılık gösterdi. Daha sonraları Türklere karşı dört sefere daha katıldı. Bunların sonuncusu 1566'da, Sultan Süleyman Zigetvar'ı kuşattığı ve orada öldüğü zamandı. Bunlardan başka Trott'lardan (Trotha) birinin daha ve bir de Stettern'in bu sefere katıldığını ve Türk silâhları ile can verdiğini biliyoruz.

Elbette kentlerin birlikleri de orduda yer alıyordu. Nitekim Ruppin'in Gransee ve Wusterhausen kentleriyle ortaklaşa bir teçhizat arabasını Macaristan'a gönderdiğini biliyoruz.

1540'tan itibaren Spree kıyısındaki Cölln'deki okulun yöneticisi bulunan Heinrich Knaust, 1542 yılında Berlin'de Hans Weiss'in matbaasında şu kitabı bastırmıştır:

"Aşağı kökene, rezil hayata, rezil Türk putunun hazin sonuna/Machomet'e ve onun lânetli, kahrolası ve tanrıya küfreden öğretisine dair, Tüm dindar/Hıristiyanlara, örneğin bu tehlikeli/devirde Türkiye'ye götürülüp, orada satılabilecek/olanlara, İsa'ya inançlarını/güçlendirsinler ve teselli bulsunlar diye./"

Kitap daha sonraları genişletilmiş haliyle defalarca yeniden basıldı. *Mahometische Genealogia* başlığını taşıyan, 1596 yılına ait bir nüsha, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin'de de bulunuyor (Ui 2509). Önsözünde Knaust, bu eseri yayımlamasına yol açan siyasî, dinî ve selâmet tarihine ilişkin koşullara değinir. Eseri o anda yayımlamasının gayet pratik nedenleri olarak Knaust şunları sayar:

"... Bu arada belki de şimdi halihazırdaki seferde/birçokları esir düşüp Türkiye'ye götürülebilir/işte onlara bu kitapçığı derledim/ki fesat ('Tückisch', galiba 'Türckisch'-Türk- ile kelime oyunu yapılıyor -çev. notu) inancının görünüşüyle baştan çıkıp sakın Hıristiyan inancından sapmasınlar..."

İmparatorluk bölgelerinin kıtaları ve Habsburg birlikleri Viyana önlerinde ancak ağır ağır toplandılar.[7] Ordunun savaşa hazır edilmesi büyük güçlüklerle mümkün oldu. Toplar, cephane, asker maaşları eksikti. Joachim'in yeniden kredi alması gerekti. 24 Haziran'da Moldavya (Buğdan) Voyvodası Peter'den 200.000 Macar Guldeni ödünç aldı, bunun yüzbin guldeni nakit, geriye kalanı Polonya'dan getirttiği öküzlerin karşılığı idi. 15 Temmuz'da Pressburg/Bratislava'da kamp kuruldu. Joachim yeniden para, top ve cephane istetti. İstediklerinin yerine, ordu kampına "Türk'e dair kitapçıklar, Türk vaazı ve duası" geldi.

Osmanlı birliklerinin yürüyüş hızına oranla Alman ordusu inanılmayacak kadar ağır ilerliyordu. 20 Ağustos'ta Gran/Estergon'a varıldı ve orada iki hafta kamp yapıldı. 7 Eylül'de Vişegrad'a gelindi ve orada da çeşitli fırtınalar ve sağanak yağmurlar nedeniyle bir hafta daha kamp yapılmak zorunda kalındı. Bu arada açlık ve hastalıklar yaygınlaştı. Yağmacı askerlerle Macar halkı arasında amansız çatışmalar oldu. Geri dönmeyi isteyen sesler gittikçe daha fazlalaşıyordu. Pek çok kişi sefil koşullarda açlıktan öldü. 15 Eylül'de Waitzen/Vaç önlerinde Tuna aşıldı. Vaç eldeki son kaleydi. Kral Ferdinant'ın kale kumandanı o zamana kadar Joachim'e düşmanın durumuna ilişkin bilgi sağlamıştı, çünkü aynı zamanda Türklerle de bağlantı halindeydi ve 1535'te İstanbul'daki esareti sırasında kendisine birçok iyilikte bulunan ve yeni atanmış olan Buda Beylerbeyi Bali Paşa ile dostluk ilişkisi vardı. Bunun dışında, Joachim ve savaş konseyi, yeterli istihbaratları olmadığı için düşmanın durumu hakkında çok belirsiz ve yanlış fikirlere sahipti. Joachim'e dostça bağlılığı olduğu anlaşılan Voyvoda Peter, Türk birliklerinin faaliyeti hakkındaki tek haber kaynağıydı. Peter Joachim'e, Sultan ertesi baharda muazzam bir orduyla oraya yürüyeceğinden, bir an önce Buda'yı zabtetmesini tavsiye etti. Bu tavsiyenin doğruluğu daha sonra ortaya çıktı.

Türklerle Çatışmalar ve Başarısızlık

15 Eylül'de ilk defa Türklerle karşılaşıldı. Bir grup Türk süvarisi Tuna'nın karşı kıyısına gelip tanımadıkları Elektör Prens Joachim ile konuştular. Başka bir birlik Vaç'a saldırdı ve Alman ordusunun yavaşlığını canlı sataşmalarla alaya alarak geri çekildi. 24 Eylül'de Vaç'ın ilerisinde üç Türk süvari kıtasıyla karşılaşıldı ve bunlar Alman zırhlı süvarileriyle Macar süvarilerinin hücumu üzerine geri çekildiler.

Aynı gün Alman ordusunda başkaldırılar oldu. Askerler paralarını istiyordu.

Fakat ertesi gün Peşte'ye doğru yürünmeye devam edildi ve Türk süvari-

leriyle ilk çatışmalara girildi. Durumu savaş konseyi üyeleriyle birlikte bizzat gözden geçirdikten sonra, 28 Eylül'de Elektör Prens kuşatmayı başlatan emri verdi.

Buda/Ofen ve Peşte kentlerini savunan Türk kumandanı Bali Paşa, tek tük bazı hücum çıkışlarıyla yetindi.

4 Ekim'de top ateşine başlandı. Kısa zamanda kent surlarında önemlice bir yarık açılmıştı. Üç kule öylesine tahrip olmuştu ki, savunma kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldılar. Ertesi gün taarruza geçildi. Herhalde gönülsüzce bir taarruzdu ki, tümüyle başarısızlığa uğradı. Çok geçmeden, Ahmed Paşa emrindeki bir Türk yardım kuvvetinin yaklaştığı haberi gelince, geri çekilme kararı alındı ve 8 Ekim'de geri çekilme başladı. Bu sefer Türkler geri çekilen orduyu takibe aldı ve yeni müsademeler oldu.

Gran/Estergon'da nihayet ordu dağıldı ve Joachim Viyana üzerinden Berlin'e döndü.

Sefer kesin bir şekilde başarısızlığa uğramıştı ve Joachim'in bütün zahmet ve masraflarının karşılığı, sadece horlama ve alaya alınmak oldu. Bu konuda uzman olan ücretli askerler birliğinin komutanı Sebastian Schertlin von Burtenbach, hatıratında özlü bir şekilde şunları yazar "uzunca Viyana önlerinde ormanda yattılar, Türk bir türlü gelmek bilmiyordu, ancak sonbaharda yürüdüler, Peşte'yi kuşatıp, kötü mevzilendiler, düzensiz bir biçimde hücum ettiler ve tüm Hıristiyanlığın alay konusu olarak çekildiler ve 15.000 iyisinden adam kaybettiler, parayı işe yaramaz şekilde ziyan ettiler."

Berlinli Elektör Prens'in komutasındaki sefer, herhalde başarısızlığı yüzünden, Osmanlı tarih yazımında oldukça sınırlı yankı bulur. Bu durumu daha zamanında Peçevî vurgulamıştır:

"Bu, İslâmın başarmak zorunda olduğu en büyük din savaşlarından biri olduğu halde, çoğu tarih yazıcısı hiç sözünü etmez."[8]

Celâlzâde Mustafa, Peşte kuşatmasına ancak kısaca, Sultan Süleyman'ın ertesi yıl giriştiği muazzam ve fetihlerle dolu karşı seferinin ön hikâyesi olarak değinir. Tarihçi Bostan (Ferdî) da tüm bu olayları birkaç satırla geçiştirir. Der ki, Buda Beylerbeyi'nin ulakları Avusturya ve Almanya'dan 80.000 adamlık bir ordunun gelişini bildirdiğinde, padişah derhal Rumeli Leşkerinin ve Yeniçeri bölüklerinin Buda'ya doğru harekete geçirilerek "zararı gidermelerini" (... ızrarını ref'eyleyeler) buyurdu.[9]

Anadolu Beylerbeyi'nin kuvvetleri de seferber olarak Bursa yakınlarındaki Mihaliç'de (bugünkü Karacabey) toplanmaları emredildi.

Mehmed Za'im, olaylara biraz daha fazla ilgi gösterir. Sözkonusu yılda putperestlerin başbuğu, Hersekoğlu (dük oğlu) olarak bilinen kâfirin, -Elektör Prens II. Joachim kastediliyor-, 180 bin şeytandan oluşan bir ordu ile Peşte önlerine gelmiş (... serdâr-ı müşrikînden Hersekoğlu demekle ma'rûf bî-dîn yüz seksen bin leşker-i şeytânîn ile...). Mehmed Za'im burada, savunma ordusundaki birinden, o zamanki Köstendil (bugünkü Kjustendil) Sancakbeyi Hızır Paşa'dan duyduklarını naklediyor. Kâfirlerin 120 bini tüfekli asker (tüfenkendâz) ve geri kalanı atlı imiş. Emektar mücahitler ve tecrübeli serhat erleri, daha önce hiç böylesine densiz ve vahşi bir kâfir güruhu görmemişlerdir. Toplarının ateşi muazzam imiş, surlarda 100 zira (yaklaşık 54 metre) eninde bir gedik açmışlar. İki kent, Buda Beylerbeyi Yahyapaşaoğlu Küçük Balî Bey ve Ulema Paşa emrindeki bazı sancakların kuvvetleri tarafından savunuluyordu. Ölçüsüzce abartarak kuşatmanın kırk gün sürdüğünü ve kâfirlerin her gün taarruza geçtiğini ve her günün onlar için kıyamet gibi olduğunu ekler. Günün birinde bir kurşun kahrolası Hersekoğlu'nu, yani Elektör Prensi Joachim'i, çadırında taarruz için kılıcını kuşanırken bulmuş ve öldürmüş. Bunun üzerine taarruz bırakılmış, toplar gemilere yüklenip Gran/Estergon'a geri çekilinmiş. Ancak kumandanlarının ruhunun cehennemi boyladığını bir süre saklamak için (...serdârleri can cehenneme gönderdiğin mel'ûnlar zâhir etmeyüb...) lânetolasıcalar ertesi gün de Buda'yı topa tutmuş ve öyle kaçmışlar. Ondan sonraki gece müminler uyku uyuyamamış, ortalık öylesine sevinç naraları ve hayır dualarıyla dolu imiş. Ertesi gün Müslümanlar putperestleri takib etmiş ve hezimete uğratmış. Mücahitlere bunun karşılığında rütbelerine göre bahşiş düşmüş.[10]

Bosna Sancakbeyi Ulema Pascha (Boissard, Jean Jacques: Vitae et icones Sultanorum Turcicarum, Principum Persarum aliorumque.. Frankfurt 1595.)

Peçevi'ye Göre Savaş

Fünfkirchen/Peç doğumlu tarihçi İbrahim Peçevi, olayları biraz daha mesafeli ve ayrıntılı inceliyor. Peçevi istihbaratını Bosna sancağının kuvvetleri arasında Sancakbeyinden ve onun vekilinden sonra taşra süvari birliğinin en önemli askerî kumandanlığı olan Alay-

*Buda ve Peşt'in daha sonraki yıllarda Hıristiyanlarca kuşatılması. Kaynak: Ortelius, Hieronymus,*Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen... mit den Türcken... geschehen, *Nürnberg 1620.*

beyi olarak kaledê mahsur kalan dedesinden edinmiştir. Buna ilâveten "kâfirlerin tarih kitaplarından" (muhtemelen özellikle de Istvanffy'nin *Rengi Hungarici Historia*'sından) yararlanmıştır. Peçevi olayların ön hikâyesini anlatır, -sonuçlarından dost Fransa Kralı'nın padişahı haberdar etmiş olduğu- Speyer Reichstag'ını bilmektedir ve Alman Prensleri arasındaki Fransız taraftarlarının bu girişimi önleme çabasından söz eder. Fakat sonuçta bütün "dük köpekleri ve Prens ve Kral olan köpekler" (ki bu ifade Osmanlıca'da şöyle kafiyelenir: "Cümle hersegler ve begler ve kral olan segler"), her biri gücü yettiğince, 100 binden fazla adamdan oluşan bir ordunun toplanmasına katılmış. Fransızların bir elçisinin haber vermesi üzerine, Bosna Sancakbeyi Ulema Paşa hemen Buda'ya gönderilmiş. Rumeli Beylerbeyi'ne de kuvvetlerini Sofya'da toplaması emredilmiş.

Semendire / Smederovo Beyi Dukakinzâde Mehmed, Pozega Beyi Yahyapaşazade Mehmedoğlu Arslan Bey, Köstendil Beyi Hızır Bey, Klis Beyi Murad Bey ve Alacahisar (bugünkü Yugoslavya'nın Kruşevac'ı) Beyi, Ulema Paşa ile birlikte Buda'ya sevkedildi. Yeniçerilerin kumandan vekili (segbânbaşı) adamlarının üçbiniyle Peşte'ye gitmişti. Kalenin topa tutulmasında kâfirlerin var güçleriyle hücum ettiği ve hiçbirinin kaleye giremediği anlatılır. Ancak Karahersekoğlu ile ilgili hikâyenin hiç de öyle olmadığı da Peçevî'nin yazdıkları arasında. Elbette Almanların kampı, hele kumandanlarının çadırı, Türk toplarının menzili dışında bulunuyormuş. Doğrusu, komutanların nafile taarruz üzerine başkumandanları "Brandeburski Herseği köpek Yuakim"in yanında toplandığı ve ricata karar verdiği biçimindeymiş.

Elektör Prens II. Joachim Türk kaynaklarında "Hersekoğlu" (Dükün oğlu) ya da daha da kesin bir tanımla "Karahersek" (Kara Dük) olarak geçer. Bu tanım, tüm Brandenburg süvarilerinin kuşandığı ve pırıl pırıl ışıldayan siyah zırhdan dolayı ona bu adı takan Macarlara aittir. □

[1] "Kanuni Sultan Süleyman'ın Almanya seferinde Alman ordularının başkumandanı olarak Joachim"in birinci bölümünün devamı. *Turih ve Toplum*, sayı 49, (Ocak 1988).

[2] Nicolaus Leuthinger: *Scriptores de rebus historibus Marchiae Brandenburg*. 1729, s.174.

[3] *Roemischer und küniglicher Maiestat Mandat/so...zu Speir*. (Roma ve Kraliyet Majestelerinin verdiği yetkiyle/... Speyer'de), Speier 1542. (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin Ui 2157/200) s.1.

[4] Walter Friedensburg: *Kurmaerkische Staendeakten aus der Zeit Kurfurst Joachims II.* (Elektor Prens II. Joachim'in zamanına ait Prenslik Evrakı), 1. Cilt 1535-1550. München 1913, s.161, 193 vd.

[5] Martin Luther: *Werke*. Kritische Gesamtausgabe. (Martin Luther: Eserleri. Eleştirili Toplu Eserleri). 4. Bölüm. Mektuplar, 10. cilt, Weimar 1947.

[6] Hartmut Bobzin: "Martin Luthers Beitrag zur Kenntnis und Kritik des Islams" (Hartmut Bobzin: Martin Luther'in Islamın bilinmesine ve eleştirisine katkısı), *Neue Zeitschrift fur systhematische Theologie und Religionsphilosophie*, 27 (1985), 262-289, s.284.

[7] Seferin seyrine ilişkin ayrıntılar için bak.: Hermann Traut: Kurfurst Joachim II. von Brandenburg und der Turkenfeldzug vom Jahre 1542 (Hermann Traut: Elektor Prens II. Joachim ve 1542 yılının Türk seferi), 1892. Christian Meyer: "Die Feldhauptmannschaft Joachims II. im Türkenkriege von 1542" (II. Joachim'in 1542 Turk savaşındaki başkumandanlığı), *Zeitschrift fur preussische Geschichte und Landeskunde*, 16 (1879), 480-538 ve ayrıca: Otto Clemen: *Zum Türkenfeldzug des Kurfursten Joachim II. von Brandenburg, 1542*, (Brandenburglu Elektör Prens II. Joachim'in 1542'deki Türk seferi üzerine), *Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte*, 34 (1939), 88-96.

[8] Ibrahim Peçevi: *Tarih*, I. cilt, Istanbul 1866, s.232-238.

[9] Bostan (Ferdi): *Tarih-i Sultan Süleyman*, Handschrift Hist. Osm. 42 der Österreichischen Nationalbibliothek Wien. (Viyana Avusturya Milli Kütüphanesi Tarih El yazmaları No.42).

[10] Mehmed Za'im *Cami et-tevarih*. Handschrift Hs.or.5961, Blatt 302 b der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin (Berlin Prusya Kültür Varlığı Devlet Kütüphanesi'nin 5961 sayılı orijinal el yazması, yaprak 302 b).

Fahir İz'le Söyleşi

"Bilim Adamının Görevi, Her Soruna Açık Seçik Açıklamalar Getirmektir"

GÜNAY KUT

— Efendim, bizim ülkemizde, özellikle sizin kuşağınızdaki bir profesör genellikle en çok iki dil bilir. Fakat, siz dört dili (İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Almanca'yı) konuşup yazmadaki ustalığınızla tanınıyorsunuz. Bu zemini size hazırlayan etkenleri anlatır mısınız? Ağabeyiniz merhum Mahir İz'in dil öğrenmenizdeki rolü ne idi?

— Kendimi bildim bileli yabancı dillere merakım vardı. İlkokulu Ankara'da bitirdim. O yıl babam hastalandı. Ailece İstanbul'a taşındık. Babam aynı yıl öldü. Mahir ağabeyim benim yabancı dil tutkumu bildiği için, beni İtalyan Lisesi'ne yazdırdı. Ortaokulu orada bitirdim. niçin İtalyan Lisesi diyeceksiniz. Çünkü yabancı okulların en ucuzu oydu. Liseyi bir Fransız okulunda okudum. Ağabeyim orada öğretmendi. Bize indirim yaptılar. Son sınıfta sınavla Galatasaray'a geçtim. Liseyi orada bitirdim. Bu okullarda İngilizce'ye de başladım. Fakülteye girince hocam Prof. Rahmeti Arat'ın bulduğu bir bursla üç yıl yaz tatillerinde Berlin'e gittim. Yabancılar için açılan Almanca kurslarını bitirdim. Fakülteyi bitirince Hükümetce Almanya'ya gönderildim ve Savaş çıkıncaya kadar bir yıl kaldım. Ayrıca, ağabeyim benim için bir İngilizce hocası tutmuştu. İngilizce'mi ilerlettim. Hocam Fuat Köprülü için çeviriler yapabilecek hale geldim. Daha sonra Londra Üniversitesi'nin daveti ve Prof. Halide Edip Adıvar'la Dr. Adnan Adıvar'ın aracılığı ile İngiltere'ye gittim ve yıllarca Londra ve Oxford Üniversitelerinde Türk Dili ve Edebiyatı okuttum. İşte dört yabancı dilin hikâyesi.

— Siz Oxford'da bulunduğunuz on bir yıl içinde Türkçe-İngilizce, İngilizce-Türkçe çok önemli iki sözlük hazırladınız. Bu sözlükler hâlâ elimizde. Bu sözlükleri kaç yılda ve hangi koşullarda hazırladınız?

— İngiltere'ye gittikten bir yıl kadar sonra Mr. H.C. Hony adında birisi ile tanıştım. Cambridge Üniversitesi'nde Doğu dilleri okumuş. Bir ara konsolosluklarda çalışmış. Genç yaşta emekli olarak İngiltere'nin güneyinde çiftçilik yapmağa başlamış. Mr. Hony bana, Türkçe'den İngilizce'ye bir sözlük hazırlamak için bir Türk'le çalışmak istediğini söyledi. İşte Türkçe-ingilizce daha sonra İngilizce-Türkçe sözlükler üzerinde yedi yıl süren çalışmalarımız böyle başladı. Bu sözlüklerin bir özelliği var. Her iki dilde de sözcük sayısından çok deyimler üzerinde durduk. Türkçe için Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi, Refik Halit gibi yazarların eserlerini taradık. Ayrı ayrı çalışıyor, sık sık buluşarak notlarımızı karşılaştırıyorduk.

— Siz eski Türk edebiyatı Profesörüsünüz. Fakat bildiğim kadarıyla mezuniyet teziniz eski Türk dilinin önemli yadigârlarından Miracname üzerine doçentlik teziniz de Abdülhak Hamit üzerinedir. Bu konuları seçmenizin sebepleri nelerdir?

— Hocamız Fuat Köprülü ile daha çok eski Türk edebiyatı üzerinde durduk. Yeni Türk Edebiyatı kürsüsünün kurulması daha sonradır. Rahmeti Arat Hocamız ise, bildiğiniz gibi, genellikle Uygurca, Türk lehçeleri ve Çağatayca ile meşgul olurdu. Uzun yıllar, sonradan yayımladığı *Kutadgu Bilig* ve *Baburname* üzerinde çalıştı. Tek nüshası Paris'te Milli Kütüphane'de olan Uygur harfli Çağatayca *Miracname*'yi mezuniyet tezi olarak bana kendisi verdi. Doçentlik tezine gelince, savaşın başladığı hafta Almanya'dan döndük. Bizleri hemen askere aldılar. Erzurum'da iki kış geçirdim. Doçentlik tezimi orada, kütüphanelerden uzakta hazırladım. Yalnız Erzurum Lisesi'nin zengin kütüphanesinden yararlandım. Konuyu Rahmeti Bey'le birlikte seçtik. Orada hazırlanabilecek bir konu olsun dedik. "Hâmid'in Dili ve Üslubu" adlı doçentlik tezi böyle meydana geldi.

Bu arada, sizin aklınızdan geçen, fakat sormadığınız bir soruya da cevap vereyim. Niçin doktora yapmadım?

Profesör Fahir İz, 30 Nisan 1911'de İstanbul'da doğdu. İlköğrenimini İtalyan ilkokulunda, ortaöğrenimini Galatasaray'da tamamladı. 1938 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. 1943-48 yılları arasında School of Oriental and African Studies (SOAS)'te Londra'da, Oxford Üniversitesi'nden aldığı davet üzerine 1948-49 yıllarında Oxford'da ve 1950-54 yıllarında da yine SOAS'ta öğretim üyeliği yaptı. 1954 yılında profesör olarak İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nde görev alan Prof. İz bu görevini emekli olduğu 1970 yılına kadar sürdürdü. 1970-76 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri, Chicago Üniversitesi'nde öğretim üyeliğini sürdürdü. Boğaziçi Üniversitesi'nden almış olduğu davet üzerine 1976 yılında Türkiye'ye döndü ve 1985 yılına kadar bu üniversitede çalıştı. Evli ve bir çocuk babasıdır.

Ben 1941 sonunda doçentlik imtihanını verdim. O tarihe kadar akademik kariyer için doktora mecburiyeti yoktu. Bu yüzden, Prof. Ahmet Ateş'le aynı tarihler de doçentlik tezlerimizi verdik ve doçent olduk. Yurtdışında okuyanlarda da doktora aranmıyordu. İngilizce profesörü Vahit Turhan, Felsefe profesörü Vehbi Eralp vb. doğrudan doğruya asistan ve doçent oldular. Almanya'da okuyanlar zaten üniversiteden mezun olurken Doktor ünvanını alırlar. Üniversiteye sonradan katılan Ahmed Hamdi Tanpınar, Hilmi Ziya Ülken, Mükrimin Halil, Cavit Baysun vb. gibi birçok hocada da doktora aranmadı. İlk edebiyat doktoru Ali Nihat Hocamızdır. Doktorasını 1922'de vermiş, on yıl orta öğretimde çalışmış, 1933 Üniversite reformunda, yukarıda saydığım hocalarla birlikte üniversiteye alınmıştır. Türk edebiyatında ikinci doktora Prof. Mehmet Kaplan'ınkidir. 1942'de verilmiştir. Çünkü artık doktora akademik kariyer için mecburî olmuştur.

— Bir süre Prof. Reşit Rahmeti Arat'la onun asistanı olarak çalıştınız. Bunun dışında Prof. Fuad Köprülü ile de çalışmalarınız oldu. Bize bunlardan biraz söz eder misiniz?

— Ben üniversitede okurken öğrenci-asıstan olarak Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne alındım. Bir yandan Fuad Köprülü'ye İngilizce ve İtalyanca'dan çeviriler yaptım ve bu sayede çok şey öğrendim. Köprülü Hoca Ankara'ya taşınma hazırlıklarına başlayınca daha çok Rahmeti Arat Hoca ile çalıştım. Her ikisiyle de çalışmalarım ve temaslarım mezun olduktan sonra da devam etti.

— 1959 yılında 16 kişilik bir grupla dünyadaki eğitim sistemini inceleyerek Türkiye'deki eğitim sistemi üzerinde bir rapor hazırladığınızı biliyoruz. Bu bilimsel geziden ve rapordan bahseder misiniz? Raporunuz basıldı mı?

— Evet, bu rapor Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca olarak basıldı. 27 Mayıs'tan sonra Prof. Ratip Berker başkanlığında, eski eğitim bakanlarından Hasan Âli Yücel, Prof. Turhan Feyzioğlu, eğitimci Ekrem Üçyiğit vb.nin dahil olduğu 11'ler Komisyonu bu raporu inceledi ve uygulanmasına karar verdi.

— 1960 yılında ihtilalden hemen sonra Moskova'da Uluslararası Doğubilimciler Kongresi'ne katıldınız. Bu kongrede de grubun başkanı idiniz. Bu kongreye kimler katıldı ve ne gibi bildiriler sunuldu?

— 1960 Ağustos'unda Moskova'da toplanan Uluslararası Doğubilimciler kongresine kalabalık bir heyetle katıldık. Heyette Prof. Ömer Lütfi Barkan, Tahsin Banguoğlu, Ahmet Ateş, Oktay Aslanapa, Ahmet Şükrü Esmer vb. vardı. Fahri Korutürk o sırada Moskova büyükelçimizdi. Heyetimize yardımlarını unutamam. Kongre sonunda Orta-asya'ya bir gezi düzenlendi. Taşkent, Semerkant ve Buhara'da incelemelerde bulunduk. Ben ayrıca Baku'ya gittim. Üniversite Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ndeki meslekdaşlarla tanıştım.

— Türkiye'ye 1954 yılında profesör olarak döndünüz ve 1971 yılında da kendi isteğinizle emekli oldunuz. 1954-71 yılları arasındaki çalışmalarınızdan ve o yıllardaki öğretimden biraz sözeder misiniz?

— İstanbul Üniversitesi Eski Türk Edebiyatı Kürsüsüne atandığım vakit duyduğum en büyük eksiklik, eski edebiyatın, özellikle düzyazı dalında derslerde, seminerlerde kullanılacak derli toplu bir kitap olmaması idi. Sonunda hem düzyazı hem de manzum metinlerden oluşan üç ciltlik bir seçki meydana geldi. Sizin de yakından bildiğiniz gibi, kitapları bin güçlükle kendim bastırmak durumunda olduğum için, düz yazının ikinci cildi ile Çağatay edebiyatı metinleri kaldı. Bunlar da genç kuşak araştırmacılarını bekliyor.

— RCD adlı kültürel bir kuruluşun İstanbul'daki başkanlığını yaptığınız. Bu kuruluş neydi ve kültürel faaliyetleriniz nelerdi?

— RCD Türkiye, Iran ve Pakistan arasında işbirliği için kurulmuş bölgesel bir gelişme örgütü idi. Ben bunun kültür kolunun Türkiye sorumlusu idim. Türk kültürünü öteki iki ülkeye tanıtmak için çeşitli yayınlar yaptık. Daha çok da edebiyat ürünlerini çevirttik.

— İstanbul'dan emekli olduktan sonra 1971-76 yılları arasında Amerika'da The University of

Chicago'da öğretim üyeliği yaptınız. Bu yıllar arasındaki çalışmalarınızı ve Amerika'daki öğretim sistemini kısaca anlatır mısınız?

— İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ve Amerika'da Ortadoğu dillerinin ve edebiyatlarının öğretilmesine önem verildi. Bu arada birçok üniversitelerde Türk dili, edebiyatı, tarihi, kültürü okutulmağa başlandı. Ben de Şikago Üniversitesi'nde Türk edebiyatı okuttum. Bir yandan da Hollanda'da İngilizce olarak yayınlanan *İslam Ansiklopedisi*'ne Türk Edebiyatı üzerinde yazdığım makalelere devam ettim. Ve İngilizce bir Türk hikâyeleri seçkisi düzenledim. Nermin Menemencioğlu ile bir şiir seçkisi hazırladık. Uzun birer girişle o, modern Türk şiirini, ben de Divan, Halk ve Tekke şiirlerini tanıtmağa çalıştık.

— Bir araştırmacı olarak Türkiye'deki kütüphanelerdeki sıkıntılarımız sizce nelerdir?

— Benim öğrenciliğim sıralarında kütüphanelerimiz çok ilkel durumda idi. Kütüphaneci diye bir meslek değil kavram yoktu. İstenilen kitabın bulunması bir sorundu. Kütüphanelere atananlar genellikle yaşlı ve başka bir iş göremeyeceği düşünülen kimselerdi. İtiraf etmek gerekir ki son elli yılda bu alanda çok şey yapılmıştır. Üniversitelerimizde kütüphanecilik bölümleri açılmıştır. Sistemli katalogların hazırlanmasına girişilmiştir. Ancak sekiz on yıldan beri kütüphanelerimiz ciddi sorunlarla karşı karşıyadır. Yurtdışından kitap getirtmek son derece sınırlanmıştır. Süreli yayınları, yeni araştırmaları izlemek güçleşmiştir. Kısacası, kütüphanelerimiz yerinde sayımaya başlamıştır.

— Şikago Üniversitesi'nden Boğaziçi Üniversitesi'ne döndünüz. Boğaziçi Üniversitesi'nde ne dersleri verdiniz?

— Boğaziçi Üniversitesi'ne 1977'de girdim. Sekiz yıl kadar çalıştım. Aslında burada, 1959'da, Robert Kolej devresinde ders vermeğe başlamıştım. Üniversite olduktan sonra, kuruluş devresinde Temel Bilimler Fakültesinde, Dil ve Edebiyat Bölümü Başkanı olarak görev yaptım. Türk Dili ve Edebiyatı ve Batı Dilleri o zaman aynı bölümde idi.

— Şikago Üniversitesi'nde iken Cumhuriyet'in kuruluşunun 50. yılı için milletlerarası bir kongre düzenlediniz. Bu kongrenin başkanı idiniz. Bu kongreye Türk ve dünya bilim adamlarından kaç akademisyen katıldı? Bu kongrenin özelliği neydi?

— 1973'de, Cumhuriyet'in ellinci yıldönümünde Şikago'de büyük bir kongre düzenlendi. Bir yıl önce üniversite öğretim üyeleri arasına katılan Osmanlı tarihi uzmanı Prof. Halil İnalcık'la birlikte, Türkiye ve Amerikan üniversitelerinden birçok kişiyi Kongre'ye davet ettik. Prof. Tarık Zafer Tunaya, Gündüz Ökçün, Metin And, Talat Halman vb. kendi dallarında bildiriler verdiler. Genelkurmay da temsilci gönderdi.

— Türk Dili ve Edebiyatı alanında yapmayı planlayıp gerçekleştiremediğiniz projeleriniz oldu mu? Eğer olduysa bunları neler engelledi?

— Oldu. Yukarıda sözünü ettiğim seçkiyi tamamlamak ve bir edebiyat tarihi yazmak isterdim. Edebiyat tarihi yazamadığıma değil, sadece Seçki'yi tamamlayamadığıma üzülüyorum. Bakınız neden:

Şikago'da iken, Hollanda'da İngilizce ve Fransızca olarak yayınlanan *İslam Ansiklopedisi*'ne eski ve yeni Türk edebiyatının tanınmış kişileri üzerine makaleler yazdığımı söylemiştim. Bunların çoğu araştırma ürünü birer küçük monografi idi. Bu araştırmalar sırasında bir Türk edebiyatı tarihi için vaktin daha çok erken olduğu kanısına vardım. Anlatayım. Batıda edebiyat tarihinin kişileri, sorunları, devreleri vb. üzerinde uzmanlarca yazılmış düzinelerle monografi vardı. Edebiyat tarihçisinin yapacağı, bunları kendi açısından değerlendirip bir sonuca varmaktır. Bizde bir edebiyat tarihçisinin, kitabını yazarken ayrıntılarına kadar herşeyi yeni baştan araştırması ve bütünü kurması gerekir. Çünkü güvenilir monografiler parmakla sayılacak kadar azdır. Mevcut kaynaklar genellikle birbirini tekrar eder. Bu konuyu burada açmanın yeri değil. Bir iki tipik örnek vereyim: Mehmet Emin Yurdakul'un "Türkçe Şiirleri"i kimin etkisi ile yazdığı, Halide Edip Adıvar'ın Anadolu'ya katılmasının ve Avrupa'ya gitmesinin hangi şartlarda gerçekleştiği, Refik Halit Karay'ın ne zaman ve niçin yurttan ayrıldığı, Mehmet Akif Ersoy'un niçin Mısır'a gittiği vb. gibi ayrıntılar, birçok kaynakta belirsiz ve masalsı rivayetlere dayanarak anlatılır. Bilim adamının görevi her olguya, her soruna açık seçik açıklamalar getirmektir. Bunların yapılmış olduğu monografiler ortada olmadıkça sağlıklı bir bütün nasıl kurulabilir?

— Hocam, siz Türk Dil Kurumu üyesisiniz. Sizce dilde arılaşma hangi ölçüde amacına ulaştı. Dilde arılaşmadan ne anlıyorsunuz?

— Bu yüzyılın başlarında Mehmet Necip'in (Türkçü Necip) İzmir gazetelerinde yayınladığı, sade Türkçe'yi savunan, sürekli yazılar, o sıralarda görevle İzmir'de bulunan Ömer Seyfettin'i çok etkiledi. On yıl sonra Selânik'te *Genç Kalemler* dergisinde Ömer Seyfettin'le Ali Canip'in önayak olduğu *Yeni Lisan* hareketi açıkça Mehmet Necip'ten esinlenmiştir. Türkçülük hareketinin önderi büyük düşünür Ziya Gökalp da bunu benimseyince sade Türkçe akımı genç yazarlar ve şairler arasında yayılmaya başladı.

Dil üzerindeki birçok yazımda vurguladığım gibi, 1920'lerde bu hareketi izleyen yazarlar ve şairlerin sayısı gittikçe artıyordu. Ancak bu akımın okul kitaplarına, bilim terimlerine, resmi yazışmalara ve gazete diline girmesi ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Bugün Öztürkçe'ye karşı olanlar da, farkında olmadan, sade Türkçe yazmaktadırlar. Bugün artık dilde sadelik bir sorun olmaktan çıkmıştır.

Cumhuriyet döneminde başlayan, dili sistemli bir şekilde sadeleştirme hareketini bugünkü kuşaklar kavrayamazlar. Bunu yeterince vurgulamak için bu hareketten önceki günlük gazetelerden üç örnek vereceğim:

1) Bir ilân: "Şehremanetinden: Anadoluhisarı şube-i idariyesi nezafet-i fenniye hayvanatından yedi re's tay şehr-i halin yirmi beşinci pazar günü kablezzeval alafranga saat onda Üsküdar Esp Pazarı'nda bilmüzayede füruht edileceğinden" talip olanların yevm ve saat-i mezkûrda memur-u mahsusa müracaatları." (*Tanin,* 18.1.1925).

2) Bir haber: "Mezbahada ekle salih olmadıkları için bu ay birçok hayvan ahşası imha edilmiştir. Hayvanat-ı ganemiyeden 5871 ahşa ve hayvanat-ı bakariyeden 501 ahşa imha olunmuştur. Bu hayvanların ahşası bazı hastalıklarla ekle gayrı salih bir hale gelmiştir." (*Akşam,* 6.1.1926).

3) Bir haber: "Emval-i gayrı menkulenin muamelat-ı tasarrufiyesinde tapu senedatı ile kayıtlarında alâkadaranın fotoğrafileri ilsak olunması hakkındaki kanun devair-i aidesine tebliğ olunmuştur." (*Akşam,*, 12.2.1926).

Bu durumda olan gazete dili 1932'den sonra gittikçe sadeleşerek elli yılda bugünkü biçimini almıştır.

— Son bir soru daha Hocam, Türk nazım ve düzyazısı için düşünceleriniz nelerdir?

— Eski Türk edebiyatında nazım ve düzyazı çok ayrı biçimlerde gelişmiştir. Bu durumun açıklığa kavuşması için, divan şiiri üzerinde, dil bakımından, bir

iki saptama yapmakta yarar var. Anlatı türüne giren ya da öğretici nitelikte olan mesnevileri bir yana bırakırsak, divan şiirinde kaside, gazel, musammat, vb. gibi türlerde çok sınırlı bir söz dağarcığı vardır. Abartmadan diyebiliriz ki yedi-sekiz yüz demirbaş sözcük binlerce kez bu şiirlerde yinelenir. Divanlarımızı fişleyecek olsak bu bir avuç söz şu kümelerde toplanır: Doğa: dünya, güneş, ay, yıldız, gök, bulut, deniz, dalga, yel, şimşek, vb.vb., insan gövdesi: saç, baş, alın, yüz, göz, kaş, kirpik, el, parmak, vb.vb., belli başlı ağaçlar, çiçekler, değerli taşlar, madenler, hayvanlar, kuşlar, böcekler, konut ve eşyası, giyecekler, takılar, kokular, renkler, savaş, içki meclisi, en çok kullanılan sıfatlar ve fiiller. Bu saydıklarımıza oranla daha seyrek kullanılan başka kümeleri de katarsak bin sözcüğü pek aşmayan bir sözlük elde ederiz. İşte divan şairi bu sınırlı sözlük içinde dolaşır. Bunun dışına çıktığı nadirdir. Divan şairinin dili deyince başlıca bu sözlüğü anlarız. Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına, yani İstanbul'da büyük bir saray ortamı oluşuncaya kadar, bu sözlüğün yüzde 60-70'i Türkçe'dir. Onbeşinci yüzyılın sonunda ve 16, 17, 18. yüzyıllarda ve 19. yüzyılın ilk yarısında bu sözlükteki Türkçe oranı, şairine göre, yüzde yirmiye, yüzde ona düşer. Yani şiir dili Arapça ve Farsça'nın tutsağı olur. Tek tük bu eğilime uymayanlar, bundan yakınanlar olmuşsa da genel akım budur. Göz yerine *Çeşm,* kaş yerine *ebru,* diş yerine *dendan,* çene yerine *zenehdan* vb. demek daha ince daha 'şairane' sayılmıştır. Bütün öteki sözcükler de buna göredir.

Genellikle sanılanın tersine, düzyazıda böyle bir şey olmamıştır. Onbeşinci yüzyıl ortalarına kadar genellikle konuşma diline dayalı olan düzyazı, bu yüzyıldan başlayarak birbirine koşut üç ayrı biçimde gelişmiştir:

1) Halkın konuşma dilini temel alan düzyazı.

2) Arapça Farsça sözlüklerden gelişi güzel sözcükleri alıp, bu dillerin dilbilgisi kurallarına göre kullanan, Türkçe sözlere pek az yer veren, divan şiirinin söz sanatlarından çoğunu benimseyen, şiirde kafiye(uyak)ye karşılık *seci* kullanan ve eskilerce *inşa* adı verilen süslü düzyazı.

3) Bu ikisinin arasında, temeli halkın konuşma dili olmakla birlikte, az çok *inşa* dilinden etkilenen ve yabancı söz oranı yazardan yazara değişen *orta düzyazı.*

Eski edebiyatımızda düzyazı, nazımdan farklı olarak, yüzyıllar boyunca, işte bu üç kolda gelişmiştir. Eski düzyazı ürünlerinin büyük bir bölüğü (halk için yazılanların hemen hemen hepsi) *yalın düzyazı* ile yazılmıştır. Bu ürünlerin çok küçük bir bölüğü *süslü düzyazı (inşa)* ile yazılmıştır. Bu ürünlerin çoğunluğu ise *orta düzyazı* ile yazılmıştır. Yalın ve orta düzyazının amacı anlatılan şeyi okura iletmektir. Süslü düzyazıda da anlatılan bir şey vardır. Ne var ki hüner göstermek merakı ağır basar. □

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLARI:

1. *Pabuççu Ahmed'in Garip Maceraları.* İstanbul, 1961.
2. *A Turkish English Dictionary.* (H.C. Hony ile). Oxford 1947 (ilk baskı).
3. *An English Turkish Dictionary.* (H.C. Hony ile). Oxford 1952 (ilk baskı).
4. *The Concise Oxford Turkish Dictionary.* (A.D. Alderson ile). Oxford, 1959.
5. *Eski Türk Edebiyatında Nesir.* XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortasına kadar seçilmiş metinler, I. İstanbul, 1964.
6. *Eski Türk Edebiyatında Nazım.* 2 cilt. İstanbul, 1966-67.
7. *İngilizce-Türkçe Sözlük.* Ankara, 1974.
8. *Turkish Verse* (Nermin Menemencioğlu ile). London, 1978.
9. *An Anthology of Modern Turkish Short Stories.* Minneapolis, 1978.
11. *Topkapi, il palazzo dei sultani.* Milano, 1980.
11. *Hepimizin Türkçesi* (1985).

MAKALELERİNDEN SEÇMELER:

1. "Ondokuzuncu Yüzyıl Başında Yazılmış Bir Türkçe Piyes," *İ.Ü.Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* XII (1955), 231-256.
2. "Makale-i Zindancı Mahmud Kapudan," *Türkiyat Mecmuası,* XIV (1965), 111-150.
3. "Vak'a-i Osman Han," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1967* (1968), 119-164.
4. "Macuncuzade Mustafa'nın Malta Anıları," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1970* (1971), 69-122.
5. "Barbaros Hayreddin Paşa Gazavatnamesi Üzerine," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1972* (1973), 81-92.
6. "Ottoman and Turkish", *Studies Presented to Professor Niyazi Berkes,* Leiden, 1976.
7. "City Dwellers and Nomads: The Beginnings of Turkish Literature," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,* 8-9(1980-81), 173-178.
8. "Islam and Turkish Literature," *Boğaziçi üniversitesi Dergisi,* 8-9(1980-81), 157-172.
9. "Saltuk-name," *VIII. Tarih Kongresi, II* (1981), 971-977.
10. "Cumhuriyet Devrinde Türk Yazı Dilinin Gelişmesi," *Macit Gökberk Armağanı* (Ankara, 1983), 173-189.
11. "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,* 7 (1979), 61-79.
12. "Atatürk and Turkish Languages Reform", *Altaistic Studies* (1985), 63-72.
13. (Günay Kut ile) "Divân Nazım ve Nesri," *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri,* I-II (İstanbul, 1985), 219-413; 472.
14. "Dilde Moda," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 76. Festschrift Andreas Tietze zum 70. Gebutstag gewitmet von seinen freunden und schülern (1986), 143-149.

Ayrıca *Encyclopedia of Islam*'ın ikinci baskısında şu makaleleri yazmıştır: Atay, Falih Rıfkı; Bâkî Mahmud Abdal; Dâ'i Ahmed bin İbrahim; Dede Korkut; Djanâb Shibah al-Din; Ekrem Bey; Redja'izade Mahmud; Ergin, Osman; Esendal, Memduh Shewket; Eshref, Mehmed; Eshrefoglu 'Abd Allah; Esrar Dede; Eyuboğlu, Bedri Rahmi; Fakiri, Kalkandelenli; Firdewsi; Gahalib dede, Mehmed Es'ad; Gazal; Hamdi Hamd Allah; Ahmet Hashim; Hisar, 'Abd al-Hak(k) Shınasi; Husayn Rahmi; İnal,.Ibn al-Amin Mahmud Kemal; İsma'il Hakkı Alis Han; Karadja Oghlan; Karay, Refik Khalid; Kemal, 'Ali; Khalid Diya; Khalide Edib; Kıssa 3(b) More recent Turkish Literature; Koryürek, Enis Behidj; Köprülü, Mehmed Fuad; Köy Enstitüleri.

Encyclopedia Britannica'da yayımlanan makaleleri ise şunlardır (1967 basımı).

Abdülhak Hamud; Baki; Evliya Çelebi; Fikret, Tevfik; Fuzuli; Galıb Dede; Gökalp, Ziya; Halide Edip Adıvar; Halid Ziya Ushaklıgil; Hüseyin Rahmi Gürpınar; Katıb Chelebi; Kemal Namık; Köprülü, Mehmed Fuad; Naima, Mustafa; Nazım, Hikmet Ran; Nedim, Ahmed; Nef'i; Nevai, Alishir; Orhan Veli Kanık; Reshat Nuri Gültekin; Sadeddin, Hoca; Sait Faik Abasıyanık; Suleyman Chelebi; Turkish Literature; Yakup Kadri Karaosmanoğlu; Yunus Emre.

Dilde Moda*

FAHİR İZ

MODANIN sözlüklerde, ansiklopedilerde, bu konuda yazılmış ayrı eserlerde pek çok tanımı var. En belirgin niteliklerini ve özelliklerini gözönünde tutarak, bunları şöyle özetleyebiliriz: Moda, insanın dış görünüşünde (kılık, kıyafet, saç, sakal, bıyık), takılan, taşınan şeylerde (zinet eşyası, çanta, baston) her türlü ev eşyası gibi şeylerde vb., sağduyuya, mantığa, yarar düşüncesine dayanmayan, salt göreneği izleyen, "başkaları yapıyor" diye yapılan değişiklik ve yeniliktir.

Moda kavramının alanı çok genişletilebilir. Nedenleri, yayılma biçimi ruhbilimcilerce tartışılabilir. Ama, yukarıdaki tanım, sanırım, bizim amacımız bakımından yeterlidir. Ticarî maksatla piyasada moda başlatma dışında, bir modanın nasıl, niçin başlatıldığını kestirmek kolay değildir. Modanın sürükleyici etkisi düşünmeğe vakit bırakmaz.

Kadınlarda sürekli değişen saç modelleri, çanta biçimleri, kısalıp uzayan etekler, erkeklerde daralıp bollaşan pantalon paçaları, uçları kalkık sivri bıyıklar, sonra küçük bir diş fırçasını andıran, burun dibindeki kırpık bıyıklar, daha sonra büsbütün yok olan, son yıllarda ise tekrar moda olan, her biçimden, bıyıklar, uzayan favoriler, gençlerde gür sakallar, vb., moda salgınının somut belirtileridir. Bir zamanlar, şıklık simgesi olarak, "bey"lerin elinden ve başından eksik olmayan baston ve fötr şapkayı bugün ancak çok yaşlı ya da hasta kimseler kullanıyor.

Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz. Ama konumuz modanın kendisi değil.

Acaba dilde de böyle "sağduyuya ve mantığa, yarar düşüncesine dayanmayan, salt göreneği izleyen, 'başkaları yapıyor' diye yapılan değişiklikler ve yenilikler" var mı? Moda dilde de geçerli mi?

Türk yazı dilinin gelişme sürecine bakarak ben buna "evet" diyeceğim. Türk yazı dilinde moda ögesi, çok eski devirlerden beri, etkili olmuştur. Geniş kapsamlı bir araştırmaya konu olabilecek bu konunun ben sadece en göze çarpan yanlarına dokunmakla yetineceğim.

Bu yazıyı Türk dilinin ve edebiyatının, en yetkin, en verimli, en özgün araştırıcılarından, aziz dostum Prof. Dr. Andreas Tietze'nin 70. doğum yılına adamaktan büyük sevinç ve mutluluk duyuyorum.

İslam dini Orta Asya'ya, VIII. yüzyıl başlarında, İran üzerinden geldi. Müslüman olan Türkler, kullandıkları türlü alfabeleri bırakarak, dillerini Arap harfleri ile yazmağa başladılar. Önceleri Çin, Hind, Sogd kültürleriyle temasta olan Türkler bu dillerden çok az sayıda kelime almışlardı. Yeni dinlerinin kutsal kitabını kendi dillerine çevirdikleri zaman da din terimlerini Türkçeden karşıladılar. Yani vaktiyle Budist olan atalarının geleneğini izlediler. Yaklaşık olarak X. yüzyıl sonunda yapıldığını kestirdiğimiz ilk Kur'an çevirisi elimizdedir.[1] Bu eserde Kur'an'daki yüzlerce Arapça dinî terim için Türkçe karşılıklar bulunmuştur: *Kur'ân, âyat, hakk, ahl al-kitâb, hamd, rahîm, kadîr, gafûr, 'alîm, rasûl, kibla, nafs, 'azâb, muşrik, rayb, dalâlat, munâfık, fesâd, zâlim, yavm al-kıyâma, halk, hâlidîn, tawakkal 'ala'llah,* vb., vb. gibi kelimeler, daha sonraları yapıldığı gibi, Arapçadan aynen aktarılmamış, bunların Türkçeleri verilmiştir: *okıgu, belgü, könilig, bitig idileri, ögdi, yarlıkagan, ugan, yazuk örtgen, bilgen, yalavaç, sınar, etöz, kın, ortak katıglı, sizig, yolsuzluk, iki yüzlük, artahlık, küç, kılıglı, kopmak, kün, törütmek, mengü kalıglılar, tenri üze könül urgıl,* vb., vb.

XI. yüzyılın birinci yarısında, İslam-Türk edebiyatının ilk eseri olan Yûsuf Hâs Hâcib'in Kutadgu Bilig'inde, Arapça ve Farsça kelimelerin sayısı, Kur'an çevirisine oranla, oldukça artmıştır. Yine de binlerce Arapça ve Farsça kelimeye Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Sonraları yazı diline yerleşen: *hâlik, mahlûkât, muztarib, muhterem, hesâb, 'akıl, fâide, ebeaî, nazım, zamân, halk, 'asker, muhârebe, harb, endîşe, hizmet, kahraman,* vb., vb. gibi çok sayıda kelimenin Türkçeleri kullanılmıştır: *yaratgan, tınlıglar, munlug, agırlıg, sakış, ukuş, asıg, mengü, koşug, öd, budun, sü, tokış, uruş, sakınç, tapug, tonga,* vb., vb.

Zamanla Orta Asya'da Türk aydınları arasında gittikçe yayılan, bir Arapça-Farsça modası bu durumu değiştirmiş, halkın konuşma dilinden sapılarak, yazı dilinde Türkçe karşılıkları bulunduğu halde, gittikçe artan bir sayıda Arapça ve özellikle Farsça kelimeler kullanılmağa başlamıştır. Orta Asya Türk edebiyatının en parlak çağı olan Çağatay edebiyatı devrinde bu moda almış yürümüştür.

Aynı şey Batı Türkleri için de söz konusudur. Batıya göçen Oğuz Türkleri önceleri kendi dilleri yerine Arapça ve Farsçayı yazı dili olarak kullanmışlar, iki yüz yıllık bir gecikmeden sonra, onlar da Doğu Türkleri gibi kendi dillerini yazıya geçirmişler, XIII. yüzyıldan başlayarak Türkçe ürünler vermişlerdir.

Selçukluların son yıllarında, Anadolu Beylikleri zamanında ve Osmanoğullarının ilk 150-200 yılında, aydınlar halktan büsbütün ayrı bir öbek oluşturmadıkları, çokluk gündelik yaşamda halkla olan bağlantılarını sürdürdükleri için, Türk yazı dili, ayrıcalıklı bir konumda olan Arapça ve Farsçanın gittikçe artan baskısı karşısında bile, konuşma dilinden pek ayrılmamıştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında durum değişti. Düzyazı farklı bir biçimde geliştiği halde, aydınlar arasında yaygınlaşan Arapça-Farsça Modası çok ilginç sonuçlar doğurdu.

Fatih devrine kadar divan şiirinin sınırlı sözlüğünün dörtte üçü Türkçe idi. Istanbul alındıktan sonra büyük şehirde kurulan saray ve ona öykünerek gelişen paşa saray ve konakları çevresinde kümelenen şairler, eski şairlerin yolunu bırakarak, Arapça ve Farsça Modası'na uymakta birbirleriyle yarışa giriştiler. Öyle ki, XV. yüzyıl ortalarına kadar şairlerin, halkın konuşma dilinden alarak rahatça kullandığı yüzlerce demribaş kelime şiir dilinden afaroz edildi:[2] *güneş, ay, yıldız, gök, dağ, taş, saç, yüz, göz, yanak, çene, sakal, kemik... arslan, kurt, tavşan, deve, at, balık, kuş, karga, yarasa, yılan... ev, eşik, yatak, gömlek, beşik, söz, öğüt, ayrılık, korku, uyku, gölge, gemi, toz, kül, yara, inci, altın, gümüş, demir, gün, gece, yaz, kış,* vb., vb.

Bunların yerine şu kelimeler şiir diline yerleşti: *şems* (A), *mihr, hurşîd, âftâb* (F), *kamer* (A), *mâh, meh* (F), *necm, kevkeb* (A), *sitâre, ahter* (F), *semâ, felek* (A), *âsmân, sipihr* (F), *cebel* (A), *kûh* (F), *hacer* (A), *seng* (F), *ca'd, turra* (A), *zülf, geysû* (F), *vech* (A), *rû, didâr, çihre* (F), *'ayn* (A), *çeşm, dîde* (F), *'ârız, hadd, 'izâr* (A), *ruh, ruhsâr* (F), *zukan* (A), *zenahdan* (F), *hilye* (A), *rîş* (F), *'azm* (A), *üstühân* (F), *esed* (A), *şîr* (F), *ze'b* (A), *gürg* (F), *erneb* (A), *hargûş* (F), *cemel* (A), *üştür* (F), *feres* (A), *esb, semend* (F), *hût* (A), *mâhi* (F), *tayr* (A), *murg* (F), *huffâş* (A), *şebpere* (F), *hayye, ef'î* (A), *mâr* (F), *beyt, mesken, me'vâ* (A), *hâne, dâr* (F), *südde, 'atebe* (A), *âstân* (F), *firâş* (A), *bister* (F), *kamîş* (A), *pîrâhen* (F), *mehd* (A), *gehvâre* (F), *kelâm* (A), *sühan* (F), *nuşh* (A), *pend* (F), *firâk, firkat, hecr, hicrân* (A), *cüdâyî* (F), *havf* (A), *bîm, herâs* (F), *nevm* (A), *hâb* (F), *zıll* (A), *sâye* (F), *sefine, fülk* (A), *keştî* (F), *gubâr* (A), *gerd* (F), *remâd* (A), *hakister* (F), *cerîha* (A), *zahm, rîş* (F), *lu'lu* (A), *dür, mervârid* (F), *zeheb* (A), *zer* (F), *fıdda* (A), *sîm* (F), *hadîd* (A), *âhen* (F), *yevm* (A), *rûz* (F), *leyl* (A), *şeb* (F), *şayf* (A), *tâbistan* (F), *şita* (A), *zemistan (F), vb., vb.*

Bunun gibi, gündelik hayatta en çok kullanılan sıfatlar: iyi, kötü, güzel, çirkin, acı, tatlı, sıcak, soğuk, büyük, küçük, yüksek, alçak, kısa, uzun, yavaş, hızlı, katı, yumuşak, uzak, yakın, az, çok, dolu, boş, ağır, yeğni, vb. şiir dilinden sürülerek yerlerine Arapça ve Farsçaları konmuştur. Gündelik hayatta çok sık kullanılan *yemek, içmek, gelmek, gitmek, koşmak, düşmek, ağlamak, gülmek, yaşamak, ölmek,* vb. gibi yüzlerce fiilin türkçeleri bırakılıp, anlama hiçbir şey katmadığı halde, salt şiirdeki modaya uymak için, bu kelimelerin Arapça ve Farsçaları kullanılır olmuştur. Bunun sonucu örneğin "Bilmem buna gülmeli mi yoksa ağlamalı mı?" gibi en basit bir cümle şiir dilinde: "Bilemem eyleyecek hande midir girye midir?" biçimine girmiştir.

---

* *WIENER ZEITSCHRIFT FÜR DIE KUNDE DES MORGENLANDES*
Cilt 76, Festchrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag.
Wien, 1986, s.143-149.

Tanzimat devri edebiyatçıları, Batı'dan birçok yenilikler getirmekle birlikte, yazı dilini Arapça ve Farsça Modası'ndan kurtarma yolunda pek başarı gösterememişler, bu yüzden de, Ali Suavi ve Ahmet Midhat dışında, halkla bağlantı kuramamışlardır. Onların nazım dili, kelime hazinesi bakımından, divan şiirinin dilinden pek farklı olmadığı gibi, genellikle sanıldığının tersine, düzyazıda da, bir iki örnek dışında, sadeliği sağlayamamışlar, eski nesrin yalın, akıcı, güçlü ustaları yanında çok sönük kalmışlardır.[3] Tanzimatçıların dilde başlatıp yaydıkları bir moda *Osmanlı* terimi olmuştur. Eskiden genellikle yalnız Osmanoğulları için kullanılan "Osmanlı" deyimi, Tanzimattan sonra devlet, millet, ordu, tarih ve dil için de kullanılmağa başlamıştır.

Servet-i Fünun edebiyatı devri dilde gericilik akımından da öte bir şeydir.

1878'de anayasayı askıya alıp Meclis'i dağıtan II. Abdülhamid'in büsbütün kişisel bir rejime kayarak devleti ve hükümeti Saray'dan yönetmeğe başlaması ve basını sıkı bir sansürle susturması sonucu, sürgünde ve zindanda olmayan aydınların bir bölümü yurt dışına kaçmış, kalanlar da iyice sinmişti. İşte Servet-i Fünun Edebiyatı bu politik yılgınlık havası içinde ortaya çıktı.

Servet-i Fünun yazarları, bir dereceye kadar Fikret dışında, halktan kopuk, kendi içlerine kapalı, kendi dünyalarında yaşayan bir gençler grubu idi. "Sanat için sanat" amacını güdüyorlar, Tanzimatçılar gibi halka değil, bir avuç seçkin aydına seslenmek istiyorlardı. Şiir dilinin herkesin konuştuğu dilden ayrı olması gerektiğine inanıyorlar, içerikten çok biçime önem veriyorlardı. Bu şartlar altında Servet-i Fünun devrinde dilde yeni bir moda gelişti.

Tevfik Fikret-Cenab Şehabeddin-Halid Ziya üçlüsünün önderliğinde gelişen bu edebiyat, konuşma dilinden uzaklaşmada divan şairlerini geride bırakarak, Arapça ve Farsçanın o zamana kadar hiç kullanılmamış ya da çok az kullanılmış kelimelerini sözlüklerden arayıp bularak, işitilmemiş tamlamalar yaratarak yeni bir dil modası'nı yaygınlaştırdı. Cenab Şehabeddin ile Tevfik Fikret'ten alacağımız birkaç örnek Servet-i Fünuncuların Dilde başlattırdıkları moda hakkında bir fikir verebilir:

sine-i tar-ı şeb-i yelda. mızrab-ı ziya; fecrin hande-i nuru; samt-ı büyût, ezlal-i sükût... (Terane-i Sabah)[4], *ebedi bir esir-i nahcirin / dâm-ı zülf-i heves-penahında; zer-i zülfünde her ham-ı sahir / sanki bir halka-i muziyyesidir / unk-ı ruhumda bağlı zencirin (Giysu-yi Yar)*[5]; *Sema pâk ü cevherin / Meş'alleriyle lâ-yetenahi ve pür ebed / Bir mabed ihtişamını almış, o lâ-yuad / Gözlerle arz-ı hâşi'i seyreyliyor, zemin / Lerzan adımlariyle, çolak kollariyle gâh / Evhama, gâh ümide koşan, daima tebah / Âmalimin bakiyye-i enkaz-ı hârını / Nev-hande bir emel gibi memnun kucaklayan / Sükkân-ı zar-ü hâirinin bir hatar-nişan / Aşube karşısındaki vaz'ı hasarını / Temsil eden huşu-ı zeliliyle mühtehil / Sergeşte, bekliyordu... (Gökten Yere)*[6].

Türkçeyi çıkmaza sürükleyen bu gidiş karşısında halkın konuştuğu dili savunan Ahmet Midhat'ın sert tepkisi[7] büyük bir tartışma başlattı ise de, bu akımı durduramadı. Bu arada Mehmed Emin ile Rıza Tevfik'in şiirleri ilginç ve değişik denemeler olarak görüldü.[8]

Tanzimat'tan sonra Batı ile her türlü ilişkilerin artması sonucu siyaset, ticaret ve kültür alanlarında Batı dillerinden birçok kelime alınması doğaldı. Bu yeni yabancı kelimeler çokluk İtalyanca ve Fransızca'dan alınmıştır. Şemseddin Sami'nin yüzyılın sonunda yayınladığı sözlükte[9] bunları toplu bir biçimde görmek mümkündür. Bu Batı kökenli sözcükler, özellikle Fransızcaları, toplumda ancak Batı'ya gözü kapalı öykünen "züppe" tipleri arasında yeni bir moda haline geldi. Bu tipler devrin kimi romanlarında başarı ile canlandırılmış ve taşlanmıştır.[10] Ancak bu yabancı sözler normal konuşmada ve yazı dilinde göze çarpacak bir boyuta çıkmamıştır.

Geçen yüzyılın sonlarında ve özellikle bu yüzyıl içinde gittikçe yaygınlaşan bir eğilim vardır ki, konumuz bakımından çok ilginçtir. Türkçeye İtalyancadan geçen ve halkın konuşma diline kadar inen birçok kelime vardır: *taraça, mobilya, kitara, sera, patente,* vb., vb.

Zamanla bunlar "kibar" çevrelerde "bayağı" görülmeğe başlamış, bunların yerine Fransızcaları yeğlenir olmuştur. İşte 1900'lerden sonra günümüze kadar gelen bu İtalyanca-Fransızca çekişmesi bir Dil Modası'nın bütün özelliklerini göstermektedir. Sağduyuya, mantığa dayanmadığı halde salt "halkın ağzına düştüğü için" "seçkinler" ya da "kibarlar"ca bunlardan kaçınma eğilimi başlamış ve bu İtalyanca kökenli kelimeler "avam"a bırakılarak "seçkinler" arasında bunların Fransızcaları yaygınlaşmıştır. Birkaç örnek:

mobilya (it. mobilia) yerine *möble* (fr. meuble), *kitara* (it. chitarra) y. *gitar* (fr. guitare), *riziko* (it. risco, rischio) y. *risk* (fr. risque), *roba, uruba* (it. roba) y. *rob, rop* (fr. robe), *taraça* (it. terrazza) y. *teras* (fr. terrace), *sera* (it. serra) y. *ser* (fr. serre), *peruka* (it. perruca, parrucca) y. *perük* (fr. perruque), *mızıka* (it. musica) y. *müzik* (fr. musique), *akordo* (it. accordo) y. *akort* (fr. accord), *duka* (it. duca) y. *dük* (fr. duc), *balerina* (it. ballerina) y. *balerin* (fr. ballerine), *kanto* (it. canto) y. *şan* (fr. chant), *mantinota* (it. mantenuta) y. *metres* (fr. maîtresse), *kontrato* (it. contratto) y. *kontrat* (fr. contrat), vb.

Zamanla bu kelimelerin kimisinde *(roba, mızıka, kanto)* anlam kayması olmuş, *mantinota* ise argo sözlüğüne geçmiştir.

Günümüze gelince, Arapça-Farsça modasına karşı ilk bilinçli tepki II. Meşrutiyet'ten sonra başlayan Yeni Lisan akımı oldu. Ne var ki bu akım sınırlı yazarlar çevresini aşamadı. Okul kitaplarının dili, resmi yazışma, gazete ve bilimsel yayın dili, hemen hemen eskisi gibi sürüp gitti.[11]

Yazı dili sorunu, ancak, 1932'de başlayan Dil Devrimi ile, sistemli bir biçimde, ele alındı. Kırk elli yıl içinde yazı dilindeki ana sorunlar çözüme bağlandı. Türkçe karma bir dil olmaktan kurtuldu. Diriltme, türetme, yaratma yolları ile arılaşan ve zenginleşen Türkçe dengesini bulma yoluna girdi.

Bu sağlıklı süreç içinde bile, bugünkü yazı dilinde bir Moda'dan söz edilebilir sorunun niteliğini göstermek için dildeki bu yeni moda'ya kısaca değinmekle yetineceğim.

1. Hiçbir gerekseme olmadığı halde, salt bir yazarın başlattığı moda'ya uyarak, bir Türkçe ya da Türkçeleşmiş kelimenin yerine başka bir kelime kullanma eğilimi. Örnekler: a) Yazı dilinde bin yıldır kullanılan Türkçe[12] *bütün* kelimesi yerine çok seyrek (ancak iki üç metinde) raslanan *tüm* kelimesini yaygınlaştırmak. b) konuşma dilindeki *geçen* kelimesini afaroz ederek, bunun yerine, yazı dilinde, yanlış olarak *geçtiğimiz*'i yaymak. c) *gittikçe, git gide, giderek* kelimelerinden ilk ikisini yazı dilinden sürüp her üçünün yerine *giderek* yazmak. d) tedirginlik, kaygı anlamlarını da içeren *kuşku* sözünü yanlış olarak *şüphe* yerine kullanmak ve yazı dilinde kavram kargaşasına yol açmak. e) Halkın bin yıldır kullandığı ve herkesin anladığı *şehir* kelimesini atıp, soğdça'dan gelmiş *kenti* (öztürkçe sanıp) yaygınlaştırmak, vb., vb.

2. Türkçesi olduğu ya da kolaylıkla türetilebileceği halde bir kelimenin Fransızca ya da İngilizcesini kullanmak: Binlerce örnekten birkaç tane: *gecikme, cankurtaran, dokuma, kesik, tiftik, havabilimi, mezecisucukçu, sınıflama, karma hükümet, yarar, okyanusbilimi,* vb., vb., yerine: *rotar* (fr. retard), *ambülans* (fr. İng. ambulance), *tekstil* (fr. textile), *kupür* (fr. coupure), *moher* (İng. mohair), *meteoroloji* (fr. météorologie), *şarküteri* (fr. charcuterie), *klasman* (fr. classement), *koalisyon* (fr. coalition), *avantaj* (fr. avantage), *oşinografi* (İng. oceanography) vb., vb.

Bu iki eğilim genişler ve yaygınlaşırsa yazı dilinde yeni sorunların çıkması beklenebilir. □

---

[1] İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi Yazmaları No. 73.

[2] Fahir İz, *Türk Edebiyatında Nazım*, I Divan Şiiri, İstanbul, 1967, Giriş LV-LXXII.

[3] Fahir Iz, *Ottoman and Turkish*, Donald P. Little (ed.) Essays on Islamic Civilization, presented to Niyazi Berkes, Leiden, 1976.

[4] ve [5] Cenab Şehabeddin: Kemal Akyuz, *Batı Te'sirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Üçüncü baskı, Ankara, 1970, 320-322 ve 317-318.

[6] Tevfik Fikret: Kenan Akyüz, aynı eser, 278-280.

[7] Ahmet Midhat, *Dekadanlar*, *Sabah* gazetesi, 1 Mart 1313 (12 Mart 1897).

[8] Fahir İz, *Bölükbashı*, Rıdâ Tewfik, Encyclopaedia of Islam, New Edition, Supplement, s.v.

[9] Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Istanbul, 1317H(1899).

[10] Ahmed Midhat, *Eflatun Bey ile Rakım Efendi*, İstanbul, 1876, Recaizade Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, İstanbul, 1896/1898, Hüseyin Rahmi, *Şık*, 1889 ve *Şıpsevdi* 1901/1911.

[11] Fahir İz, *Cumhuriyet Devrinde Türk Yazı Dilinin Gelişmesi*, Macit Gökberk'e Armağan, Ankara, 1983, 173, 189.

[12] Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1978, s.v.

Hüseyin Kazım'ın Yayımlanmamış Bir Eseri: "Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları"

İSMAİL KARA

BU YAZIMIZDA, *Tarih ve Toplum*'un önümüzdeki sayısından itibaren dört bölüm halinde tefrika edilecek olan Hüseyin Kazım Kadri'nin önemli bir eserini; *Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları*'nı sözkonusu edeceğiz.

Bilindiği gibi II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yoğunluk kazanan milliyetçilik tartışmalarında Ziya Gökalp'ın çok önemli bir yeri vardır.[1] Gökalp, İttihat ve Terakki ile olan doğrudan bağlantıları sebebiyle sırf bir fikir adamı olarak kalmanuş, milliyetçi-Türkçü çizgide bir siyaset ve idare tarzının oluşmasında ve uygulamasında da çok etkili rollerin sahibi olmuştur.

Meşrutiyet devri milliyetçilik tartışmaları üzerinde çalışırken[2] doğrudan Gökalp'e yönelik tenkitlerin çok az oluşu, bu bakımdan bana önemli gelmişti. Milliyetçilik hareketine karşı çıkan ve siyasî, dinî, kültürel, sosyal açılardan bu hareketi zararlı gören Süleyman Nazif, Babanzâde Ahmed Naim, Ali Kemal gibi güçlü yazarlar Ağaoğlu, Akçura gibi milliyetçi-Türkçü yazarlara doğrudan ve ağır sayılabilecek tenkitler yöneltirken Ziya Gökalp'ten ancak üstü kapalı olarak, o da çok az yerde bahsediyorlardı. Bu durumun sebebi, bence Gökalp'ın fikirlerinden, fikirlerinin kalite ve tutarlılığından çok siyasî kimliğinde aranmalıdır. Dikkati çeken bir başka husus Gökalp'ın davranış tarzıdır. O da gerek 1913-14 yıllarında, *Türk Yurdu*'nda "Üç Cereyan" başlığı altında yayımlanan ve 1918'de *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak* adıyla kitaplaşan yazılarında, gerekse ilk baskısı 1923'te yapılan *Türkçülüğün Esasları*'nda milliyetçilik tartışma ve tenkitlerine cevap olacak konulara doğrudan temas etmekle beraber, zıt fikirleri savunanların adını vermemeyi tercih etmiştir. Gökalp'ın böyle bir yol izlemesi, hem etki alanını genişletmiş, hem de tartışmaların doğrudan içinde yer almamasını sağlamıştır.

Ziya Gökalp

Çok geç sayılabilecek bir tarihte, 1933 yılında yazılmış olmasına rağmen, Hüseyin Kazım Kadri Bey'in *Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları* adını taşıyan bu kitapçığı, milliyetçilik tartışmaları ve Gökalp'in görüşleri konusunda kısmî de olsa bu boşluğu dolduracak niteliklere sahiptir.[3]

Kitabın orijinali, genellikle 29, 30 satırlık 59 büyük sayfadır. Latin harflerine aktarılırken orijinal sayfa numaraları parantez içinde verilmiştir. Yazarın kendisi aynı zamanda dilci olduğu için ve iki yer hariç hiçbir yazı hatası taşımadığından noktalama tarzı ve üslûbu aynen muhafaza edilmiş, yalnız uzun alıntılar daha rahat takip edilsin diye ayrı paragraf halinde verilmiştir.

Kitapta yer yer âyet, hadis, Arapça darbımesel, şiir ve bazı Farsça beyitlere yer verilmiştir. Bunlar metinde aynen verilirken dipnotlarda Türkçe tercümeleri de aktarılmaya çalışılmıştır.

*

* *

Dinî konularda hayli modernist, kültürel meselelerde ise daha çok muhafazakâr bir görünüş arzeden Hüseyin Kazım Kadri'nin tenkitlerine geçmeden önce kitap boyunca takip ettiği metot hakkında bilgiler vermek uygun olur sanırım:

a) Yazar, kendi kitapları ve büyük bir

kısmı yayımlanmamış makaleleri dışında çok az kitaba atıfta bulunmaktadır. Kitapları arasında en çok atıfta bulunduğu *10 Temmuz Inkılabı ve Netâici* - Türkiye Inkırazının Sâikleri: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri (Şeyh Muhsin-i Fânî müstear adıyla, İstanbul, Matbaa-yı Orhaniye, 1336, 198 s.) adlı kitabıdır. Diğer kitap ve makalelerinin adını genellikle vermemekte, "Bu konuyu birçok yerlerde ve makalelerimizde açıklamıştık" gibi ifadeler kullanmaktadır.[4]

b) Kitabın kaynakları arasında şüphesiz en önemli yeri, yazarının bizzat yaşadığı, içinde bulunduğu olaylar ve bazı kişilerle yaptığı konuşmalar, tartışmalar oluşturmaktadır. İttihat ve Terakki içinde yer alması; Selanik Mutasarrıflığı, Halep Valiliği, İstanbul Şehreminliği, mebusluk, nâzırlık gibi önemli görevlerde bulunması; yaklaşık 4 yıl (1914-18) Beyrut'ta kalması; Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit'le gerçekleştirdiği *Tanin* gazetesi neşriyatı; Mehmet Âkif, Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, Abdullah Cevdet... gibi devrin önemli kültür ve edebiyat görüşlerini temsil eden kişilerle olan mesai arkadaşlığı, yakın dostluğu... ona birçok tecrübeler kazandırmış ve olaylar hakkında doğrudan bilgiler edinmesini sağlamıştır. Bütün bu avantajlara onun dikkatini, titizliğini, büyük çalışma azmini, kültürel ve siyasî meselelere olan yatkınlığını da katmak gerekiyor.

c) Hüseyin Kazım Bey, kitabında da belirttiği gibi Ziya Gökalp'le bu konuları görüşmüş ve tartışmıştır:

> "Türkçülük hareketinin başında bulunan ve bî-payan gafletleriyle vatanın parçalanması gibi bir hali mânen hazırlayan Ziya Gökalp olmuştur ki ukalâ-yı mecânînden ve mecânîn-i ukulâdan idi. Merkez-i Umumi'de beraber bulunuyorduk. Bu siyasetin fenalıklarını, tehlikelerini bir dürlü kabul ettiremedim" (s.4).

Belki de bu tanışıklık ve tartışmalar yüzünden yazar -üstteki alıntıda da görüldüğü gibi- Gökalp ve fikirleri için ağır ifadeler kullanmaktadır.

d) Kitabın adı *Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları* olmakla beraber yazar Gökalp'ın diğer kitaplarındaki görüşlerini sözkonusu etmemiştir. Bu durum kitap için önemli bir eksikliktir. Bütünlük açısından hiç değilse *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak* da sözkonusu edilmeliydi.

Kitapta verilen rakamlarla yaptığımız karşılaştırmalarda yazarın *Türkçülüğün Esasları*'nın 1339 (1923) tarihli baskısını kullandığını gördük (Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 174 s. Bu yazıda *TE* kısaltmasıyla verdiğimiz rakamlar da bu baskıya göredir).

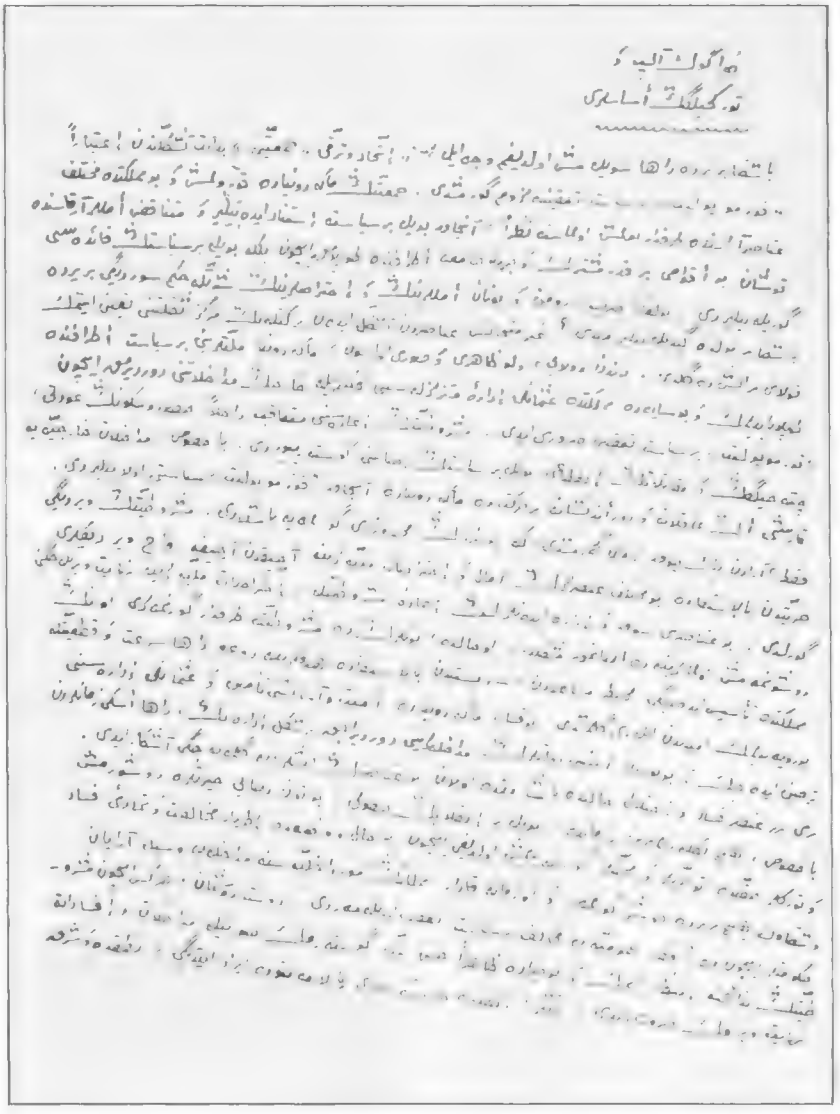

Kitabın orijinalinin ilk sayfası

e) Hemen ilave edilmesi gereken bir başka husus, Hüseyin Kazım Bey'in *Türkçülüğün Esasları*'nın "birinci kısmı"nı tenkit ettiğidir. Bilindiği gibi *Türkçülüğün Esasları* "Türkçülüğün Mahiyeti" adını taşıyan birinci kısımla (s.3-93), "Türkçülüğün Programı" adını taşıyan ikinci kısımdan (s.95-174) meydana gelmektedir. Hüseyin Kazım'ın birinci kısım için yaptığı tenkitler orijinal nüshada 56 sayfa tutarken, ikinci kısma ait tenkitler 3 sayfa kadardır. Bundan da anlaşılacağı gibi, tenkitçi daha çok Türkçülüğün Mahiyeti'ne ağırlık vermiş, bunun çok tabiî bir neticesi olarak da tenkitleri kısmî kalmıştır.

Bu noktada Hüseyin Kazım Bey'in henüz yayımlanmamış bir başka eserinden bahsetmek yerinde olacaktır: *Türk Dili ve Yazısı*. Elyazması 51 sayfa olan bu kitapçık da Türk Petrol Vakfı Kitaplığı'nda bulunmakta ve *Türkçülüğün Esasları*'nın "Türkçülüğün Programı" adlı ikinci kısmının "birinci mebhas"ını meydana getiren "Lisanî Türkçülük"e (s.97-122) kısmî bir cevap ve tenkit özelliği taşımaktadır. Nitekim Hüseyin Kazım da tanıtmaya çalıştığımız kitapçığının "lisan" konularına temas eden iki yerinde (s.42, 57) *Türk Dili ve Yazısı* risâlesine atıfta bulunmaktadır.

f) Yazar yaptığı birkaç satırlık alıntılar için sayfa numarası vermekte ise de, tırnak içinde verdiği terimler, terkipler ve birkaç kelimelik alıntılar için

sayfa numarası vermemektedir. Fakat tenkitlerini *Türkçülüğün Esasları*'nın sırasına göre yaptığı için bunların yerlerini bulmak zor değildir.

g) Hüseyin Kazım'ın tenkitler geliştirdiği konularda yeterli bilgiye ve tecrübeye sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz, sanırım. Elbette bu, her zaman onun haklı olduğu anlamına gelmez. Bununla beraber, bazı konuların ihtisasının dışında olduğunu, yeterli bilgisinin olmadığını da yer yer itiraf etmektedir (msl. bk. s.36).

h) Kitapta yer yer tekrarların olduğu da gözden kaçmamaktadır. Meselâ ittihad-ı İslâm meselesi (s.9-10, 14-15, 48), siyasî inkılaplardan önce fikrî inkılapların gerçekleşmiş olmasının zarureti (s.2, 6, 28...), Türkçülük-menfaat ilişkileri (s.4, 7, 14), Osmanlıca-Türkçe meselesi (s.20-21, 56-57) gibi konular bunlar arasındadır.

*

* *

Hüseyin Kazım Kadri Bey'in tenkitlerine gelince, bunların önemlilerini aşağıdaki maddeler halinde özetlemek mümkündür:

1. Türkçülük (ittihad-ı etrak) siyaseti, şartların zorlamasıyla ortaya çıkmış bir siyasî ve idarî görüş olmasına rağmen (s.4, 5) Ziya Gökalp ve Türkçüler tarafından, zemini sağlam bir fikir hareketi olarak takdim edilmiştir. Halbuki İttihat ve Terakki baştan beri milliyetçi-Türkçü görüşe yakın olmakla beraber II. Meşrutiyet'ten sonra Makedonya'da "kozmopolit" bir siyaset takip etmiş, bu tutmayınca "ittihad-ı İslâm"a yönelmiş, bu da tutmayınca "pantürkist" bir siyasette karar kılmıştır. Yazara göre Osmanlı Devleti'ne en pahalıya malolan da bu siyasettir. Balkanların, Arap memleketlerinin elden çıkması büyük ölçüde bu siyasetin neticesidir. Millî ve mahallî özellikleri de hesaba katan bir ittihad-ı İslâm siyaseti çok daha başarılı olma şansına sahipti. Fakat hem yönetici İttihatçılar hem de Türkçülük fikriyatını savunan aydınlar; bu arada Ziya Gökalp Balkanların ve Arap Müslüman memleketlerin şartlarını bilmediklerinden, bu konuda kendilerine fikir veren kişileri de dinlemediklerinden -yazar zaman zaman kendi nasihatlarını da sözkonusu ediyor- ittihad-ı İslâm terkedildi ve Türkçülük siyaseti takip edildi (s.1-5). Siyasî gelişmelerin peşinden koşan, hem de hiçbir ileri görüşlülük taşımadan koşan bir fikir hareketinin zemini nasıl sağlam olabilir?

2. Hüseyin Kazım Bey'in ittihad-ı İslâm konusunda enteresan ve orijinal fikirleri var. Ona göre ittihad-ı Islâmı "itikadda, fikirde, siyasetde birlik" olarak anlamak, tarihî hadiseler gözden ırak tutulmadığı zaman imkân dışı bir şeydir ve yanlıştır. Özellikle üçüncü halife Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra bu anlamda bir siyasî birlik vücut bulmadığı gibi, itikadî-fıkhî mezheplerin ve tarikatların teşekkül etmesi ve yaygınlaşmasından sonra fikrî ve kültürel tam bir birlik de kalmamıştır.

Ona göre İslâm'ın istediği "te'ârüf" (tanışma, bilişme, bk. Kur'an, Hucurat 49/13) ve "İslâm kardaşlığı" (uhuvvet-i İslâm. bk. Kur'an, Âlu İmran 3/103) da "siyasî ve idarî vahdet"i gerekli kılmaz (s.3, 5-6, 14-15, 48).

> "Dinin vaz' etdiği vahdet ve ittihad akîde ve iman noktasından câri olmak lazım gelirdi" (s.5); "İmdi vahdet ve ittihad-ı İslâm ancak muhit-i iman ve akîdede câri olabilir ve bu sebeble beyne'l-İslâm vifak ve i'tilâfa yol açılmış olurdu (...) Muhtelif akvâm-ı İslâmiye arasında 'te'ârüf'den başka bir münasebet-i idariye ve siyasiye aramaya ihtiyaç olmadığı halde muhtelif asırlarda 'siyasî ve idarî vahdet' emelleri arkasında gidildi ve bu yüzden beyne'l-İslâm pâyansız mesâib ve şedâid husûle gelerek refah ve saadet-i İslâmdan eser kalmadı" (s.5-6)
>
> "Bizim itikadımızca, hılafet-i İslâmiyenin muhtelif devirlerinde beyne'l-İslâm tasavvur edilen 'ittihad' da bu söylediğimiz tarzdan başka bir şekle inkılab etmemişdir; ve netice itibariyle mânevî bir cihet-i câmi'a ve kader-i müşterek bulmak arzusundan daha ileri geçememişdir. İmdi 'bütün müslüman kavimleri istiklâle götürecek ve ülkelerinin müstemleke halinden kurtulmasını temin edecek' bir ittihad-ı İslâm emeli fiilen ve maddeten mümkün olamıyacağı gibi 'mehdi' tasavvuru da bunun hayalî bir şeklinden başka bir şey değildir. Şu kadar ki, beyne'l-İslâm tefrikayı mûcib olan siyasî ve idarî ittihadın fıkdânı değil, belki akîde ve mezheb ihtilaflarının uyandırdığı zıddıyet ve husumetdir" (s.48-49).

3. Türkçülük siyaseti de dahil olmak üzere Tanzimat'tan beri Osmanlı Devleti'nde takip edilen siyasetler (Osmanlılık: Kozmopolitizm, ittihad-ı İslâm, ittihad-ı etrak) bir "fikir inkılabı"nın veya bir fikir birikiminin ardından gelmediği için başarısız olmuşlardır. Herhangi bir siyasetin tutarlı bir uygulamaya dönüşebilmesi için bir fikir zeminine oturması gerekirken Osmanlı ülkesinde bunun tam zıddı bir yol izlenmiş; tercih edilen bir siyasetin, idare tarzının arkasından ona uygun bir fikriyat geliştirilmiş, kısa bir zaman sonra da bunlar doğru kabul edilmiştir. Halbuki çok geçmeden o siyaset, şartların zorlaması veya dış baskılarla terkedilmiş, ona uygun olarak geliştirilen fikriyat da geçersiz olmuştur (s.2, 6-7, 28). Yazarın "fikir inkılabı"ndan kasdettiği şey, düşünülen siyasetin önceden fikrinin oluşturulması ve en önemlisi bunun halka aktarılması, benimsetilmesidir.

> "...gibi sebebler Osmanlı muhitinde bir teceddüd ve inkılab lüzumunu his etdirmişdi. Tanzimat devri ricalinin maksadları da garb tarz-ı idaresini almak ve bu sayede bir tarafdan müdahalât-ı hariciyeyi durdurmak, diğer taraftan da anâsır-ı gayr-ı İslâmiye için esbâb ve vesâil-i şikâyeti bertaraf etmek idi. Burada tamamiyle muvaffak olamamışlar ise, bunun sebebini daha başka yerlerde aramak lazım gelir: Herşeyden evvel, böyle siyasî, idarî ve ictimaî bir 'inkılab' için işe bir fikir inkılabıyle başlamak icab ederdi. Fakat o devirde hadisât o derece süratle tevâlî ediyordu, ki bir fikir inkılabına zaman kalmamışdı. Bundan dolayı Tanzimatcılar, tasavvur etdikleri inkılabın halk arasında ne yolda telakki edileceğini düşünmeden, düşünmeye bile vakit bulamadan bu işe girişdiler, ki onları bundan dolayı mazur ve mecbur görmek zaruridir. Belki bu işde tam bir 'hüsn-i niyyet' de yokdu, ki bütün ıslahat ve teceddüd teşebbüslerinde Avrupa rical-i siyasiyesi böyle düşünmüş ve Osmanlı hükümetinin mütevâlî va'dlerini 'adam aldatmak ve zaman kazanmak' emellerine atf etmekden hâlî kalmamışlardır. Bu nokta-yı nazarı az çok haklı çıkaran bir şey de, ıslahat va'dlerinin ve teşebbüslerinin daima müşkilât-ı dahiliye ve müdahalât-ı ecnebiyeye müsadif olmasıdır..." (s.28).

4. Ziya Gökalp Türkçülüğü bir "ilim" ve "düstûr-i siyaset" olarak takdim ediyor (bk. TE, s.5,9). Hüseyin Kazım ise buna katılmıyor ve görüşlerini şöyle açıklıyor:

a) Türkçülük nasyonalizm karşılığı olamaz. Çünkü nasyonalizm "vatanın teâlîsine matuf siyaset demekdir". Hal-

buki Türkçülük netice itibariyle böyle bir gayeye hizmet etmemiştir (ayrıca bk. s.14).

b) Türkçülük bir "siyaset-ı milliye" de değildir. Yalnız "İstanbul'da doğmuş ve bu muhitde kalmış" bir siyaset siyaset-i milliye olamaz.

c) Türkçülüğe "Türkoloji-Türkiyat" gözüyle bakıldığı zaman ise sıradan bir ilim olarak kalır ve iddia edildiği gibi ictimaî ve siyasî bir düstur olamaz.

> "En doğrusu Ziya Gökalp'in ihdas etmek istediği 'Türkçülük' ne bir 'düstûr-ı siyaset', ne de bir 'ilim' mahiyetinde idi; belki 'cinnet ve dalâlet' idi" (s.8).

5. Gökalp'in "ümmet" ve "millet" konusundaki fikirleri de (bk. TE, s.15-21) tenkit edilecek hususlar taşımaktadır. Bir defa Müslümanlık "ümmet" dışında bir varlık, bir milliyet, bir kavmiyet tanımaz. Uhuvvet-i diniye (din kardeşliği) de bunu gerektirir. İslâmiyet millet ve kabileyi maddî bir vakıa olarak kabul etmekle beraber (bk. Kur'an, Âlu İmran 3/102; Hucurât 49/13) millet, İslâmın üstünde bir yere sahip değildir (s.16-17).

> "İmdi bizim düstûrumuz 'en evvel Müslüman, sonra Türk' olmak iken Türkçüler bu İslâmî siyasetin remzini de değiştirdiler" (s.17).

Var olduğu kabul edilen ve Türk'e isnat edilen "hars" (kültür) da İslâmiyetten kaynaklanmaktadır:

> "Ziya Gökalp'ın itirafı vech ile, ne kable't-tarih, ne ba'de't-tarih zamanlarda saf bir kavmin vücudu ilmen kabul edilmediğinden (bk. TE, 16) hâlis bir Türk kavmi aramak ve bunun bir takım evsâfı olduğunu söylemek de yanlışdır. Şayed ortada bir 'Türk' varlığı görülüyorsa, buna atf edilmek istenilen ve kavmiyetin, ictimaî tesanüdün sâikı ve istinadgâhı olan 'hars' onun mevcudiyetinden değil, belki din-i İslâmın Allah'a, kendi nefislerine ve kendileri gibi insanlara karşı Müslümanlara teklif et.niş olduğu ferâiz-i diniye, vecâib-i ahlâkıye ve vezâif-i ictimaiye ve evsâf-ı insaniye ile teessüs etmiştir. Türklüğün, evsâf-ı İslâmiyeden başka bir 'hars'ı olduğunu bilmiyorum. İnsanlığa taalluk eden vicdanî, ahlâkî ve hissî her ne varsa, bütün Müslümanlığın hâsılasıdır. Türkler arasında hakiki Müslümanlık teessüs edebilmiş ve onun enfüsî ve âfâkî kanunları hakkıyla hüküm sürmüş olsaydı, Türklüğün daha yüksek bir 'hars'ı olurdu.
>
> "Ziya Gökalp'in: 'Türküm diyen her ferdi Türk tanımak' (bk. TE, 21) hakkındaki tavsiyesi de şayan-ı hayretdir. Bu sözler, belki bir 'istihâlet' sayılabilirse de 'Türkçülük' ve 'Turancılık' siyasetlerinin bir mürevvici bu gibi sözlerle Türk câmiasından atdığı adamları kendi etrafında toplayamaz. Hâdisat bu kanaati fiilen ve maddeten teyid etmişdir. Bir tarafdan 'ırk'ın yalnız hayvanlarda aranabileceğini söylemek (bk. TE, 15, 21), diğer tarafdan 'Türklük' gibi tamamiyle 'ırk'a râci olabilecek bir esas kabul etmek ve daha sonra: 'ırkın ictimaî hasletlere hiçbir tesiri olmadığını' (bk. TE, 21) iddiada bulunmak ona yakışan garabetlerdendir.
>
> "İşde bizim de söylemek istediğimiz hakikat: Türkün ictimaî hasletlerini ırkından, yani Türklüğünden değil, belki İslâmiyetden ve mevzuât-ı İslâmiyeden almış olduğudur" (s.17.).

Hüseyin Kazım Bey'in belki de en zayıf görüşleri bu noktada ortaya çıkıyor. II. Meşrutiyet devri aydınlarından milliyetçilik ve Türkçülük hareketlerine karşı çıkan birçok yazar gibi Hüseyin Kazım da kendi görüşlerine haklılık kazandırmak için İslâmiyet öncesi Türk kültürünü ve bu kültürün Anadolu'ya gelip yerleşen Müslüman Türkler arasındaki yerini, kitabının birkaç yerinde çok düşük bir seviyede ele alıp değerlendiriyor. Özellikle Şamanizm ve Anadolu'daki tarikatlar üzerine yapılan çalışmalar, İslâm öncesi güçlü Türk kültür unsurlarının geniş ve yaygın bir çerçevede Anadolu'daki Müslüman Türkler arasında köklü bir şekilde yaşadığını ortaya koymuştur. Özellikle halk kültürü ve inançları sözkonusu olduğu zaman bu durum kendini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.[6]

6. Ziya Gökalp'ın ittihad-ı İslâmı ultramonten sayarken, "uzak bir mefkûre" (bk. TE, 24) ve "kızıl elma" diye gösterdiği Türk ve Tatar kavimleri birliğini ultramonten görmemesi de izahı kolay olmayan bir şeydir. Hüseyin Kazım'a göre gerçek ultramontenlik Gökalp'ın yaptığıdır, ayrıca olaylar da onu doğrulamamışdır:

> "Hal-i hazırda değil, asırlardan beri aralarında harsî, lisanî, itiyadî, ictimaî ve ahlâkî... hiçbir münasebet ve alaka kalmamış olan ve uzakdan yakından Türklüğe nisbet edilen akvâma (Türk ve Tatar kavimleri) karşı böyle bir siyaset takibi 'ultramontenlik' sayılmıyor da buna mukabil İslâmiyet câmiası etrafında toplanan ve hars ve medeniyetden başka insanlık haklarını da mevzuat ve ahkâm-ı İslâmiyeden alan Müslüman ve Türk kavimleri arasında tasavvur edilen bir münasebete 'ultramontenlik' mânası veriliyor! "Ziya Gökalp ve ona ittiba edenler burada Oğuzculukdan, Türkmencilikden ve Turancılıkdan (bk. TE, 25) bahs etdikleri ve hayalen 'kızıl elma'ya kadar uzandıkları zaman Kazan Tatarlarının genç şairleri Togay, Kazan şehrinin şark kulübünde ve vatandaşları huzurunda irad etdiği bir hitabede 'Türk' sözleriyle konuşmayı 'maymunlanmak' tabiriyle tavsif ediyor ve 'Biz Tatarlar heman da Tatar bolub kaldık. Türkler İstanbul'da biz munda? Hayırlı bolga!' diyordu. Ziya Gökalp: 'Türkün yalnız bir lisanı, bir harsı olabileceğini' (bk. TE, 22) söylediği sırada 'Halbuki Türkün bazı şubeleri Anadolu Türklerinden ayrı bir lisan, ayrı bir hars yapmağa çalışıyorlar. Meselâ şimal Türklerinden bir kısım gençler bir Tatar lisanı, Tatar harsi vücuda getirmekle meşguldürler. Bu hareket Türklerin başka bir millet, Tatarların da başka bir millet olması neticesini verecekdir' (bk. TE, 22) demesi de ortada böyle muhalif bir cereyanın vukûunu müeyyiddir. Asıl hayret edilecek nokta, Anadolu Türkçesiyle Kazan ve Kırım Tatarlarının lehceleri arasında bir münasebet tasavvur edilmesidir..." (s.18).

7. Türkçülüğün Esasları'nda yapılan "Osmanlıca", "Türkçe" ayrımı (bk. TE, 29, 97-98) da doğru değildir. Gökalp Osmanlıcayı medeniyet dili, Türkçeyi hars dili olarak takdim ediyor. Hars için Osmanlıcadan ayrı bir Türkçe kabul edildiği zaman bu dilin Arapça ve Farsça kelimelerden, yani Osmanlıcayı meydana getiren unsurlardan soyutlanmış bir dil olması gerekir. Hars dili denilen Türkçe böyle bir dil ise bu ilkel bir dildir ve Gökalp'in sözkonusu ettiği "dinî, ahlâkî, hukukî ve ilmî..." konular bu dille ifade edilemez. Avama mahsus bir dil dünyanın her yerinde vardır. Fakat,

> "...avama mahsus bir lisan ile ik-

tifa edildiği nerede görülmüş ve işidilmiş bir şeydir. Tabiî bir tarzda teşekkül eden ve beyne'l-avam kullanılan bir lisanın yanında edebî ve ilmî bir lisanın tevellüdü de zaruridir" (s. 21). "Nitekim Ziya Gökalp kitabını bu 'hars' dilinde değil, Arab ve Acem sözlerinden teşekkül eden 'medeniyet' lisanında, yani 'Osmanlıca'da yazmışdır" (s.21).

Yazar bu konuya ilerde tekrar dönecektir. Gökalp'in "Lisanî Türkçülük" konusundaki görüşleri (bk. TE, 97-122) tenkit edilirken ileri sürülen fikirler hemen hemen yukarıdakilerin tekrarıdır (bk. s.56-57).

8. Gökalp "Halka Doğrū" başlığını taşıyan bölümde (bk. TE, 41-45) de "bir hayli mugalatalar"a düşmüştür. Gökalp güzidelerin (aydınların, seçkinlerin) halka gitmesinin gerekçelerini iki maddede topluyor: Halka medeniyet götürmek, halktan hars almak. Çünkü halk medeniyetten habersizdir ve ona muhtaçdır. Seçkinler ise "gayrı millîleşerek" (bk. TE, 41) yetiştikleri için harstan uzaktırlar.

Tenkitçi Hüseyin Kazım'a göre bu gerçekleşmesi imkânsız olan bir şeydir (s.30-32). Ayrıca Gökalp'ın halkta bulunduğuna inandığı harsî değerleri (manevî hikmetler, masal, fıkra, menkıbe, âşık kitapları, tekye ilâhîleri... bk. TE, 42) seçkinler onlardan alıp eksikliklerini tamamlayacaklarsa "vay onların yahud milletin haline" (s.31). Daha sonraki sayfalarda (s.31-34) yazar, Gökalp'in halkta olduğunu varsaydığı değerlerin halkta olup olmadığını tartışıyor (ayrıca bk. s.51 vd.).

9. Gökalp'in, doğu medeniyetinin ilerlemeye mâni, Batı medeniyetinin yükselmeye sebep olduğu görüşü de (bk. TE, 55) tetkik edilmeye muhtaçtır. Yazara göre ilerlemeye ve gerilemeye sebep olmak herhangi bir medeniyetin veya dinin özünde ve başlangıcında olan bir şey değildir. Bu bir neticedir ve bu netice de medeniyetin veya dinin sonradan aldığı şekle göre değişiklik gösterir (s. 37-38 vd.). Hüseyin Kazım Bey'in din-ilim, iman-akıl, din-medeniyet konularına yaklaşım tarzı da enteresandır:

> "Biz, din ile ilmin, his ile şuurun, iman ile aklın başka başka menbalardan ve mıntıkalardan geldiğini müteaddit makalelerimizde söyledik; ve din ile ilmin iki müvazi hat gibi ilâ-nihaye yanyana gideceğini, fakat hiçbir zaman birbiriyle telâkî edemiyeceğini de anlatdık. Din harsı temin ediyorsa, ilim de medeniyeti vücuda getirmişdir. O halde din ile temeddün husûle gelemez. Hiss-i din, evsâf-ı ahlâkıye ve vicdaniyede hâkim olduğu halde, medeniyeti ve meâsir-i irfan ve tekâmülü yaradan fikr-i beşerin ınkılâbâtıdır. İmdi, temeddünü dinden beklemek doğru olmadığı gibi, dini medeniyetin düşmanı saymak ve herhangi bir dinin sâik veya mâni-i temeddün olduğunu söylemek de yanlışdır. Bu nokta-yı nazara göre, bazı kimselerin Hıristiyanlığı temeddüne müsaid ve Müslümanlığı mâni gibi göstermeleri de âşikâr bir gafletdir. Her din, Allah'a, insanların kendi nefislerine ve kendileri gibi insanlara karşı mükellef oldukları vezâif-i hissiyeyi bildirir. Bu hissiyatın ve bunlardan ileri gelen tâat ve ibadâtın, evsâf-ı vicdaniyenin, âmâl-i ülfet ve muaşeretin medeniyetle ne alakası olabilir? Hiss-i din bütün ensâl-i beşeriyede cibillî ve fıtrî olduğu halde, sevdâ-yı temeddün fikrî ınkılabdan mütevellid bir ihtiyac-ı hayatdır" (s.29-30).

10. Hüseyin Kazım Bey'in uzunca tenkit ettiği (s.42-45) konulardan birini de Gökalp'in şu cümlesi teşkil ediyor:

> "Halk, medreseliler, mektebliler. Bu üç sınıfdan birincisi hâlâ aksâ-yı şark medeniyetinden tamamiyle ayrılamamış olduğu gibi ikincisi de henüz şark medeniyetinde yaşıyor. Yalnız üçüncü sınıfdır ki garb medeniyetinden bazı feyizlere mazhar olabilmişdir. Demek ki milletimizin bir kısmı kurûn-ı ûlâda, bir kısmı kurûn-ı vüstâda, bir kısmı kurûn-ı ahîrede yaşamaktadır..." (bk. TE, 59).

Yazara göre "kurûn-ı vüstâ hayatının mutlaka fena ve kurûn-ı cedîde maişetinin mutlak suretde iyi olduğuna hükm edilemez"se de (s.43) Gökalp'ın "hâlâ aksâ-yı şark medeniyeti"nde yaşadığını söylediği halk bugün "hakimiyet-i milliye"ye sahip bulunuyor ve "Halka Doğru" bölümünde harsın kaynağı olarak takdim edilerek seçkinlerin ona gitmesi öngörülüyor. Bu apaçık bir çelişki değil midir?

Hüseyin Kazım'a göre halkın bilgilenme şekli, medreselilerin yetişme tarzı onlardan bir şey beklemeye elverişli değildir. Halka da benimsetilmesi gereken bir fikir ınkılabı olmadan halk ve aydınlardan bir şey beklemek doğru olamaz.

> "Mekteblilere gelince: Bu bedbaht millete irfan ve medeniyet hayatı bunlardan gelecekse, bu saadeti daha birçok asırlar idrak edemiyeceğimiz âşikârdır" (s.45).

[1] II. Meşrutiyet öncesi milliyetçilik hareketleri üzerine yapılmış güzel bir özet çalışma için bk. David Kushner (çev. Ş.S. Turet, R.Ertem, F.Erdem), *Turk Milliyetçılığinin Doğuşu (1876-1908)*, Kervan Yay. 1979. Ziya Gokalp'in milliyetçilik konusundaki fikirleri için bk. Uriel Heyd (çev. C.Meriç), *Ziya Gokalp'ın Hayatı ve Eserleri*, Sebil Yay. 1980; aynı kitabın bir başka tercümesi (çev. K.Günay), *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kultür Bakanlığı Yay. 1979. Ayrıca bk. Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 3. bs. Ötüken Yay. 1978, s.23-141.

[2] Bu tartışmaların önemlilerinden ilki Süleyman Nazif'le Ahmet Ağaoğlu arasında, ikincisi Babanzâde Ahmed Naim'le yine Ağaoğlu arasında (bilgi için bk. İsmail Kara, "İslâmcılarla Turkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, sayı: 28, Nisan 1986), üçüncüsü ise Ali Kemal'le Yusuf Akçura arasında (bilgi için bk. İsmail Kara, "Osmanlıcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, sayı: 30, Haziran 1986) geçmiştir. Bu tartışmaların ikisini metinleriyle birlikte yukarda andığım yazılarda vermeye ve tanıtmaya çalıştım. Ilkini ve metin itibariyle en uzununu da bir özet ve metinlerden seçmelerle yayımlamayı düşünüyorum.

[3] Her şey gibi kitapların da bir kaderi var. Bu kitapçığın varlığına ilk defa Osman Ergin'in bir yazısında şahit oldum: Hüseyin Kazım Kadri (yay. Osman Ergin), *İnsan Hakları Beyannamesinin İslâm Hukukuna Gore İzahı*'nın onsozu, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1949, s.39. Hüseyin Kazım'ın eserlerini tanıdığım için bu kitapçığına da uzaktan ilgi duydum. Hayli bir zaman sonra Huseyin Kazım Bey'in kızı Rikkat Kunt'un, babasının basılmamış eserlerini Turk Petrol Vakfı'na hibe ettiğini öğrenmek beni ümitlendirdi. Nihayet vakfın Umumi Kâtibi sayın Uğur Derman'ın yardımlarıyla eserin fotokopisine sahip oldum. Daha da sonra sayın Doç. Dr. Şukrü Hanioğlu bu kitapçığı bir değerlendirmeyle birlikte yüksek lisans tezi olarak hazırlamama müsade etti. Merhum Osman Ergin, Huseyin Kazım Kadri ve Rikkat Kunt'a rahmet dilerken, Uğur Derman ve Sükrü Hanioğlu beylere, Farsça beyitlerin tercümesinde yardımlarını esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'ye teşekkür ediyorum.

[4] Adını verdiği yayımlanmamış makalelerine ornek için bk. s.24: "Din-i Islâmın Sürat-i Intişarındaki Sebebler"; s.42 ve 57: "Turk Dili ve Yazısı". Bir iki yerde (msl. bk. s.49,50,53) yine yayımlanmamış *İlmihal* adlı kitabına, bir yerde (s.57) *Büyük Türk Lügati*'nin mukaddimesine, iki yerde Imam Maverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultaniye*'sine (s.11, 15) atıfta bulunmakta, birkaç yerde de Âkif'in şiirlerinden alıntılar yapmaktadır (s.24, 45, 58, 59).

[5] Kısmet olursa dipnotlar ve açıklayıcı bilgilerle birlikte bu iki kitapçığı ilerde kitap olarak da neşretmeyi düşünuyorum. Hüseyin Kazım Bey'in metnin içinde doğrudan veya dolaylı olarak atıfta bulunduğu kitap ve makalelerindeki görüşlerini dipnotlarda aktarmak veya ozetlemek çalışmalarının bir bütünlük kazanması açısından faydalı olacaktır sanıyorum.

[6] Sayın Ahmet Yaşar Ocak'ın çalışmaları bu bakımdan onumüze buyük bir malzeme ve değerlendirme imkânı getirmiştir: *Bektaşî Menakıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Yay, 1983; *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 1984.

Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluşu

Çalışma Hayatında İngiliz Etkisi

M.ŞEHMUS GÜZEL

TÜRKİYE'DE II. Dünya Savaşı sonrasında, siyasal ve ekonomik yapı ve düzenlemelerdeki göreceli özgürleşmeye koşut olarak işçi sınıfının yaşam ve çalışma koşullarında iyileştirme ve düzeltmeler yapmak amacı ile sosyal mevzuat konusunda olumlu adımlar atıldı. Bu gelişmeler dönemin iç ve dış etkenlerinden kaynaklanıyordu.

Savaş sırasında ve hemen ertesinde işçi sayısının artması, kadın ve çocuk işçilerin daha çok sayıda sanayide çalıştırılması, işçilerin özellikle belli kentlerde yoğunlaşması, işçilerin yaşam ve çalışma koşullarının zorluğu ve nihayet işçilerin sınırlı eylemlerle bile olsa ısrarlı bir biçimde düzeltimler ve iyileştirmeler istemesi anılması gereken iç etkenlerdir.

CHP iktidarını sosyal mevzuat konusunda harekete geçiren başka bir iç etken de DP'nin tutumu olmuştur. DP, kuruluş ve ilk gelişme yıllarında Tek-Parti yönetiminin yarattığı bürokrasi ve her türlü uygulama ve bunların sonucu oluşan hoşnutsuzluk ile savaş yıllarındaki kıtlık, sefalet, yoksulluk ve benzeri sorunları alabildiğine istismar edip CHP'nin karşısındaki hemen her küme, tabaka ve sınıfı çevresinde toplamayı başarmıştı. Aynı zamanda işçi oylarını da çekebilmek a.nacıyla işçi haklarına sahip çıkması, onların savunucusu gibi gözükmesi ve işçi örgütlenmesini teşvik etmesi üzerine CHP hem DP'nin tutunmasını önlemek hem de işçileri kendi tarafına çekebilmek amacıyla ve seçim yatırımı öngörüşü ile işçilere karşı geleneksel sert ve baskıcı tavrını değiştirmek, en azından dış görünüşünde kendine böyle bir görüntü vermek istedi.

II. Dünya Savaşı sırası ve özellikle hemen sonrasında birçok Batı ülkesinin işçileri koruyucu tüzel düzenlemeler getirme zorunluluğunu duyması da Türkiye'yi etkilemiş olmalı. Aşağıda göreceğimiz gibi Türkiye bu anlamda özellikle İngiltere'den ve *Beveridge Planı*'ndan etkilenmiştir.

Bu etkiler ve gelişmeler üzerine CHP iktidarı çalışma yaşamını düzenleyecek, denetleyecek ve işçilerin durumunda iyileştirmeler yapacak kurumlar oluşturmuş ve sosyal güvenlik konusunda tüzel düzenlemeler getirmiştir. Çalışma Bakanlığı'nın kurulması böyle genel bir çerçeve içine girmektedir.

Çalışma Bakanlığı Kuruluyor

Çalışma yaşamını düzenlemek ve denetlemek amacı ile daha önce İktisat Vekâleti'ne bağlı olarak 1935'de kurulan *İş ve İşçiler Bürosu* 1936 İş Kanunu'ndaki ilgili hüküm uyarınca (madde 141) yerini, Haziran 1936'da *İş Dairesi*'ne bırakmıştı. Ancak geçen süre içinde bu kurum çalışma yaşamının yeni doğan ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuş ve yerini 1945'de Çalışma Bakanlığı'na bırakmıştır. Bakanlığa Mayıs 1945 sonunda CHP Konya milletvekili Doktor Sadi Irmak[1] atanmış ve görevine 7 Haziran 1945'de başlamıştır.

TBMM'nin 8 Haziran 1945 günü yapılan oturumunda okunan Cumhurbaşkanlığı tezkeresinde aynen şunlar yazılıydı: "Devlet dairelerinin Bakanlıklara ayrılması hakkındaki 3271 sayılı kanunun 1. maddesine dayanılarak, çalışma hayatı ile ilgili işleri düzenleme, yürütme ve denetleme ile görevli olmak üzere, bir Çalışma Bakanlığı kurulması ve bu Bakanlığa, Başbakanlığın teklif ettiği üzere, Konya milletvekili Dr. Sadi Irmak'ın tayininin onanmış olduğunu arz ederim."[2]

Bakanlık, kuruluş kanunu çıkmadan önce çalışmaya başlamıştır.[3] 7 Haziran 1945 tarihli *Ulus*, Bakanlığın kuruluşuyla ilgili olarak şu haberi veriyordu: "Bu Bakanlık, sosyal yardım meseleleri ile uğraşacağı gibi, muhtelif iş alanlarında kol emeği ile çalışan işçilerin durumunu düzeltecek ve düzenleyecek tedbirlerle de doğrudan doğruya ilgilenecektir. Çalışma Bakanlığı 6-7 ay kadar Bakanlığın teşkilâtlanması için gerekli etüdleri hazırlayacak ve ancak bunlar tamamlandıktan sonra faaliyete geçecektir."

Bakanlığın kurulması ile ülkede gittikçe artan işsizliğin önlenmesi, işçi ve

işveren ilişkilerinin bir düzene sokulması, iş güvenliği, işçilerin sağlık ve konut sorunlarının çözümlenmesi de amaçlanmıştı.[4] Bakanlığın kurulması ile Batı ülkelerine "Biz de işçi sorunları ile ilgileniyoruz" denmek, Ülkede artık daha demokratik işçi-işveren ilişkilerine gidilmek üzere olunduğu izlenimi verilmek de istenmiştir.

Bakanlığın kuruluşunun, kurulmasından ancak bir gün önce CHP'nin resmî yayın organı *Ulus*'a yansımış olması bu konudaki hazırlıkların çok önceden başlamadığını göstermektedir. Nitekim daha önce belirttiğim gibi, S.Irmak'ın bile ancak 25 Mayıs 1945'de Bakanlığa atanacağından haberi olmuştur.

İngiltere Çalışma ve Milli Hizmet Bakanlığı ile İlişkiler

İngiltere'nin Türkiye'deki çalışma ilişkilerine ve işçi hareketine ilgisi 1920'lere uzanmaktadır. 1923'ün son aylarında Ramsay Mac Donald Türkiye'ye gelmiş, onuruna ziyafetler verilmiş ve bu ziyafetlerden birinde yaptığı konuşmasında[5] "Ben gericiliğe de devrime de karşıyım. İşçi güçlü olmalıdır, ama, adalet sınırları içinde yönetilmelidir. Bunu sınıfsal bölünmelere yol açmadan gerçekleştirmelidir" demiştir. Ramsay Mac Donald Ocak 1924'de İşçi Partisi hükümetinin başbakanı olmuş ve 1924-1925'lerde Türkiye ile İngiltere'nin ilişkileri oldukça rahatlamıştır.[6] Ancak İngiltere'nin bu ilgisi 1925 sonunda azalmıştır.

İngiltere'nin ve özellikle Beveridge Planı'nın II. Dünya Savaşı içinde Türkiye'yi yeniden etkilediğini görüyoruz. İngiltere'de, 1942'de geniş kapsamlı bir sosyal güvenlik kurulması amacıyla sunulan Beveridge Planı isimli rapor birçok ülkeyi etkilemişti. 1946'ya gelindiğinde İngiltere'de bu plan önemli unsurlarıyla yaşama geçirilmiş bulunuyordu.

Benzer önlemler 1945'de Fransa, Belçika, İsviçre, Hollanda ve diğer Batı ülkelerinde alındı. Türkiye'de, aynı sıralarda sosyal politika ve sosyal güvenlik konusuna ilgi duyan öğretim üyeleri ve hükümet yetkilileri Beveridge Planı konusunda konferanslar veriyor, yazılar kaleme alıyorlardı.[7] Sadi Irmak daha bakan olmadan önce bu konuda yazılar yayınlanmıştı.[8] Ayrıca daha sonra belirttiği gibi, Beveridge Planı Çalışma Bakanlığı'nın kurulacağını öğrenen S.Irmak için 1945'de en önemli ilham kaynağıdır.[9]

II. Dünya Savaşı sırasında görgü ve bilgilerini artırmak ve mesleki eğitim

Sadi Irmak

görmelerini sağlamak için İngiltere'ye işçi gönderildiğini de biliyoruz.[10]

Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasından bir süre sonra, 18-25 Aralık 1945 tarihleri arasında İngiliz Kültür Heyeti'nce Ankara Halkevi'nde "Büyük Britanya'da Sosyal Yardımlar" sergisi açılmıştır.[11]

Görüldüğü gibi, 1945'de Türkiye'de İngiltere'de sosyal güvenlik konusunda yapılanlara karşı bir ilgi var ve bu ilgi İngiltere tarafından da canlı tutulmaya çalışılmaktadır.[12] İlgi ve etkileşim Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasından sonra yoğunlaşmıştır. Bu gelişmeleri inceleyerek İngiltere'nin Çalışma Bakanlığı'nın kuruluşunu nasıl görüp, yorumladığını, Çalışma Bakanlığı'nın İngiltere Çalışma ve Milli Hizmet Bakanlığı ile ne tür ilişkilere girmek istediğini, bu ilişkilerin nasıl ¿eliştiğini ve bu iki yönlü olayların çalışma mevzuatımıza yansımasını değerlendirme olanağına kavuşabileceğiz.

Bir Radyo Haberi

"İngiliz Kültür Heyeti Ekonomi Müşaviri M.Sutherland, Çalışma Bakanlığı'nın kurulması münasebetiyle S.Irmak'la bir görüşme yapmış ve aldığı notları bir radyo röportajı olarak 28 Haziran 1945 akşamı saat 11:45'te İngiltere'ye hitaben yayınlamıştır."[13]

Sutherland önce Irmak'ın özgeçmişini ve yaptıklarını veriyor. Sonra Irmak'ın söylediklerini aktarıyor. Irmak "Türk demokrasisi, bütün işveren ve işçilerin karşılıklı anlaşma ve işbirliği içinde milletin genel refahı uğrunda beraberce çalışmasını sağlamak dileğindedirler. Yeni Bakanlık Devlet'le çalışan insanlar arasındaki sosyal münasebetleri düzene koymak, işçilerin sağlığını ve haklarını korumak ve işçi verimini yükseltmek amacıyla kurulmuştur." demiş. Sutherland programında daha sonra Irmak'ın ağzından Bakanlığın üç hedefini açıklıyor: 1) İlk sosyal sigorta yasasını yürütmek; 2) İşçiler için "sıhhî meskenler" kurmak, "sanayi işçisini kendisini çalıştığı (iş)yer(in)e sıkı bir surette bağlayacak bir miktar toprak" sahibi yapmak, "tarımdan sanayie geçen işçilerin sanayi çevrelerinde tatmin edici bir zemin bulmalarına imkan" vermek; 3) "Rasyonalizasyon yoluyla işçinin verimini yükseltmek", bunun için "işçinin sağlığını ve sosyal güvenini ilgilendiren tedbirler başta gelmektedir." Bu konuda S.Irmak şunları söylüyor: "*Büyük müttefikimizin* (yani İngiltere. M.Ş.G.) *sosyal alandaki faaliyetlerini dikkatle takip ediyoruz. Ve Beveriç Planınızdan geniş ölçüde faydalanmaktayız.* Sosyal güven ve dayanışma gerek Türkiye'de gerek İngiltere'-

de öteden beri devam edip gelen bir gelenek olmuştur... *Yeni sistemleri kurarken büyük müttefikimizin sosyal alandaki tecrübeleri ve muhtelif sosyal ilerlemeleri bizim için faydalı örnekler teşkil edecektir.*" (a.b.ç.)

Sutherland daha sonra şöyle devam ediyor: "S.Irmak, sosyal meseleler üzerinde milletlerarası işbirliği için hararetli bir arzu beslemektedir. Bakan, Hükümetin bu yıl sonbaharda Paris'te toplanacak olan Milletlerarası İş Konferansı'na iştirak etmek tasavvurunda bulunduğunu söyledi ve ilâve etti: "*Temsilcilerimiz, müttefiklerimizin delgeleriyle temasa gelmekle bahtiyar olacaklardır.*" Irmak, İngiltere Çalışma ve Milli Hizmet Bakanlığı mensuplarına en samimi saygı ve selamlarının iletilmesini isteyerek "Biz, dedi, *İngiliz müesseseleriyle münasebetlerimizi kuvvetlendirmeyi arzu etmekteyiz. Memleketinizin yeni sosyal tecrübeleriyle temas imkânını vermenizden memnun ve müteşekkir kalırız.*" (a.b.ç.)

Görüldüğü gibi, S.Irmak, Bakanlığının faaliyetleri konusunda İngiltere'nin ilgili bakanlığıyla ilişkiye girmeye ve onların deneyimlerinden yararlanmaya hazırdı. Sonraki olaylar Irmak'ın arzusunun gerçekleşmesini hızlandırmıştır.

Kutlama Telgrafları

Temmuz 1945 başında İngiltere Çalışma ve Milli Hizmet Bakanı R.A. Butler, S.Irmak'a gönderdiği kutlama telgrafında şunları söylemekteydi:[14] "Türkiye'de bir Çalışma Bakanlığı kurularak bunun başına sizin getirildiğinizi sevinçle haber aldım. Önemli olan iş alanında *gerçekleştirebileceğiniz ilerlemeler hakkında Büyükelçimiz kanaliyle alacağımı umduğum raporları* kuvvetli bir ilgi ile karşılayacağım. Halkınızın yaşayış şartlarını iyileştirmek hususunda göreviniz size sonsuz imkânlar verecektir. Bu yolda, başarılar elde etmeniz için en iyi dileklerimi arzederim.

Yeni Bakanlığınızın çalışmalarındaki gelişmeler için isteyebileceğiniz her türlü yardımlar hususunda şahsıma ve Bakanlığıma tamamen güvenebilirsiniz." (a.b.ç.)

S.Irmak cevabında şunları dile getiriyor: "... Çalışma ve sosyal hizmetler alanında engin bir tarihe malik olan memleketlerimiz arasında çağdaş ihtiyaçlara uygun yeni ilerleyişler yapılırken *edinilen tecrübelerin teatisi çok faydalı olacaktır. Bakanlığımızca girişilecek teşebbüsler hakkında Ankara Büyükelçiliği vasıtasıyla raporlar almak hususundaki arzunuzu yerine getirmek benim için çok zevkli bir ödev olacaktır.*

Bütün meslekler mensuplarının hayat standartlarını yükseltmek amacıyla girişeceğimiz çalışmalarda sosyal alandaki hamlelerinizi yakından takibedebilmek bizim için faydalı olacaktır."[15] (a.b.ç.)

Görüldüğü gibi kutlama telgrafları vesilesiyle S.Irmak İngiltere Çalışma ve Milli Hizmet Bakanı'na yapacağı girişimlere ilişkin raporlar sunmayı bizzat üstlenmiştir. Kutlama telgrafı CHP yanlısı basında olumlu karşılanmıştır. Örneğin Esat Tekeli bir başyazısında şöyle diyordu: "Çalışma Bakanımıza telgraf çekerek, tetkik yolunda kendisine yardım vaadinde bulunan İngiliz Çalışma ve Milli Hizmet Bakanı Sayın R.A. Butler'ın gösterdiği nezaket ve ilgiden dolayı, bu fırsattan faydalanarak şükranlarımızı kaydetmeyi de bir vazife sayarız."[16]

İngiltere'de iktidar değişikliğinden ve iktidara İşçi Partisi'nin gelmesinden

1946 yılında Bakanlar Kurulu bir meclis toplantısını izliyor

sonra da ilişkiler sürmüştür. Bu kez ilk kutlama telgrafı gönderen S.Irmak'tır:

"Yeni görevinizi en samimi duygularla kutlarken bu makamda milletinizin refahı için büyük hizmetler başaracağınıza emin bulunuyorum. Türkiye'de çalışanlar için daha yüksek hayat standartları sağlamak ve sosyal güveni kuvvetlendirmek üzere yeni kurulmuş olan Bakanlığımızla Bakanlığınız arasında sayın *seleﬁniz Mr. A. Butler zamanında meydana gelmiş olan samimi münasebetlerin devam edeceğine ve iki müttefik ve dost millet arasındaki bağların bu yoldan da gelişmek imkânını bulacağına güveniyorum...*" (a.b.ç.)

Yeni Bakan G. Isaac'ın cevabı fazla gecikmeden Irmak'a merak etmemesini, ilişkilerin süreceğini muştulamıştır:

"... İki Bakanlık arasındaki münasebetlerin bu kadar dostane olduğunu görmek bana büyük bir memnunluk vermiştir.

Bu bağları sıklaştırmak ve kuvvetlendirmek için elimden gelen herşeyi yapacağımdan emin olmanızı rica ederim..."[17] (a.b.ç.)

Uzmanlar Geliyor

Kutlama telgraflarından sonra sıra İngiltere'den uzman istemeye gelmişti. S.Irmak, anılarında[18], "Avrupa'nın ve dünyanın tecrübelerinden faydalanmak için bakan olduğum ilk günde hemen iki İngiliz uzmanı getirmek için teşebbüse geçtim. Ve buna muvaffak oldum" diyor. S.Irmak Çalışma Bakanlığı 1946 bütçesi TBMM'de görüşülürken yaptığı konuşmada Bakanlığı'nın gerçekleştirmek istediklerini sıraladıktan sonra "çalışanlarımızın sayısını ve emeğin verimini artırmak" yönünü açıklarken uzmanlar konusuna da değiniyor: "Mütehassıs işçi yetiştirmek, rasyonel çalışmak, enerji ısrafını önlemek (gerekiyor. MŞG.). Bu hususta memleket içerisinde yetişmiş unsurların azlığını nazarı dikkate alarak İngiliz Hükümeti'ne başvurduk. Bu hükümetin bu sahalarda büyük tecrübeleri vardır. İngiliz kollegimiz (meslekdaşımız. MŞG) hükümetimize bir cemile ibraz ederek kendi emrinde bulunan baş müşavirini bizim emrimize tahsis etti. Bu zat bugünlerde memleketimize gelecek ve Bakanlığımız emrinde çalışmalarına başlayacaktır."[19]

4 Ocak 1946 tarihli *Ulus*, İngiliz uzmanların geleceğini haber veriyordu: "İki uzman geliyor. İngiltere Çalışma Bakanlığı yüksek müşavirlerinden ikisi uzman olarak bugünlerde memleketimize gelerek Çalışma Bakanlığı'mızın hizmetine gireceklerdir. Bunlardan birisi sosyal sigortalar diğeri umumi işçi meselelerinde uzmandırlar. Bu mütehassıslar memleketimizin şartlarını iyice etüd ettikten ve Bakanlıkça hazırlanan malzeme ve tasarıları inceledikten sonra raporlarını vereceklerdir." Ve nihayet uzmanlar 29 Ocak 1946'da Ankara'ya geldiler. Geliş haberlerini *Ulus*'dan okuyalım:[20] "İki İngiliz Uzmanı geldi. Çalışma Bakanlığı emrinde vazife görmek üzere memleketimize davet edilmiş olan iki İngiliz uzmanı Mr. Henry Stevens ve Mr. Charles Hector Lefebure dün uçakla İngiltere'den başkentimize gelmişlerdir." *Ulus* aynı haberde uzmanların kısa özgeçmişini veriyor: "Mr. H. Stevens 1885'de iki bin yıldır çinko istihsali yapılan Carnwall eyaletinin Perzenac şehrinde doğmuştur. 1912'de Ticaret Bakanlığı İş ve İşçi Bulma Kurumu'na girmiş, sonra 1916'da kurulan Çalışma Bakanlığı'na geçerek işsizlik sigortası üzerinde yıllarca çalışmıştır. Bu işsizlik sigortaları, önceleri yalnız sanayi işçilerine ve 1920'de ziraat ve ev hizmeti gören işçiler hariç bütün işçilere teşmil olunmuştur. Mr. Stevens 1939 Ağustos ayından itibaren

Ramsay Mac Donald

bir milyon nüfuslu kuzey Midland bölgesi denetleme işlerini tek başına idare etmiştir. Kendisine bu harbin sonuna dek bu bölgede harp istihsalinin gerektirdiği işçi kuvvetini çeşitli iş alanlarına dağıtmak yetkisi verilmiştir."

Ulus, Mr.C.H. Lefebure için şu bilgileri veriyor: "Çalışma ve Milli Hizmet Bakanlığı'nın malî işlerinde uzman sıfatıyla çalışmış olan Mr. Charles Hector Lefebure, 25 yıldır işçi yetiştirme ve işsizlik meseleleriyle ilgili malî konularda geniş tecrübeler elde etmiştir. Onbir yıldır işsizlik sigortası ve ona bağlı bütün malî işlerin sorumluluğunu taşımıştır. Mr. Lefebure son zamanlarda bütün dünyada derin akisler bırakmış olan Sir William Beveridge'e sosyal sigorta üzerinde yaptığı araştırmalarda yardım etmiş, onun başkanlığında kurulan işsizlik sigortası komitesinin malî müşaviri olarak çalışmıştır."

İngiliz uzmanlar gazetecilerin ilgisini çekmiştir. Dönemin *Ulus* muharriri Nermin Suley (Abadan-Unat) iki İngiliz uzmanı ile bir söyleşi yapmıştır.[21] Bu söyleşi sırasında C.H. Lefebure'ün "Fikrinizce çalışma hayatının düzenlenmesinde halli gereken en önemli mesele hangisidir?" sorusuna yanıtı şöyledir: "Bu hususta kesin bir hükme varmamakla birlikte iş bulma davasının başta geldiğine şüphe yoktur... Bütün gayretler herkese bir iş bulmak üzerinde teksif olunmalıdır." Lefebure'ün "Memleketimizde ne yapmak fikrindesiniz?" sorusuna yanıtı ise şudur: "Memleketinizin çalışma hayatını düzenlemek ödevini üzerine almış olan genç Bakanlığınıza yardımcı olarak çağrılmış olmaklığımız bizim için büyük bir şereftir. Biricik emelimiz bütün bilgi ve tecrübelerimizi Bakanlığa hasretmektir! Büyük Britanya'nın bu hususta elde ettiği tecrübeler bu gibi işlerin ancak uzun çalışmalar, derin tecrübeler kazanarak ve zamanla geliştiğini isbat etmiştir.

Nihat Erim

Emelimiz bu engelleri aşıp hedefe varmaktır!"

Daha sonra Çalışma Bakanlığı "İngiliz müşavirleri Mr. H. Stevens ve Mr. Lefebure memleketin iş bölgelerinde incelemeler yapmak üzere yola çıkmışlardır. Bir ay kadar sürecek olan bu gezide müşavirlere İşçi Sağlığı Genel Müdür Muavini Faruk Kardam, İş Müfettişi Sabiha Cerani ve Vecihi Ömer refaket etmektedirler."[22]

Uzmanların getirilmesi ve çalışmaları genel olarak ve özellikle CHP'lilerce çok olumlu karşılanmıştır. Örneğin Nihat Erim bu konuda şunları yazmıştı: "Çalışma Bakanımız, TBMM tarafından kendisine yüklenmiş olan görevi yerine getirmek için rasyonel bir yol tutmuştur. Bilhassa tamamen yabancısı olduğumuz bu meselelerde Prof. Beveridge'in memleketinden mütehassıs getirmekle işe girişmek şüphe yok ki yapılacak şeylerin en iyisi idi. Bizim için yeni olan yahut pek alışık olmadığımız konular ve alanlarda, program yapmadan, bu milletin kesesinden on para dahi sarfetmeden önce, yetkili mütehassıs elemanları getirmeyi usul tutmalıyız.

Sekiz dokuz aylık emeğin neticeleri alınmaya başlanmıştır. İngiltere'den getirtilmiş olan mütehassısların mütealalarından istifade edilmektedir."[23]

İngiliz uzmanlar sosyal güvenlik ve sendikalar konusundaki yasa tasarılarının hazırlanmasında aktif rol oynamışlar. 1947 tarihli Sendikalar Yasası'nın sendikacılığı kısıtlayıcı nitelikleri işçilerin İngiliz uzmanları eleştirmesine yol açmıştır. İngiliz mevzuatının sosyal güvenliğe ilişkin yasalarımız üzerindeki etkileri iki ülkenin bu konudaki yasalarının ayrıntılı bir karşılaştırılmasını da gerektiriyor; bu ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek niteliktedir. □

[1] Sadi Irmak bakanlığa atanacağından 25 Mayıs 1945'de haberdar olduğunu ve görevi kendisine bizzat dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün önerdiğini belirtiyor. Bkz. Sadi Irmak, "Çalışma Bakanlığı'nın kuruluşu ile ilgili olarak ilk Çalışma Bakanı'nın anıları", *Cumhuriyetin 50. Yılında Çalışma Hayatı*, Çalışma Bakanlığı Yayını, Ankara, 1973, s.11-12. Tıp profesörü olan Sadi Irmak o sırada 41 yaşındaydı ve 1943'de milletvekili seçilmişti.

[2] Suat Seren, *Çalışma Bakanlığı'ndan Bugüne Kadar Yazı, Demeç ve Yasalar*, Ankara, 1947, s.13-14.

[3] 4763 sayılı Çalışma Bakanlığı Kuruluş ve Görevler Hakkında Kanun 22 Haziran 1945'de çıkmıştır. Bkz. Seren: s.19-20. Bir süre sonra bu kanunun yeterli olmadığı görülünce 28 Ocak 1946'da 4841 sayılı yeni bir kanun kabul edilmiştir. Bkz. *Resmi Gazete*, 30 Ocak 1946, sayı: 6219; Seren: s.77-79.

[4] S.Irmak göreve başlaması nedeniyle verdiği demeçte bu konulara değinmekteydi. Bkz. *Ulus*, 9 Haziran 1945; Seren: s.10.

[5] Bu konuşma 21 Ekim 1923 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* (daha sonraki yıllarda *Ulus*) gazetesinde yayınlanmıştır. Bkz. Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler 1908-1978*, 1. Kitap, 2.basım, İstanbul, 1978, s.41 ve 53-54.

[6] Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler 1908-1978*, 2. Kitap, İstanbul, 1979, s.51-52 ve 58.

[7] Muslih Fer'in konferans ve yazıları için şu yazıma bakılabilir: "İsmet İnönü, sosyal politika, sendika ve grev", *Yapıt*, Sayı: 10, Nisan-Mayıs 1985, s.70-71.

[8] Örneğin bkz.: "Toplumcu (sosyal) yardım düşüncesinde gelişme", *Ulus*, 31 Ocak 1945. Irmak bu yazısında "Beveridge planına gore 'sosyal emniyet' Ingiltere'de bütün şartları ile gerçekleştirilmektedir. İstisnasız her fert işsizliğe, hastalığa, ihtiyarlığa karşı sigorta edilmektedir" saptamasını yaptıktan sonra, "...bizim gibi fertlerinin tamamı istihsal alanına girmemiş, araçları ve elemanları pek bol olmayan memleketler gerekli sigortaları ancak adım adım kurmak zorundadırlar" diyordu.

[9] Irmak anılarında şunları söylüyor: Çalışma Bakanlığı'nın kurulacağını 25 Mayıs 1945'de Başvekil Ş. Saraçoğlu'ndan öğrenince, "Bu kararından son derece memnun kaldığımı ve bunun gerçek bir ihtiyaca cevap vereceğini soyledim. O günlerde İngiltere Liberal Partisi ideologu olan Beveridge meşhur planını ortaya atmıştı. Dünya bu planın tartışması ile meşguldu. Bu plan harbin açtığı yaraları kapayacağı gibi, sosyal güvenceden yoksun kimseyi bırakmıyordu. Bu düşüncelerle Saraçoğlu'nun verdiği haberi içten bir sevinçle karşıladım." a.g.k., s.11.

[10] Örneğin 1 Şubat 1945 tarihli *Ulus*'ta şu haberi okuyoruz: "İngiltere'de 9 ay kalıp İngiliz fabrikalarında çalışan ve İngiliz harp istihsal metotlarını gözden geçiren Türk çelik işçilerinden 10 kişilik bir grup Kahire yoluyla yurda dönmüştür."

[11] *Ulus*, 19 Aralık 1945.

[12] Bu ilginin çok uzun omürlü olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim bu ilgi 1948-1949'larda giderek azalmıştır. Ancak İngiltere'nin bıraktığı bu boşluk, siyasal, ekonomik ve toplumsal alanlarda olduğu gibi işçi haraketi ve sosyal mevzuat alanında Orta va Yakındoğu'nun yeni "koruyucusu" ABD tarafından doldurulmuştur. Bu devir-teslimde ABD ile İngiltere arasında bir anlaşma yapıldığı akla geliyor.

[13] *Ulus*, 6 Temmuz 1945; Seren: s.26-27.

[14] S.Irmak, anılarında (a.g.k. s.15), "Türkiye'de bir Çalışma Bakanlığı'nın kurulmuş olması dünyada alaka ile izlenmiştir. Nitekim, İngiliz, Fransız ve Amerikan Çalışma Bakanlarından tebrikleç ve başarı dilekleri gelmiştir" diyor. Dönemin basınında "Fransız ve Amerikan Çalışma Bakanlarından" gelen "tebrikler ve başarı dilekleri"nini izine rastlamadım. Basına yansımamaları bu "tebrik ve başarı dileklerine" önem verilmediğinden olabileceği gibi, kamuoyuna yalnızca İngiltere ile gelişen ilişkilerin duyurulmak istenmesinden de kaynaklanmış olabilir. S.Seren'in Çalışma Bakanlığı'nın bir yıllık çalışmalarını içeren derlemesinde de yalnızca İngiltere'den gelen telgraflara yer verilmiştir. Bkz. a.g.k., s.24-25 ve 28-29.

[15] Telgrafların metni için Bkz.: *Ulus*, 7 Temmuz 1945; Seren: s.24-25.

[16] E.Tekeli: "İşçi Sigortaları Kurumu", *Ulus*, 10 Temmuz 1945.

[17] Her iki telgrafın metni için bkz.: Seren, s.28-29.

[18] a.g.k., s.14.

[19] *Ulus*, 29 Aralık 1945; Seren, s.67-71.

[20] *Ulus*, 30 Ocak 1946; ayrıca bkz: "Çalışma Bakanlığı emrine iki İngiliz uzman geldi", *Çalışma dergisi*, Yıl: 1, sayı: 3, Ocak 1946, s.71.

[21] *Ulus*, 1 Şubat 1946. Ayrıca Bkz: "Uzmanlarımızın demeçleri", *Çalışma Dergisi*, Yıl: 1, sayı: 4, Mart 1946, s.49-50; ve "Türk işçisinin korunması", *Ulus*, 17 Mart 1946.

[22] *Ulus*, 27 Şubat 1946b

[23] N.Erim: "İş Konferansına Doğru" (başyazı), *Ulus*, 13 Mart 1946.

Yıllanmış Yıllıklardan

UYGUR KOCABAŞOĞLU

ÜNLÜ İngiliz yazar Rudyard Kipling'in Ruslar'a ilişkin ilginç bir gözlemi var. Diyor ki: "Rus, gömleğinin içinde büzüşene kadar keyifli bir kişidir. Bir Doğulu olarak sevimlidir. Ancak Doğuluların en Batılısı olarak muamele görmek yerine, Batılıların en Doğulusu olarak muamele görmekte direttiği zaman başedilmesi son derece zor ırki bir anormallik halini alır." Bizde de Sakallı Celâl'in saptaması daha da ilginçdir: Türk aydınlarını "dümeni bozulmuş, karaya oturmak üzere Doğu'ya doğru giden bir gemide, arkaya doğru koşup Batı'ya gidiyoruz kuruntusuna kapılan yolculara" benzeten o değil midir?

Batılıların, doğal olarak yapmayı sevdikleri bu ayrıma, yeni Batılı olma ya da olmama ölçütüne, Doğulular da, Güneyliler de kuzu kuzu boyunlarını uzatmaktan geri kalmamışlardır. Özellikle Rus Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu gibi Doğu ve Batının örtüştüğü, yalnızca coğrafi anlamda değil, sosyal ve kültürel olarak da çeşitli tonlarda Doğu-Batı bileşimlerini içinde barındıran toplumlarda bu Doğu-Batı *dichotomy*'si iyice belirginleşmiştir.

Erken Başlayan Yarış

Bilindiği gibi "Batılılaşma" yarışında Ruslar, Osmanlılar'dan yaklaşık yüz elli yıl önce davranmışlardır. Büyük Petro ile 17. yüzyılın sonlarında başlayan Rus Batılılaşması, 19. yüzyıl boyunca önemli mesafeler katetmiş ve Rusya 20. yüzyıla kültür, sanat, edebiyat, sanayi ve teknikte bir hayli batılı bir toplum olarak girmiştir.

Esas olarak 19. yüzyıl başlarından itibaren ivme kazanan Osmanlı Batılılaşması ise, gerekli üyelik aidatını ödemeden kulüp ayrıcalık ve etkinliklerinden yararlanmak isteyen açıkgöz kulüp üyesinin durumuna benzetilebilir.

Öyle ya da böyle 20. yüzyılın başında bir hayli Batılılaşmış bir Rusya ile pek o kadar Batılılaşmamış bir Osmanlı imparatorluğu, evrensel Doğu-Batı mevzilerinde karşılıklı yerlerini almışlardır.

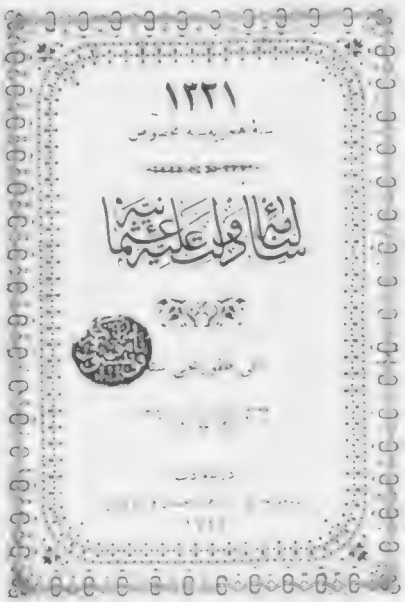

1321 tarihli Osmanlı Devlet Salnamesi

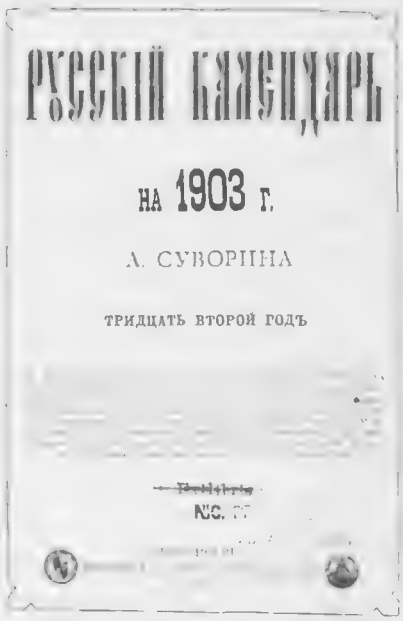

1903 tarihli Ruskiy Kalender

Bu yazıda 20. yüzyılın ilk yıllarında Rus ve Osmanlı pâytahtlarındaki basın hayatının genel görünümü saptanacak ve bazı karşılaştırmalar yapılacak. Hemen belirtelim, yararlanılan kaynaklardan birisi "1321 sene-i hicriyyesine" (1903/4) ait *Osmanlı Devlet Salnamesi*; diğeri ise 1903 yılına ait *Ruskiy Kalendar*, yani Rus toplumsal hayatının hemen hemen her yönünü kapsayan (uluslararası karşılaştırmalar yönünden de bir hayli zengin) Çarlık Rusyası yıllığıdır.[1]

20. yüzyılın başında Rus Çarlığı, 22 milyon kilometre kare yüzölçüme sahip, yaklaşık 129 milyon nüfuslu bir ülkedir. Başkent St. Petersburg, 1.440.000 nüfusuyla dünyanın sekizinci en kalabalık kentidir. Aynı tarihte Osmanlı İmparatorluğu 2.9 milyon kilometre kare araziye ve yaklaşık 24 milyon nüfusa sahiptir. O yılların İstanbul'u da dünyanın en kalabalık on ikinci kentidir ve 1.150.000 nüfus barındırmaktadır.[2]

Matbaa denen icad Osmanlı mülküne oldukça erken bir dönemde girmiştir ancak Müslüman tebaanın ve Devlet-i Aliyye'nin iltifatına mazhar olabilmesi için 18. yüzyılın 20'li yıllarına kadar beklenmesi gerekmiştir. Rusya'da ise ilk matbaa 1564 yılında kurulmuş ve ilkin dini yayınlar basılmıştır.

Öte yandan, gazetenin ya da genel olarak süreli yayınların ortaya çıkışı her iki toplumda da bir hayli gecikmeli olmuştur ve her iki ülkede de gazeteciliğin devlet eliyle başlatılmış olmak gibi ortak bir özelliği vardır. Rusya'da ilk gazete, 1703 yılı Ocak'ında (pek düzenli olmasa da) yayımlanmaya başlanan *Vedemosti* adlı resmî yayındır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Türkçe'den başka dillerde 18. yüzyıl sonlarında kıpırdanmaya başlayan süreli yayıncılık, *Takvim-i Vekayi* (1831) ile devletin ve Müslüman ahalinin ilgi alanına girmiştir.

Yirminci yüzyıla ayak basıldığında, 1321 tarihli *Devlet Salnamesi*'ne göre, Osmanlı başkentinde toplam 57 süreli yayın bulunuyordu. Bu süreli yayınların yayımlandıkları dillerin dağılımı aşağıdaki gibiydi:[3]

Türkçe (Arap harfleriyle)	23	(% 40)
Türkçe (Yabancı alfabelerle)	6	(% 10)
Bulgarca	2	(% 4)
Ermenice	8	(% 14)
Fransızca	6	(% 10)
Rumca	9	(% 16)
Sırpça	1	(% 2)
İbranice	2	(% 4)
TOPLAM	57	(% 100)

Yüzyılın başında İstanbul

1903 yılında St. Petersburg'da yayımlanan süreli yayınların toplam sayısı ise 421'di. Yayımlandıkları diller yönünden dağılımı ise aşağıdaki gibiydi:[4]

Rusça	396	(% 94)
Fransızca	9	(% 2)
Almanca	8	(% 2)
Lehçe	3	(% 1)
Ermenice	1	(% 0.2)
Fince	1	(% 0.2)
İngilizce	1	(% 0.2)
Letonyaca	1	(% 0.2)
Litvanyaca	1	(% 0.2)
TOPLAM	421	(% 100)

Yayıncılıkta Karşılaştırma

İlk bakışta görüldüğü üzere, Osmanlı başkentinde yayımlanan süreli yayınların yalnızca yarısı (% 50) İmparatorluğun egemen ve resmi dili olan Türkçe ile basılırken, St. Petersburg'daki süreli yayınların %94'ü Rusça basılmaktadır. Bu durum, 20. yüzyılın başında Türkçe ve Rusça'nın iki imparatorlukta bilim, sanat, kültür ve iletişim dili olarak oldukça farklı konumlarda bulunduğunu açıkça sergilemektedir. Bu durum ayrıca, 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Rusya'nın yaşamış olduğu rönesansın bir sonucu olduğu kadar, Rus dilinin de, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu ve çok dilli bir imparatorluk yapısında ortak bir iletişim aracı, müzikten resime, edebiyattan bilime toplumsal hayatın her alanını kapsayan birleştirici bir unsur niteliği kazandığını göstermektedir. Bu olgu kuşkusuz, bir yandan bilim, edebiyat ve sanattaki atılımların, Lomonosov'ların, Mendeleyev'lerin, Nekrasov'ların, Tolstoy'ların, Çaykovski'lerin, Repin'lerin yayın hayatına yansıması, bir yandan da bilim, sanat ve kültür hayatının böylesine canlı bir yayın hayatından beslenmesinden başka bir şey değildir.

Her iki imparatorluğun başkentlerinde yayımlanan süreli yayınların yalnızca sayılarının karşılaştırması bile kendi başına anlamlıdır. Nüfus yönünden bir birbirine yakın olan St. Petersburg ve İstanbul'un süreli yayın tüketimi açısından aralarında büyük farklar olduğu görülmektedir. Tirajlar konusunda elimizde karşılaştırma yapacak bilgiler

Tablo 1

	İstanbul		St.Petersburg	
Günlük	16	(% 28)	22	(% 5)
Haftada 3-6 kez	7	(% 12)	8	(% 2)
Haftada iki kez	3	(% 5)	18	(% 4)
Haftalık	12	(% 21)	118	(% 28)
Ayda 3-4 kez	—	—	2	(% 0.7)
Ayda iki kez	8	(% 14)	36	(% 0.8)
Aylık	1	(% 2)	150	(% 36)
İki ayda bir	—	—	21	(% 5)
Üç ayda bir	—	—	8	(% 2)
Dört ayda bir	—	—	2	(% 0.7)
Yılda 1-2 kez	—	—	2	(% 0.7)
Belirsiz aralıklarla			34	(% 8)
Saptanamayan	10	(% 18)	—	—
TOPLAM	57	(% 100)	421	(% 100)

olmamasına rağmen ve Osmanlı süreli yayınlarının tiraj yönünden fakirliğini bildiğimiz için, bu konuda da iki ülke arasında büyük farklar olduğuna hükmedebiliriz.

Bu bağlamda bir noktaya daha değinmek gerekmektedir. Aynı 1903 yılında, Rusya'nın ikinci büyük kenti olan Moskova'da da, çok canlı bir yayın hayatı olduğunu görüyoruz. Aynı yıl Moskova'da yayımlanan süreli yayınların sayısı 134'dür. St. Petersburg ve Moskova dışındaki kentlerde yayımlanan süreli yayınların sayısı ise 630'dan fazladır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu için aynı şeyi söylemenin olanağı yoktur. İstanbul dışında İzmir, Selanik, Beyrut gibi büyük Osmanlı kentlerinde süreli yayınlar kuşkusuz yayımlanmaktadır ama, St. Petersburg, Moskova ya da diğer Rus kentlerindeki yayın hayatıyla Osmanlı yayın hayatının karşılaştırılması bile olanaklı değildir.

Geçerken bir başka noktaya daha değinmek gerekmektedir. 20. yüzyılın başında her iki imparatorlukta da oldukça zengin bir illegal yayımcılık yürürlüktedir. Yıllıklarda bu tür yayınların yeralmayacağı tabiîdir. Ancak, sözkonusu olan yıllarda her iki ülkedeki illegal yayımcılık, sayı, çeşitlilik, yoğunluk, yaygınlık vb. açılardan karşılaştırıldığında, burada da Rusya lehine büyük bir fark ortaya çıkacaktır.

İstanbul ve St. Petersburg'da yayımlanan süreli yayınların yayımlanma sıklığı da Tablo 1'deki gibidir.

Istanbul'da yayımlanan süreli yayınlar arasında günlükler (% 28) ve haftalıklar (% 21) büyük bir yer tutarken, onbeş günlük, aylık vb. daha uzun aralıklarla yayımlanan süreli yayınların oranı düşüktür.. St. Petersburg'da yayımlananların % 5'i günlük, % 28'i haftalık ve % 36'sı aylık süreli yayınlardır. Bu ise İstanbul'da süreli yayınların daha çok genel nitelikli türden (günlük ve haftalık gazeteler) olmasına karşılık, St. Petersburg'da çeşitli bilim, kültür ve sanat kurumlarınca yayımlanan popüler ya da akademik nitelikli yayınlar oluşunun bir sonucu olsa gerektir.

Her iki başkentte yayımlanan süreli yayınların Dewey sistemine göre kabaca sınıflandırılması hem bu yayınların içeriği hem de karşılaştırma yönünden ipuçları vermektedir. St. Petersburg ve İstanbul'daki süreli yayınların dağılımı ise Tablo 2'deki gibidir. Buradaki dağılım, sözkonusu yayınların niteliğini, adından hareket ederek ya da yayımlayan kuruluşun özelliğini dikkate alarak belirlemeye (kestirmeye) yönelik bir yöntemle yapıldığına göre hata payı yüksek olabilir. Bununla birlikte oldukça açıklayıcı ipuçları vermektedir.

Yayınların Dağılımı

İstanbul'da Türkçe yayımlanan ve sosyal bilimler genel başlığı altında toplanabilen beş süreli yayının biri hukuk (Ceride-i Mehakim-i Adliyye), üçü askerlik *(Ceride-i Askeriyye, Ceride-i Bahriyye, Mecmua-i Fünun-u Bahriyye)* ve biri de ticaretle *(Dersaadet Ticaret Gazetesi)* ilgilidir. Ekonomi, kamu yönetimi, eğitim gibi konularda ise süreli yayın yoktur. Oysa St. Petersburg'da yayımlanan süreli yayınların 100'ü sosyal bilimler alanındadır. Bunların 15'i ekonomi, 13'ü kamu yönetimi, 9'u hukuk, 9'u askerlik, 19'u eğitim ve 10'u ticaretle ilgilidir.

Kuramsal bilimlerde İstanbul'da Türkçe süreli yayın yoktur. Buna karşılık St. Petersburg'da matematik-fizik-kimya alanında 5, biyoloji-botanik-zooloji konulu 11 ve diğer alanlarda da 11 süreli yayın vardır.

Aynı şekilde uygulamalı bilimler alanında İstanbul'da dört (biri tıp: *Vekayi-i Tıbbiye-i Askeriyye;* üçü tarım ve hayvancılıkla ilgili: *Mecmua-i Umur-u Nafia ve Ziraat, Ziraat Mecmuası, Ceride-i Baytariyye ve Ziraiyye*) süreli yayına karşılık, bu sayı St. Petersburg'da 77'dir ki toplam süreli yayınların % 18'ini oluşturmaktadır. Yalnızca tıpla ilgili süreli yayınların sayısı 34'tür. Tarım ve hayvancılık konusunda 13 yayın vardır. Bunlardan üçünün arıcılıkla *(Yabancı Ülkelerdeki Arıcılık Bilgileri, Rus Arıcılık Derneği Haberleri, Rus Arıcılık Haberleri)* ikisinin atçılıkla *(Haracılık ve Atçılık, Atçılık Dergisi)* ilgili olduğunu bir örnek olarak belirtmek olanaklıdır.

St. Petersburg'da yayımlanan süreli yayınların % 12'si (51 yayın) güzel sanatlarla ilgilidir. Bunlar arasında yalnızca müzikle ilgili, *Müzik Derneği Haberleri, Ses Eğitimi ve Bilgisi, Rus Müzik Gazetesi, Kemancı* vb. sekiz dergi bulunmaktadır.

Yine St. Petersburg'da yayınlanan, *Viyana Modası, Paris Şapka Modelleri, Erkek Giysilerinde Yeni Moda, Çocuk Modası vb.* moda dergilerinin sayısı ise 10'dur.

Bu örnekler çoğaltılabilir. St. Petersburg'da 20. yüzyıl başında modadan tarıma, hukuktan tababete, fotoğrafçılıktan eğitime, müzikten edebiyata kadar, toplum hayatının hemen her alanını kapsayan çok canlı bir yayımcılığın varlığı açıkça kendini ortaya koymaktadır.

"Batılı" kabul edilmenin kendi başına bir değer sayıldığı bir dünyada, üstad Rudyard Kipling ne derse desin, en azından "batılıların en doğulusu gibi muamele görmek" hakkı, her halde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Rus aydınınındır. Rahmetli Sakallı Celâl, Rus aydınını, "karaya oturmak üzere Doğu'ya doğru giden bir gemide, arkaya doğru koşup Batı'ya gidiyoruz kuruntusuna kapılan yolculara" sanırım benzetmezdi. □

Tablo 2

	İstanbul		St. Petersburg	
Genel Konular (gazete, siyasi ve aktüel dergi)	23	(% 40)	74	(% 18)
Dini Yayınlar	—	—	9	(% 2)
Sosyal Bilimler	5	(% 9)	100	(% 24)
Kuramsal Bilimler	—	—	27	(% 6)
Uygulamalı Bilimler	4	(% 7)	77	(% 18)
Güzel Sanatlar ve Eğlence	1	(% 2)	51	(% 12)
Edebiyat	2	(% 4)	20	(% 5)
Tarih-Coğrafya-Biyografi	—	—	13	(% 3)
Belirlenemeyen[5]	22	(% 39)	50	(% 12)
TOPLAM	57	(% 100)	421	(% 100)

[1] *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye,* Dersaadet, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1319; A. Suvorina, *Ruskiy Kalendar Na 1903 Goda,* St. Petersburg, A.S. Suvorina Matbaası 1903.

[2] Sayılar *Ruskiy Kalendar*'dan alınmıştır.

[3] *Salname...,* s. 896-900.

[4] *Ruskiy Kalendar,* s. 342-347.

[5] İstanbul'da yayımlanan süreli yayınlar içinde "belirlenemeyen" oranının yüksek oluşu, Rumca, Ermenice vb. Türkçe dışında yayımlanan süreli yayınların bu kümede toplanmış olmasındandır.

Bibliyografya Bibliyografyası

György Hazai-barbara Kellner Heinkele: *Bibliographisches Handbuch der Turkologie*, Bd. I Akadémiai Kladó, Budapest 1986, 582 sayfa.

TÜRKOLOJİ alanında bibliyografya çalışmaları, Türkiye'den önce Batı Avrupa ülkelerinde, müstakilen bazı Türkologlar ve lexikograflar tarafından başlatıldı. Bugün bütün bibliyografik eserleri tanımak, izleyip yararlanmak bir araştırmacı için imkânsızdır. Çoğun alanımızdaki makale ve monografileri hattâ bu alanda bibliyografik kaynakları dahi, meslekdaşlardan sormak ve tesadüfler sayesinde öğrenmek mümkün olmaktadır. Kısacası bu zorluk için bir bibliyografyalar bibliyografyasının hazırlanması gerekiyordu, fakat uzun zaman bu işe kimse pek özenmemişti.

Elimizdeki bibliyografya bibliyografyasının ilk cildi geçen yıl başlarında yayın dünyasına çıktı ve ikinci cildinin yakında çıkacağı anlaşılıyor. Araştırmacılar için büyük kolaylık sağlayan bir derlemedir. Bibliyografyaların tasnifinde doğru bir yaklaşım olarak, ülke esası alınmıştır. Genel bibliyografyalar bu esasa göre verildikten sonra, orientalistik dalında dil, tarih, folklor, edebiyat araştırmaları gibi dallarda objelere göre bir sıralama yapılıyor. Yani türkik kavimlerin yaşadığı alanlar üzerine dünyanın her yerinde hazırlanan bibliyografyalar araştırılan bölgenin sıralamasına göre veriliyor. Bu tasniflerin devamı ikinci ciltte gene ülkelere göre devam edecektir.

Girişte genel bibliyografyalar yeralıyor. Burada bibliyografyaların çıktığı ülkeler esas alınmıştır. Sovyetler Birliği genel ve sonra cumhuriyetleri, Türkiye, Balkan ülkeleri, Almanca konuşulan ülkeler, Fransa, İtalya, Finlandiya, Macaristan, Japonya gibi.. Ancak türklik ulusların tarih, dil, folklor, edebiyatı üzerine yapılan bibliyografyalar, konu ülkeye yani mahalli bölgelere göre sıralanıyor. Ağırlıklı bibliyografik çalışmaların Sovyetler Birliği'ne ait olduğu görülüyor. Genellikle esas başlık dışında, bibliyografik kaynaklardaki alt başlıkların (örneğin modern çağ tetkiklerinde: elektrifikasyon, sulama, ziraatla ilgili bahisler gibi alt başlıkların) da verildiği görülüyor.

Birinci ciltte bizim açımızdan en önemli bölümün, seyahatnamelerle ilgili bibliyografik bilginin verildiği (13 B) olduğunu belirtmeliyiz. Bu kaynakların bazıları, seyahatname derlemeleridir, bazıları kısa bibliyografyalardır, bazıları informatif derlemeler, bazıları seçmelerden oluşan derlemelerdir. Zaten umumi bir bibliyografya denemesine gidiş bu cildin değindiğimiz kısmıyla başlamaktadır.

Bibliyografik çalışmalar, bilimlerin "pösteki sayma" şubesine girer. Yorucu, nankör, eksik ve hatadan arî olmayan; ama yararlı ve şükrana şayan faaliyettir. Belirli düzey ve yönteme sadık kalanların, belirli niteliğe ulaşanların ancak şükranla anılması gerekir. Elimizdeki eser de devamını dilediğimiz, bu tip bir çalışmadır. □

İLBER ORTAYLI

Bir Anı ve Ruşen Eşref'in Kalemiyle Tevfik Fikret

Ruşen Eşref (Ünaydın), *Tevfik Fikret-Hayatına Dair Hatıralar*, Kitabhane-i Sudi, 1919 Hilal Matbaası, Bâb-ı Âli karşısında.

27 MAYIS 1960 Devrimi sırasında Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde askerî öğrenci idim. 27 Mayıs öncesi Ankara'sındaki tüm öğrenci eylemlerine yakından tanık olmuş, 555 K hareketi ile 22 Mayıs Harp Okulu yürüyüşünün içinde yeralmıştım.

27 Mayıs toplumumuzdaki en geniş yankısını gençlik kesiminde yapmıştı.

Gençlerimizin çoğu bu hareketi yürekten desteklemiş, devrimin getirdiği özgürlük ortamı içerisinde yeni yeni bilgiler edinme ve toplumsal sorunlara eğilme olanağı bulmuşlardı. Üniversitelerde çıkarılan dergiler, düzenlenen açık oturum, münazara ve şiir günleri bu durumun en açık kanıtı idi.

Biz de DTCF'de kısa adı TEK olan Türkoloji Enstitüsü Kulübü'nü kurmuştuk. Bu kulüp DTCF içinde yoğun kültürel çalışmalar yaptığı gibi, fakülte dışından da dönemin tanınmış bilim, kültür ve sanat adamlarını getirerek konferanslar verdiriyor, onlarla söyleşilerde bulunuyordu.

Örneğin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İsmail Baha Sürelsan, Muzaffer Sarısözen, Aşık Veysel, Aşık Talibi Coşkun ve Nurettin Sevin sık gelenler arasında idiler. Ancak bunlardan Nurettin Sevin'in kulüp çalışmalarımızda apayrı bir yeri ve üzerimizde önemli bir etkisi vardır.

Merhum Nurettin Sevin o yıllarda Ankara Devlet Konservatuarı Tiyatro Bölümü'nde öğretim üyesi idi. Ayrıca Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İngilizce dersleri veriyordu. Kulübümüzce düzenlenen açık oturum, şiir ve anma günlerine günümüz Türk Tiyatrosunun ünlü sanatçıları olan o zamanki öğrencileri ile gelir, anılarını anlatır, şiirler okur, çalışmalarımıza ayrı bir renk katardı. Nurettin Sevin'den dinlediğimiz en ilginç anılar Robert Kolej'deki Türkçe öğretmeni ünlü şair Tevfik Fikret ile ilgili olanları idi. Şurasını içtenlikle belirteyim ki Tevfik Fikret üzerine çok şey okumama karşılık en yararlı bilgileri Nurettin Sevin'den edinmiş, ölümsüz şairi onun aracılığı ile daha iyi tanımıştım.

Nurettin Sevin'in belleğimde yer eden, Edebiyat öğretmenliği yaptığım 20 yıllık süre içerisinde öğrencilerime de sık sık aktardığım güzel bir anısı vardı. Bu yazımızın esin kaynağı da olduğu için rahmetli Sevin'in anısına değinmeden geçemeyeceğim.

Yıl 1909, 31 Mart ayaklanmasının üzerinden henüz kısa bir süre geçmiştir. Nurettin Sevin o sırada Robert Kolej'de öğrenci, Tevfik Fikret de Türkçe öğretmenidir. Fikret, derslerinden birinde öğrencilerden defterlerine güzel yazıya örnek oluşturabilecek tümce veya dizeler yazmalarını ister. Nurettin Sevin özene bezene "31 Mart vak'a-i faciesi, cülûs-ı Hazret-i Padişehi" sözcüklerini yazar. Fikret sıralar arasında dolaşarak öğrencilerin yazılarını incelerken gözü Sevin'in defterine takılır ve ona şunları söyler: "Yazın güzel. Ama

Ruşen Eşref

Nurettin Efendi hangi cülûs, hangi Padişah. Sen nelerden söz ediyorsun." Nurettin Sevin, Fikret'in bu sözlerden sonra ağır ağır kürsüye yürüdüğünü, düşünceli bir biçimde pencereden uzaklara baktığını, ders zilinin çalması üzerine sınıfı sessizce terkettiğini söylemiş ve eklemişti: "Yaşımız ve sınıflarımız büyüyüp Fikret'i daha yakından tanıyınca o sözlerin hangi amaçla söylendiğini çok iyi anlamıştık. Fikret Padişahlıktan değil, demokratik yönetimden yanaydı. Çağının ilerisinde bir eğitimci ve bir özgürlük şairinin böyle düşünmesi çok doğaldı."

Kaynakçaları taradığımız zaman ölümünden bu yana Tevfik Fikret üzerine çok şey yazıldığına tanık oluruz.

Onunla ilgili tezler yapılmış, inceleme ve makaleler yayınlanmıştır. Yukarıda da belirttiğim gibi, gerek Fikret'e olan sevgim, gerekse merhum Nurettin Sevin'in etkisiyle bu çalışmaların birçoğunu okudum. Özellikle kitap halindeki yayınların tümünü gözden geçirdim. Bunlar arasında en ilginç bulduğum Ruşen Eşref Ünaydın'ın *"Tevfik Fikret-Hayatına Dair Hatıralar"* adlı kitabı oldu. Şimdiye dek üç kez okuduğum, her okuyuşumda da ayrı bir tat aldığım bu sevimli kitap ne yazık ki hâlâ yeni yazıya çevrilmemiştir. Bir hayırsever çıkıp da bu işi üstlenir, kitabı yeni harflerle yayımlarsa edebiyat tarihimize önemli bir katkıda bulunmuş olur.

Ruşen Eşref'in 1919'da İstanbul'da yayımladığı 155 sayfalık küçük boy kitabı 12 bölümden oluşuyor: 1- Ladans Serpantin, 2- Tevfik Fikret Ressam, 3- Aşiyan, Tevfik Fikret ve Musahebeleri, 4- Tevfik Fikret Müdür, 5- Tevfik Fikret Müdür, 6- Tevfik Fikret İçin, 7- Tevfik Fikret ve Gençlik, 8- Tevfik Fikret ve *Rübab-ı Şikeste*'nin Şiirleri, 9- Aşiyan'ı Ziyaret, 10- Hususi Hayatı ve Bazı Âdetleri, 11- Son Günleri, 12- Ölüm Döşeğinde. Bu bölümlerin tümünde de yararlı bilgiler veriliyor. Ancak biz -yer darlığı nedeniyle- yalnızca iki, dört ve beşinci bölümlerden alıntı ve özetlemeler yapacağız. Çünkü Fikret'in ressamlık, eğitimcilik ve yöneticilik yönlerini daha yakından tanımakta da sayısız yararlar var.

Ressam Şevket (Dağ), Ressam Feyhaman (Duran) ve Ruşen Eşref hastalığı sırasında bir gün Aşiyan'a Tevfik Fikret'i ziyarete giderler. "Bizi adetâ özlemli bir gülümsemeyle karşıladı. Yüksek alnının az raslanan çizgilerine sürekli bir usancın gölgeleri yerleşmiş. Şevket Bey, tahta üzerine yaptığı bir çini resmini şaire sundu. Öyle hoşuna gitti ki, onu ta gözlerine yakın tutarak ince ince seyretti. Sonra kolunun uzayabildiği kadar bakışlarından ayırarak baktı, baktı.

Çiniler üzerine konuştuğu sırada pencere kapakları açılmış, ışıklar her taraftan salona girmeye başlamıştı. Arkadaşlarım Şevket Bey'le İbrahim Feyhaman, biri ünlü öbürü daha genç iki ressam, kenarları beyaz çiçek kırlentlerle işlenmiş, açık limon küfü renkli duvarları süsleyen tablolara bakıyorlardı. Onların üçü resim üzerine bir söyleşiye koyuldular. Şevket Bey, çinileri böyle resimlendirebilmek için türbe, cami, sebil duvarlarında binbir güçlüğe rağmen, yıllar yılı çalıştığını söyledi. Fikret Bey, bir üstad yetkisiyle şöyle cevap verdi: "Evet, sanat bir aşktır ve yalnız aşktan ibarettir denebilir. Sözgelimi resme bağlılığınız olmasaydı, evinizde rahat rahat oturmak varken tehlikeler arasında, sağlığınızın bir parçasını feda ederek uğraşır mıydınız? Fakat uğraşmasaydınız da Şevket Bey olabilir miydiniz? Sanatta yeteneği geliştiren, onu yüksek bir mertebeye çıkaran şey samimiyettir, aşktır. Sanat aşkının öyle büyük heyecan veren dakikaları olur ki, o dakikalarda siz ne yaptığınızdan haberdar olmazsınız. Şiddetli bir heyecanın titreşimleri vücudunuzu kaplar. Siz o dakikalarda bütün benliğiniz, bütün şuurunuzla (heyecanlıyken) yalnız o heyecansızdır..." (s.11-13)

İki ressam, şairin pek mütevazi iznini alarak -çizdiği, yaptığı- tabloları seyretmeye başladılar. Aşiyan'ın salonunda Şehzade Mecid Efendi tarafından yapılarak şaire hediye edilmiş "Sis"i yansıtan büyük bir tablodan, Şehzade Nihat Efendi Hazretlerinin bir röprodüksiyonundan, bir de başka bir ressamın ithafını taşıyan "İhtiyar dilenci"den başka ne kadar levha varsa hep şa-

irin fırçasından doğmuştur.

pencere kenarında asılı tablo, ressamların dikkatini çekti. Özellikle onu sevdi ve şairi kutladılar. Fikret bu iltifatlardan sıkılıyor, yüzünü gayet hafif bir pembelik bürüyordu. "Bunlar amatör işi, öyle sanat falan aranmaz." dedikten sonra resmi nasıl bir özlem ve sevgiyle ilerletmeye çaba gösterdiğini anlattı. Zaten resim hevesi kendisinde şiir hevesinden önce uyanmış. Hattâ Aksaray'daki konaklarının bahçesinde kocaman bir incir ağacı varmış. Altına Fikret bir oda kurmuş. Camının ortasına da kırmızı boya ile "Ressam Tevfik" diye yazmış. Dışarıya çıkınca yazıyı ters görür, nedenini bir türlü anlayamaz, hırslanırmış. Sonra Galatasaray'da öğrenciyken Fransız bir resim öğretmenleri varmış. Bu öğretmen ünlü ressam Şeker Ahmet Paşa'nın Avrupa'dan arkadaşıymış. İyi bir ressam olmasına rağmen iyi bir öğretmen değilmiş. Derslerindeki gevşek tutumu nedeniyle öğrencilere yararlı olamıyormuş. Resime karşı sınırsız sevgi ve ilgi duyan Fikret, bu durum karşısında kendini yetiştirmek zorunda kalmış. (s.15-16).

Söyleşi konusu daha sonra Avrupa ressam, heykeltıraş ve sanat akımları üzerinde yoğunlaşır. Feyhaman (Duran) Fikret'i saygıyla dinler, Avrupa'yı hiç görmemiş, büyük sanatçıların atölyelerini tanımamış bu amatör ressamı yürekten kutlar.

Ruşen Eşref, Tevfik Fikret'in ressamlık yönünün şairliğini büyük ölçüde etkilediğini belirttikten sonra bu bölümü şu sözlerle bitiriyor: "Güzel sanatların müzeyyen bir tapınağı olan Aşiyan'ı hüzne yakın bir üzüntü ile terkeder ve sadık mürşidinin huzurundan her ziyarette daha artan bir sevgiyle ayrılırken Feyhaman kulağıma yavaşça dedi ki: Ah Fikret bir iki yıl Avrupa'da bulunup resim tahsil edeydi, billah Türklerin en yetenekli, en kişilik sahibi ressamlarından biri olurdu. Ne eşsiz bir yaratılış." (s.22-23)

Kitabın dört ve beşinci bölümlerinde Tevfik Fikret'in Galatasaray Lisesi'ndeki müdürlük dönemi anlatılmaktadır. Eğitimin çok ucuzladığı, öğretmenlik mesleğinin saygınlığını iyice yitirdiği günümüzde bu bölümlerden alınacak önemli dersler var. Özgürlük şairi Fikret bu bölümlerde karşımıza örnek bir yönetici, çağının çok ilerisinde yaşayan, öğrencilerinin üzerine titreyen gerçek bir eğitimci olarak çıkmaktadır. Sözü yine Ruşen Efendi'ye bırakalım:

"Tevfik Fikret yaratılıştan eğiticiydi. Onun müdürlüğü Galatasaray tarihinde bir temizlik, bir soyluluk dönemi olmuştur. Şairliği havailikle bir tutarak

Tevfik Fikret

ona müdürlüğü bile çok gören karşıtları, düşünememişlerdi ki Fikret'in kişiliğinde belirmiş bir duyarlılığa, hızlı ve içe işleyen bir muhakeme eşlik eder.

Gerçi Fikret bir bulut gibi yufka yürekli ve gözü yaşlı oldu! Fakat gerektiğinde bir yıldırım gibi de yakıcı olabildi. Örneğin: İngiltere'den getirttiği sıralardan birini şişmanca bir arkadaş daha ilk oturuşta kırmıştı. Fikret: "Halûk'un bir yeri kırılmış sandım" dedi ve gözleri yaşardı.

Arkadaşlarımızdan birinin bacağı kırıldığı zaman koluna girerek onu revire çıkaran, sargısını eliyle taşıyan Fikret, bir gün salatalıkları beğenmeyerek topluca doğradığımız zaman hepimize birden: "Millet kan ağlayarak bunları tedarik ediyor ve siz düşünmeden doğrayıp onun kafasına atıyorsunuz. Galatasaray ve memleket bu ruhlarla yükselemez. Yaptığınız millete hıyanettir" diye çıkışmıştı. (s.47)

Fikret edebiyatımızda nasılsa müdürlükte de öyle oldu. Daha okula ilk girdiği gün oradan tembelliği kovdu. Bir arı çalışkanlığı ile görev ve sorumlulukları dağıtıyordu. Artık her iş tam bir sessizlik içerisinde büyük bir hız ve düzenle görülüyordu. Onun temiz, araştırıcı gözleri her bucağa -hademenin, öğrencinin, öğretmenin, memurun, herkesin ruhuna- nurunu döktü. O temiz, araştırıcı gözler ki hiç tehdit etmeden tembelleri sindirmiş, hiç yılışmadan çalışkanlara bir cennet vaad etmişti. (s.48).

Dehliz boşluklarında büyüyen gevezelikleri onun bakışları kıstı. Belleticilerin bastıramadıkları kargaşalıkları onun bakışları bastırdığı. Hep o bir çift göz çalıştı, çalıştırdı. Yoruldu, yordu. İşte bu değerli kişi böyle bir görev tutkusu, böyle bir sorumluluk duygusuyla her güçlüğü yendi.

Öğrencilerin bedensel ve ruhsal yönden sağlıklı yetişebilmeleri için her çareye başvurdu. Beden eğitimi dersleri çağdaş yöntemlerle yapıldı. Yemek listeleri sağlıklı beslenme esaslarına göre düzenlendi. Hafif, sindirimi kolay yemekler akşamları verildi. Öğrenciler sürekli olarak hekim denetiminde tutuldular. Akşam etütleri sıkıcı olmaktan çıkarıldı. Çarşamba günleri öğleden sonra ders yapılmadı. Bu süre içinde öğrenciler zamanlarını ya konferans salonunda eğitsel kol çalışmalarıyla, ya da bir takım yararlı gezilerle değerlendirdiler. Tevfik Fikret özellikle konuşma tekniğine çok önem verirdi. Ülkemizin en acıklı eksiklerinden birini oluşturan söz söyleyememe, görüş savunamama geleneğini ortadan kaldırabilmek için çok çaba harcadı. Galatasaray öğrencileri sanatı, edebiyatı, konuşma tekniğini, bireysel ve toplumsal ilişkileri Fikret'in yaptırdı konferans salonunda öğrendiler. İstanbul'un doğa güzelliklerini, tarihsel kalıntılarını, müze ve sanayi kuruluşlarını O'nun aracılığıyla, çarşamba gezileri sırasında tanıdılar. Okuldaki laboratuvar, resim ve iş bilgisi derslikleri onun döneminde işlerlik kazandı.

Bir ülkeyi yaşatmak için en gerekli şeylerden biri, belki de birincisi sağlam karakterli insanlara sahip olmaktır. Buna Fikret'in sarsılmaz inancı vardı. Bu nedenledir ki, tüm savaşımı bu yolda oldu. Öğrencilere erdemi, dürüstlüğü, azimkârlık ve çalışkanlığı aşılayabilmek için çırpınıp durdu. Yönetici, öğretmen, öğrenci ilişkilerini bu düşünceyi temel alarak düzenledi. Müdür yardımcısı ile birlikte ders aralarında bahçeye çıktı, öğrencilerin oyunlarını seyretti, onlarla sohbet etti. Giyim kuşamı, olumlu eleştirileri ile ve ılımlı davranışları ile çocuklarda güven duygusu uyandırdı. (s.60-61).

Okullarımızda müzik salonları, konferans salonları bilinen şeyler değildi. Sahne, çocukları ahlâksızlığa, haylazlığa hazırlayan bir günah yeri gibi hiçbir eğitim kuruluşunun kapısından içeri alınmazdı. Oysa ki Fikret'in gözünde sahne bir genci hitabete, edebiyat zevkine, toplum yaşamına yönelten bir araçtı. Bu nedenle konferans ve müzik salonlarını okullarımıza ilk kez o getirdi (s.69).

Fikret Galatasaray Lisesi'nde birbuçuk yıl (1908-1910) müdürlük yaptı. Bu kısa süre okul tarihinin en parlak dönemidir. Eğer bu süre uzasaydı, kuşkusuz ki ülkemiz eğitimi çok şeyler kazanacaktı. Ne var ki, toplumsal hastalıklarımızın başında gelen dedikodu kumkuması o dönemde de kendini gösterdi. Fikret'in yaptığı iş tembellik geleneğini kıran, başka okulların ve başka yö-

netimlerin geriliğini yüzlerine haykıran bir cüret gibi anlaşıldı. Sinsi karşı koymalar günden güne çoğaldı. Emekleyen yeniliği boğmak için bunak eskilikler hırsla atıldı. Görev ve sorumluluğu bir duygu ve bir onur sorunu sayan Fikret bunlara karşı direnmeye çalıştı. Fakat o kadar çok hücum ettiler ki, sonunda dayanamadı, istemeyerek görevi bırakmak zorunda kaldı.

Fikret'in daha sonraki yaşamı yine öğretmenlikle geçmiştir. Kesintisiz sürdürdüğü Robert Kolej Türkçe öğretmenliğinin yanısıra bir ara üniversite ve öğretmen okulunda da ders vermiştir. Aslında Fikret, eski dostlarından Feridun Nigâr (Keramet)'in deyimiyle öğretmenliği çok seviyordu. Galatasaray'daki öğreniminden sonra girdiği Hariciye Nezareti İstişare Odası'ndaki görevini öğretmenlik yapabilmek amacıyla bırakmıştı. Çünkü onun "büyük kalbi, derin zekâsı pek çok sevdiği, terk edilmiş ve biçare memleketi için yalnız bir kurtuluş çaresi görmüş, hissetmiş idi: Gençlikle temasta bulunmak, onu terbiye etmek."[1] Bu nedenle Ticaret Okulu'nda ikiyüz kuruş aylıkla başlayan öğretmenlik yaşamı aralıksız 25 yıl sürmüş, 1915'deki ölümü ile noktalanmıştı.

Ruşen Eşref'in kitabından alıntılar yaparken -eski bir öğretmen olmamız nedeniyle- belki biraz duygusal davranıp daha çok Fikret'in öğretmenliğinden söz eden bölümlere ağırlık verdik. Oysa ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kitap tümüyle yararlı bilgilerle dolu. Ancak yeni harflerle yayımlanıp geniş okuyucu kitlelerine ulaşmayı bekliyor.

[1] Feridun Nigâr: Tevfik Fikret Mürebbi, *Muallim*, cilt 2, sayı 14, s.500-501, İstanbul 1333.

SAMİ ÖNAL

Bir Karantina Tarihi

Daniel Panzac, Quarantaines Et Lazarets L'Europe et a peste a'Orient (XVIIe-XXe siècles) Edisud, Aix-en-Provence, 1986, 213 sayfa.

D. PANZAC, hijyen, ulaşım gibi ticaret tarihinin ve genelde sosyal tarihin ilginç sorunlarıyla uğraşan bir araştırmacıdır. Daha önceki eseri olan "La peste dans l'Empire ottoman, Louvain 1984" bu konularla ilgilenenlerin yazarı tanıdığı bir çalışmaydı. Panzac bu konunun devamı olarak yeni ve ele alınmayan bir alanı işliyor. Akdeniz bölgesindeki ulaşımın başlıca sorunu ve modern çağlara geçerken, Avrupa limanlarındaki örgütleşmenin en belirgin olanlarından biri Doğudan gelen vebaya karşı koruma tedbirleriydi. Biryerde 18. ve 19. asır Akdeniz ticaret ve ulaşım tarihi karantina örgütü demektir.

Panzac bir Osmanist değil: ama Akdeniz tarihine yönelik araştırmaları ön planda Osmanlı tarihinin de işlenmemiş sorunlarına yönelik. Bu kitabına da Osmanlı imparatorluğunun ve Akdenizin tarihinde (yakın tarih) veba salgınları ve salgının izlediği yolla başlıyor. Panzac, verilerin noksanlığı nedeniyle kuşkusuz 16.-17. yüzyıllar için detaylı bilgi veremiyor, ama 18. yüzyıldan itibaren daha bol olan verileri iyi değerlendirmektedir. 18. yüzyıl sonunda veba Osmanlı limanlarında rastlanan bir salgındır ve yıkıcıdır. Zaten karantina teşkilatının kurulması ve yayılması da bu nedenle fazla gecikmeyecektir. Aslında bilindiği gibi geçmişte bu gibi tedbirlerin alınmaması birara doğu ticaretinin merkezini Livornoya kaydırmıştı. Panzac aslında bundan önceki kitabında da vebayla ilgili psikolojik atmosfer, adetler, rivayetler gibi yerel olayları yerel kaynaklardan etüd etmiş değildir. Veba Osmanlı cemiyeti için sübjektif açıdan neydi, bunun cevabı verilmiyordu, (bu alanda da Oliver gibi seyyahlara başvuruluyor) ama veba olayının Osmanlı toplumundaki tarihini Panzac en doğru kaynaklardan Avrupa arşivlerinden etüd etmişti. Denizcilik ve ticaret tarihi açısından vebaya karşı alınan tedbirler bu seferki çalışmanın konusudur ve zengin bir malzemeyle işlenmiştir. Bu malzeme İtalyan ve Fransız arşiv kaynaklarını, Avusturya ve Londrada Public Record Office'teki; dışişleri, ticaret ve sağlıkla ilgili seksiyonları ve Dubrovnikdeki arşiv kaynaklarını da içeriyor. Böylece doğu Akdeniz ticaret tarihi için kapsamlı bir tarama ve eser ortaya konmuş.

17. yüzyıla kadar Avrupayı veba salgınları altüst etmiştir. Aslında veba salgınlarına karşı batı Akdeniz limanlarında 14. yüzyıldan beri bazı tedbirlerin alındığı görülmektedir. Özellikle 1377'de Dubrovnik ve 1423'de Venedik'in bu konudaki tedbirleri biliniyor. Venedik *Santa Maria di Nazaret* diye bilinen ilk tecridhaneyi vücude getirmişti. Livornoda 1590-95 yıllarında Avrupanın ilk geniş ve modern karantina örgütü ve tecridhanesi kurulmuştu. Ticaretin bu dönemde bu bölgelerde odaklaşmasında karantinanın rolü olmuştur. Zamanla *Spalato (Split)* Hersek de *Castelnuova* ve *Corphu* da kurulan tecridhaneleriyle karantina ağı doğuya doğru ilerlemiştir. Kitabtaki ilginç ve sürükleyici bir bölüm ise, bu tecridhanelerdeki gündelik hayattır. Bölüm canlı bir tasvirdir ve dökümanlara istinad etmektedir. Bundan başka sonraki yüzyıllarda özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda kara ticaretini düzenleyen özellikle Avusturyanın kurduğu karantina ağı, Balkanlar ve Orta Avrupa ticaretinin yönlenmesi açısından çok ilginçtir. Kuşkusuz 19. yüzyıl başlarında II. Mahmud devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan karantina teşkilatı da bu gelişimi tamamlamaktadır. Başbakanlık Arşivindeki (İstanbul) hatt-ı humayun tasnifleri, İrade tasnifleri ve tahaffüz jurnalleri tarihin bu yönünü aydınlatmaya çok yardımcı olacak tetkiklere açıktır. Bildiğimiz kadarıyla bu konuda da bir Türk meslekdaşımız (Edebiyat Fakültesi'nden Gülden Sarıyıldız) halihazırda bir doktora çalışması yapmaktadır.

Panzac'ın kitabı işlenmeyen, önemli bir alanda önemli bir monografidir. Avrupa ticaret tarihi kadar Osmanlı tarihi için de başvurulacak bir kaynak niteliğindedir. Resim ve haritaların zenginliğine karşı, bir yer ve kavram dizininin bulunmayışını belirlemek zorundayız. □

İLBER ORTAYLI

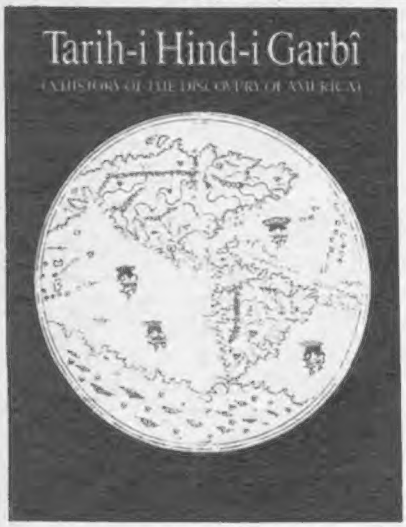

Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev. (A History of the Discovery of Amerika). Ministry of Culture and Tourism of the Turkish Republic Ankara. (İstanbul: The Historical Research Foundation, Istanbul Research Center, 1987., İngilizce 56 + IX sahife ve 116 yaprak tıpkıbasım)

1987 Kanuni Sultan Süleyman Yılı münasebetiyle, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın etkinliklerinin biri olan eserin yayımı, yine Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi'nin denetimi altında hazırlanmıştır. Eserin İngilizce bölümü: Önsöz (s.11-13), giriş (s.14-18), Amerika'nın keşfinin kısa tarihi (s.19-34), Yeni Dünya'nın coğrafi tasviri (s.35-38), Yeni Dünya'nın bitkileri (s.39-41), Yeni Dünya'nın hayvanları (s.42-44), Yeni Dünya'nın halkı (s.45-51), Halkın gelenek ve görenekleri (s.52-56) ve dizin (s.1-IX)'den oluşmaktadır. Bu bölümler asıl metinden seçilmiştir. Çevirileri sayın Prof. Dr. Süheyla Artemel tarafından yapılmıştır. 116 yapraklık tıpkıbasım da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan 1488) nüshasıdır. Metinde 2 şekil, 2 harita ve 14 minyatür vardır. Bu minyatürler kitabın İngilizce bölümüne de ayrıca serpiştirilmiştir. Eser, henüz kimliği kesin olarak belirlenmemiş bir yazar tarafından kaleme alınmış; Amerika'nın keşfinden, Columbus'tan Pizarro'ya kadar yapılan keşifler ve fetihlerin olağanüstü öykülerini anlatmaktadır. Üç nüshası olduğu belirtilen eserin (s.12) şimdiye kadar tespit edilmiş 17 nüshası vardır. Önsöz ve giriş bölümlerinde *Tarih-i Hind-i Garbî* üzerinde uzun yıllar çalışan ve kitabın tümünü İngilizceye çeviren Thomas D. Goodrich'in önemli bir yazısı; "Ottoman Americana: The Search for the Sources of the Sixteenth-century Tarih-i Hind-i garbi" (Bulletin of Research in the Humanities, Autumn 1982) ile Türkçe çevirisi (Belleten, No. 195, Aralık 1985) gözden kaçmıştır.

TURGUT KUT

Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, İstanbul, 1987, 237 s.

TEK parti döneminin en önemli siyasi olaylarından olan Serbest Fırka'nın baş kahramanı A. Fethi Okyar'ın hatıraları hep merak konusu olmuştu. Cemal Kutay 1980'de F. Okyar'ın hatıraları olarak sunduğu *Üç Devirde Bir Adam* adlı bir kitap yayınlamıştı. İç kapağında F. Okyar'ın yazar C. Kutay'ın yayına hazırlayan olarak göründüğü bu kitabın gerçek bir hatırat niteliği taşımadığına o zaman da işaret edilmişti (Mete Tunçay, "Fethi Bey'in Anıları", *Ufuklar*, 1, 22 Aralık 1980). Bu kez yayınlanan hatıratın önsözünde F. Okyar'ın kızı Nermin Kırdar C. Kutay'ın yayınladığı kitabın "Serbest Fırka olayı dışında" F. Okyar'ın kaleminden çıkmadığını açıkça belirtmektedir. İki metin karşılaştırıldığında bunun bile şüpheli olduğu söylenebilir. Bizce F. Okyar'ın Serbest Fırka ile ilgili hatıraları ilk kez gün ışığına çıkmış oluyor. Daha çok kısa notlar biçimindeki hatırat metni kitapta 7-83 sayfalar arasındadır.

N. Kırdar kitabın sonuna konunun daha iyi anlaşılabilmesi için notlar (87-96 s.), Fethi Beyin bazı nutuk ve beyanatları (99-114 s.) ile Serbest Fırka olayı ile ilgili meclis görüşmelerini (117-237 s.) eklemiş. □

NURİ AKBAYAR

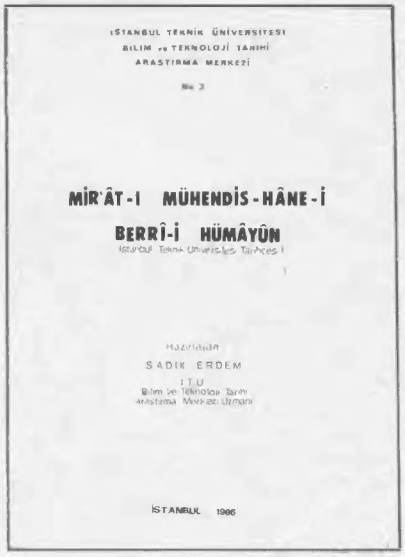

(Mehmed Esad), *Mir'ât-ı Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)*, Hazırlayan: Sadık Erdem, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul, 1986 (satışa 1987'de çıktı), 324 s.

OSMANLI eğitim tarihinin kıt kaynakları arasında Mehmed Esad Bey'in iki eserinin (öbürü *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1894) ayrı bir yeri vardır. Osmanlı modernleşmesinin iki önemli kurumunun (Mühendishane ve Harbiye) tarihçesi ile buralardan yetişenlerle ilgili kısa bilgiler veren bu eserlerden daha önce de bazı çalışmalarda (Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul, 1958; Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi*; 2 cilt, Ankara, 1966-1968) yararlanılmıştı. Bu yayınla eserin tam bir transkripsiyonu günümüz araştırmacılarının hizmetine sunulmuş oluyor. Ancak baskının yer yer okunamayacak kadar silik olması ve indeksinin bulunmaması eserden yararlanmayı büyük ölçüde güçleştirmektedir. □

NURİ AKBAYAR